MILE BUDAK

RASCVJETANA TREŠNJA

I

307

3584

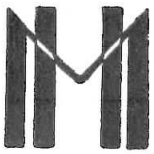

IZVANREDNO IZDANJE
SUVREMENE KNJIŽNICE »MATICE HRVATSKE«
KOLO IV.

MILE BUDAK

RASCVJETANA TREŠNJA

ROMAN IZ SUVREMENOG ŽIVOTA

KNJIGA PRVA

TISAK »TIPOGRAFIJE« D. D. U ZAGREBU

MILE BUDAK

RASCVJETANA TREŠNJA

ROMAN IZ SUVREMENOG ŽIVOTA

KNJIGA PRVA

ZAGREB 1939

IZDANJE »MATICE HRVATSKE«

NACRT ZA KORICE IZRADIO OTON POSTRUŽNIK
UVEZ: KNJIGOVEŽNICA BOGOMIL ŠOBAN

O POSTANKU OVOG DJELA

Moj mi je znanac i prijatelj Dragan Bojanić — zovimo ga samo tim imenom! — ispripovijedao svoju tešku i čemernu povijest života i ponukao me, da je napišem. Mnoge sam stvari već i otprije znao iz vlastitog opažanja, mnogo mi je događaja on istom otkrio, a nužne veze i spojeve sam stvorio tako, da je nastao roman »Raspeće«, koji je objelodanila Matica Hrvatska g. 1931. kao I. knjigu svoga »Zabavnika«, a državno ga je odvjetništvo zaplijenilo.

Tim romanom nije bilo gradivo ni približno obrađeno i iscrpljeno, pa sam snovao i zamislio, da napišem trilogiju, kojoj je drugi dio objelodanila Matica kao II. knjigu svojeg »Zabavnika« g. 1932. pod naslovom »Na ponorima«.

Poradi različitih neprilika nijesam dospio, da ubrzo napišem i treći dio. Prolazile su i godine, a da se nijesam mogao latiti toga posla, a kad sam imao vremena i raspoloženja, pritisla me je bila misao »Ognjišta«, pa sam se sav dao na to djelo, dok ga nijesam u sebi razradio i stavio na papir. Istom, kad sam bio i s tim gotov, dadoh se na spremanje gradiva za treći dio »Raspeća«. Pod tim sam naime naslovom vazda zamišljao trilogiju: — Raspeće.

U proljeće g. 1938. napisah i taj treći dio i dadoh podnaslov »Rascvjetana trešnja«. Kad sam bio gotov, opazih, da je ispao toliko opsežan, da ne može biti tiskan u jednoj knjizi, pa bi tako nastala trilogija u četiri knjige. To ne bi, doduše, bila nikakova ni nesreća ni nemogućnost samo sobom, ali opazih i to, da je treći dio najvažniji — ne samo svojim opsegom. To primijetiše i prijatelji kod Matice, kojoj sam predao i taj rukopis.

Od tog opažanja, pa do pomisli, da taj treći dio mora dati i vanjsko obilježje cijelom djelu — nije bio velik skok: pomislismo, da djelo treba nositi naslov — »R a s c v j e-

tana trešnja«. Doduše sam naslov nije prevažan, ali ima on svoju težinu!

Ovako umovanje i snovanje je olakšavala i činjenica, što je bilo posve jasno, da treba tiskati drugo izdanje i »Raspeća« i »Na ponorima«, jer ih više nema u prometu. »Raspeće« je zaplijenjeno i propalo, a »Na ponorima« posve raspačano. Zbog toga sam imao još slobodnije ruke, jer mi je cijelo djelo ponovno na raspolaganju.

Pregledavajući gradivo osjetio sam potrebu, da ga u prvim dvjema knjigama rasporedim malko drugačije, nego li je to prvotno učinjeno. Tako sam prva četiri poglavlja uzeo iz druge knjige (»Na ponorima«) i stavio ih na sam početak djela, dok sam drugoj knjizi dodao jedno posve novo poglavlje. Na početku petog poglavlja sam dodao neke nove misli, a možda i još na nekim mjestima.

Radeći tako posve sam ohladio za misao »trilogije« i odlučio, da cijelo djelo dadem kao jednu cjelinu — baš kao što sam učinio i s »Ognjištem«. Držim, da je ovo najopravdanije, jer radnja teče neprekidno, pa nije nikakva potreba, da svaku knjigu krstimo posebnim naslovom.

Smatrao sam potrebnim, da ovo kažem s razloga, što je već bilo u javnosti govora o mojoj trilogiji pod naslovom »Raspeće«, a mnogi prijatelji imadu roman »Na ponorima« i čekaju — treći dio. »Raspeća« ne bi zapravo smio nitko imati (osim mene i antikvarijata, koji — dobiju i ono, što nitko ne može dobiti!), ali su ga mnogi čitali, pa je nužno, da znadu, da se je i »Raspeće« i »Na ponorima« — rasplinulo u »Rascvjetanoj trešnji«.

Čudni su i neobični ovi mali ljudi, dok se ne naučimo, da ih gledamo. Sve su ljudske zloće i sve naše dobrote posve drugačije, kada ih gledamo običnim očima, koje su smrtne, a posve drugačije, kad se dignemo i promatramo i sebe i druge iz perspektive vječnoga i božanskoga. A samo je za takvo gledanje i za takvo shvaćanje i vrijedno pisati.

Stoga i grozno raspeće i strašno kruženje oko ponora dobiva posve drugo, posve novo lice, kad se promatraju — kroz rascvjetanu trešnju.

U Zagrebu, 11. svibnja 1939.

PISAC.

I. KNJIGA

I.

Pred kućom se sakupilo mnoštvo ljudi. Svi su stajali, gurkali se i zurili u zatvorena vrata i u spuštene zastore na prozorima. Oči su im gorjele, ruke se sada dizale, sad spuštale, a usnice se pomicale kao da melju. Cijelu je tu nemirnu gomilu ovijao nejasan žagor, potmulo mrmljanje i šapat kao da je svima zastao dah u grlu, a svaki opet želi da nešto reče i da pita, da govori i tumači, pak se čuju samo isprekidane rečenice, izlomljeni povici i suspregnuto šaputanje.

Redari su počeli ljude razgoniti, no kako ni oni nijesu bili izvan toga brujanja i zujanja, gomila ih je opkolila i kretala se s njima i oko njih.

— Razlaz! Raziđite se! — vikali su redari — Nije se ništa dogodilo!

— Je: ništa, samo su mu mozak pobirali! — dobaci neki.

— Ne mozak nego crijeva! — ispravi ga drugi i progura se mimo stražara bliže vratima, nastavljajući: — Raskrojio ga je od pupka do jabučice.

— A onoga odvukoše okovana — dometne drugi s neodređenim smiješkom. — Njima to nije ništa: jedan pod ledinu, drugi pod vješala i — njima to nije ništa!

— U ratu su tako otišli milijuni, pa nikom ništa — dobaci treći.

— E, čovječe! — otegne neki stari, sijedi gospodin, zakašlje se i teško izgovori: — U svatovima mogu svi biti pijani, pa ništa. Red i ljepota. Na sprovodu i jedan pijan — sablazan i sramota.

Protivnom stranom ceste prolazili su automobili, neumorno, prodorno trubili, usporavali brzinu i promicali, a svjetina se ugibala, pritiskivala zidove i mrmljala psovke. Ljutilo je i gospođe i gospodu, i uglačane i poderane, što ne

mogu nesmetano zauzeti cijelu ulicu i zuriti u ništa, dok ih ne zabole i noge i oči i dok bar nešto ne čuju i ne doznadu o čudu, koje se krije iza tih zaključanih vrata i spuštenih zastora. Svako — i najstarije i najmlađe, i najpametnije i najluđe, i najpriprostije i najnaduvenije — vladalo se, kao da je njegovo i pravo i dužnost, da napase svoje umorne oči i raširi ojađenu dušu na tuđoj nesreći bar jednom, kada se pruži tako divna prilika. Bar jednom! Dosta svi pate pod rođenim nesrećama i bijedama, dosta jauču u svojem procijepu, pa je ugodno, da bar jednom gledaju drugoga, da budu tronuti i sućutni. I eto, taj put ih smetaju automobili i redari umjesto da redari smjesta zatvore ulicu i otiskuju automobile na druge strane, da tu ne smetaju mirne i poštene gledaoce!

Neočekivano zaokrene jedan auto s protivne strane ulice ravno prema kućnim vratima uz prodirno urlikanje kreštave sirene. Narod se zaljuljao i počeo izmicati, no neki su kao slijepi srtali pred kola, koja su radi toga morala stati. Bila su u tili čas sa svih strana okružena svijetom, te se činilo, da su izrasla iz svih tih tjelesa, koja ih okružuju i pritišću. Dvojica su se redara progurali do vrata i pomogli, da se otvore. Prvi iziđe neki viši redarstveni činovnik u uniformi i odmah poče vikati svjetini, da se raziđe, a redari nastaviše taj posao neviđenim žarom, mašući kundacima.

— U ime zakona: raziđite se! — vikali su.

— Jeste li poludili?! Zašto nas tučete?! — čuli su se ogorčeni prosvjedi, no put je do kućnih vrata bio za čas otvoren.

Za redarstvenikom iziđe iz automobila oniska žena u skupocjenom perzijskom ogrtaču. Glavu je pognula, te joj se lice jedva vidjelo. Tek je nekoliko oštrih pogleda bacila lijevo i desno, a iz tih je pogleda bljesnula mržnja i bijes, kroz ledac neosušenih suza.

— Kakav je to policajac? — šane neki iz hrpe.

— To je pokojnikova žena — odgovori drugi tako brzo i sigurno, te nije moglo biti o tome sumnje, da on zna, što govori.

Redarstveni je činovnik udario šakom u vrata i pozvao, da mu otvore. U istome času zijevnu desno krilo

vrata, a svijet nahrupi usprkos policajskih kundaka, da samo poviri u tamno ždrijelo kućne veže, no nije se vidjelo ništa osim jednog redara, koji je oštro pozdravio svojega starijega, držeći ruku na obodu kape, dokgod nijesu ušli i gospođa i činovnik. Zatim je odmah vrata zatvorio i zakrenuo ključem.

— Ništa se ne vidi — reče neki posve razočarano.

— Koga bi vraga htjeli vidjeti?! — dobaci neki stari, neobrijani i odrpani čovjek, koji je kao u čudu promatrao finu gospodu i gospođe, kako se guraju i zijevaju pred zatvorenim vratima i spuštenim zastorima. Njega je, očito, zanimalo samo ovo, što se događa pred kućom, pak je naoštrenim laktovima gurao naprijed i posprdno se smijuljio. — Vidjeli ste, da su ga odveli u lancima, pa što još hoćete?! — gunđao je on kao da govori svima i — nikome.

— Da, al onaj je drugi u kući.

— E, moj gospodine! — razjapi stari — Vele, da kod onoga više nemate što gledati. On je otišao Bogu na istinu.

— A, molim vas, zašto ga je?! — upita jedna gospođa, naginjući se k starcu, no brzo se trže, jer joj je plijesan s njega udarila u nos. I starac se je od nje trgnuo, jer ga je upravo po mozgu udario njezin jaki i neobični miris, pa baš zbog toga razrogači oči, iznenađeno je pogleda i reče:

— Ja ne znam. Vele, da ga je zbog kore kruha, a ja ne znam — — —

Čim su redari žešće udarali, tim se je više svijeta skupljalo — doduše, malo podalje, ali su u hrpama zastajkivali i pitali jedni druge, što se je dogodilo, dok nije najzad bilo cijeloj okolici poznato, što se je odigralo. Pojedinosti su se prepričavale na razne načine, no glavno je bilo poznato: sjekira, prosut mozak, tamnica.

Iz kućne su veže vodila vrata na desno u hodnik, a iz hodnika jedna u kuhinju, a druga u gostionu. Činovnik otvori kuhinjska vrata, malo zastane i okrene se prema gospođi:

— Budite, gospođo, jaki — reče joj meko i sućutno — Rekao sam vam, da je stanje teško. Ono je još i gore. Ne da se više popraviti. Budite jaki.

Ona nije ništa odgovorila. Nije ni okom trenula, već je dugi, okamenjeni pogled bacila na neodređeno mjesto i u

neodređenom pravcu, te se je činilo, kao da ga je uperila nekuda u svoju nutrinju. Zastala je pred svojim pratiocem i glavu spustila na prsa.

— Budite jaki — ponovio je činovnik, ne mičući se s mjesta.

Ljubica je lagano, nekako na mahove podigla glavu i pogledala ga. On je još uvijek stajao i u velikoj je neprilici promatrao kao da joj svojim pogledom želi izreći cijelu istinu.

— Strašno je — prošaptao je on opet — Budite jaki.

— Molim vas, ne mučite me, nego ulazite — odgovori ona skoro srdito i zakorači prema vratima.

— On je mrtav! — reče činovnik kao da bi odapeo pušku i naglo stupi u kuhinju.

Kad je Ljubica ušla, nije vidjela ništa. Na oči joj je pala omaglica, pak se je uzalud naprezala, da razazna predmete u polumračnoj kuhinji. Svuda je vladala stravična tišina.

— Svijetla! — bile su prve riječi, koje je izgovorila, a u istom joj času doprije do ušiju jecanje, bolno i prigušeno, sa svih strana kao da se je cijela okolina pretvorila u zagrcano, ispaćeno ljudsko grlo, koje se trza i umire u grču plača i bolova.

— Što je to?! — trže se gospođa Ljubica i uhvati se objeručke za činovnikovu ruku.

— Njegova porodica — odgovori činovnik mirno i zapali električno svijetlo, u kojemu se odrazi truplo Ivice Dujmovića od bijeloga, čistog poda kao ogromna krasta. Ležao je nauznak. Noge su mu bile ukrštene jedna preko druge, ruke na prsima uperene prema glavi kao da je želi podbočiti, usta otvorena, a tjeme razjapljeno i cijela glava u vijencu krvi.

— Kuku mene! — vrisnula je gospođa Ljubica i pala po mrtvacu. Zapala je u strahovito ridanje, te se činilo, da su joj usta premalena i preuska da sprovedu užas i bolove, koji orkanskom snagom naviru iz nutrinje.

S njenim se jaukanjem ispreplelo vriskanje djece, prigušeno hroptanje stare Draganove majke i Zlatini jauci, koji su bivali sve glasniji i sve jači.

Redarstveni je činovnik nepomično stajao u tim bijesnim valovima plača i grcanja, te nije sam znao, što bi započeo, kuda li bi sa sobom. Nije njemu prvi put da čuje jauk i zapomaganje. Često se on već znao takvoj glazbi prezirom i porugom nasmijati, češće ga je već na kakvom pogrebu i samoga ganula, mnogo je puta prošao kroz nju, kao da je niti ne primjećuje, no ovo je danas još neviđeno i nedoživljeno. Još nikada nijesu po njegovu mozgu u isti čas udarale suze i za ubojicom i za ubijenim, a još manje mu se do sada desilo, da bi i sam osjećao — Bog da prosti! — više sućuti prema zločincu nego li prema njegovoj žrtvi. Dragan je Bojanić bio njegov drug u službi, znao je, da je bio dobar i čestit, a ujedno znade i to, da je već sjedio radi pronevjerenja državnog novca, a sada je, eto, i ruke omastio čovječjom krvlju, pa ipak — on osjeća za njega neku bol i sažaljenje. Ne baš za njega — branio se policajac pred čovjekom! — ne osjeća on prema tome zločincu, prema tome prestupniku postojećih zakona, naredaba i naloga ništa drugo do strašnoga gnušanja i odvratnosti. Prema njemu samo tako, ali prema toj starici majci, koja više nema otkud ni da plače, prema toj siročadi, pa i prema samoj toj mladoj i lijepoj ženi — prema njima on osjeća, njih on žali i njima bi bio spreman i pomoći u granicama zakona i naredaba i koliko to ne bi škodilo njemu kao višem redarstvenom činovniku. Pomogao bi im!

Stajao je neodlučno i gledao u prebijeli Ljubičin vrat, koji je i ljupko i čedno virio između njezina malog šešira i jake na kaputu. To je bila bjelina bez i zračka rumenila, bez i tračka života. Mirno, nepomično bjelilo uglačane bjelokosti. Leđa su joj se i ramena tresla od jecaja, gdjekada je podrhtala i glava, pa počne u čudu promatrati, zašto to ne opaža, da podrhtava i poskakuje i taj bjelokosni valjčić između šešira i kaputa, kada tako mora biti. Mora i on poskakivati kod svakoga jecaja, kada ti jecaji svaki put potresu cijelim tijelom kao puška, kada se opali. Pomisli, da je loša rasvjeta, te nenadano, bez razmišljanja diže ruku, stavi je na električno puce u očitoj nakani, da pojača svijetlo, zakrenu i — prosu cijelom prostorijom neprobojno velo debeloga mraka.

— Što je to?! — vrisnu Ljubica i skoči na noge.

— Oprostite! — reče činovnik i opet zakrenu puce — Nehotice. Oprostite.

Sam se je iznenadio i zaprepastio nad svojim činom, no izbrisati ga više nije mogao.

— Pomislio sam, da je više žarulja, pak sam htio pojačati svijetlo — počeo se ispričavati u velikoj smetnji i neprilici.

Ljubica je ostala na nogama i brisala oči. Jecaji su još uvijek navirali i nadimali joj grudi, no sve rjeđe i rjeđe, ali tim žešće i silnije.

— Da izvolite možda u sobu, da sjednete?!

Ona spusti ruke s očiju i sada istom poče pozornije promatrati raskoljenu glavu svojega muža. Lice mu je bilo tamno, a velika donja usna odvratno nabubrela i pomodrila. Ljubica skrene pogled u stranu, e da joj se ta strašna slika ne usiječe u mozak, i u istom joj času bi drago, što ju je činovnik ponudio, da uđe u sobu, no ne reče ništa, već se samo okrene od mrtvaca kao da će poći. Činovnik brzo skoči pred njom prema otvorenim sobnim vratima i odvrne elektriku. Ljubica pođe za njim. On joj se htjede ukloniti, pa uđe prvi u sobu tako da je ona išla tik iza njegovih leđa.

— Izvolite stolac — reče on i izmače se na stranu.

Čim se on mače, pade Ljubičin pogled na Zlatu, koja je stajala kraj zida, oborene glave i skrštenih ruku.

— Tko je ovo?! — upita Ljubica oporim, tvrdim, dubokim glasom i pokaza rukom na Zlatu. Ova se u neprilici mače s noge na nogu kao da traži ravnotežu, ruke obori, a glavu još jače priljubi na prsa.

Činovnik je šutio kao da pitanje nije njemu upereno, a pogled upiljio u Zlatu. Ona nije dizala glave. Nije se čulo da jeca, no grudi su joj poigravale i uvojci kose grozničavo titrali. Tako su stajale možda cijeli čas: Ljubica uspravljena i zabačene glave, ko iznenađena i začuđena, a Zlata slomljena i pognute glave, dok se nenadano i ona ne uspravi, podiže glavu lagano, mirno i dosta sabrano, zatim je opet prigne na nijemi pozdrav, uspravi i stupi nekoliko koračaja prema Ljubici. Opet zastade u dvoumici, gledajući ravno u oči svoje protivnice. Njezin je pogled bio sušta, gola tuga bez ikakove druge boje i primjese. Malko je ra-

širila spuštene ruke kao da ih želi podići, a na usnama joj je titrala neizgovorena riječ, no niti je ruke podigla niti je progovorila.

Položaj je bio neugodan, težak, napet i nesnosan, jer je među svima ležala duboka neizvjesnost. Ljubica je slutila, tko je ta žena, koja stoji pred njom, a već su joj poodavno došaptali, da je ljubavnica pokojnoga Dujmovića, no nije bila odlučila, kako će se prema njoj držati, jer su joj svu svijest i svu snagu zaokupile misli na pokojnika i njegova ubojicu tako, da za drugo nije ostalo ni vremena ni mjesta u njezinu mozgu. Ni Zlata nije prije pomišljala na takav susret, pa je bila neobično zatečena, kada je Ljubica stupila u kuhinju, i ako je očekivala njezin dolazak, budući da je čula, kada je ovaj činovnik, otpremivši Dragana sa detektivima, rekao da on ide osobno obavijestiti Dujmovićevu gospođu o nesreći, koja se je dogodila. Još se je više trgla, a onda zapanjila i okamenila, kad ju je opazila pred sobom u sobi. Zanijemila je od silne smetnje i nikako se nije mogla snaći. Nije njoj taj čas lebdjela pred očima kobna sjekira, nije pomišljala na mrtvoga Ivicu, niti je gledala njegovu osirotjelu djecu. Sve je to bilo od nje daleko. Nije se ni pojavljivalo. Pred njom je stajala žena, koja je došla, da traži račun za svojega muža — kojega joj je ona otela. Tako je to Zlata osjetila, a da nije ni razmišljala. Došlo je samo sobom u njezinu dušu i jednim naletom ispunilo sve žlijebove i pore u mozgu, obuzelo svaku kapljicu njezine krvi i nesmiljeno treslo svakim njezinim živcem. Račun, račun valja polagati, treba prekapati dušu i utrobu, da se razjasni i raščisti onaj trulež cjelova i smrad milovanja, koje je bilo tako mirisavo i svježe, tako toplo i ugodno!

— Pa, ja nijesam kriva! — prošapće Zlata u svojoj nutrinji, ne pomičući usana, ne trepćući očima. Šaptala je njezina duša kao ševa, kad se skupi pored busena pod vihornim naletom gladnoga i nesmiljenog kopca. — On je to htio, on je mene i zaveo i otrovao i upropastio. On, on! On je bio podlac, nitkov i razbojnik već po tome, što je tebe uzeo bez ljubavi i štovanja, ženo, sestro moja, drugarice moja, nesretnice druga! Zar smo mi, nesretnice, krive, što u našem svetištu otvoriše dućane oni, kojima smo dane kao

svetohranište budućih, boljih naraštaja, usavršenih slika lica Božijega?!

Zlati se učini, da će pod pritiskom neobuzdanog straha početi ridati i možda proliti bujicu isprika, moljakanja i kajanja, a to se ne smije dogoditi. Pred tom ženom, pred uvriježenom i poniženom osvetnicom ona ne će i ne može ništa ni priznati ni okajavati, jer to ne bi bilo rješenje. Mužu bi ona i mogla oprostiti, ali njegovoj ljubovci nikada, pa to bila i njegova nevina žrtva! Ne smije ništa priznati.

— Možda ona ništa ni ne zna?! — sune Zlati nenadano mozgom i odmah osjeti veliko olakšanje. Uostalom, kako je i mogla doći na pomisao, da to njegova žena mora znati?! Kada bi bila prije znala, zar ne bi bila već prije to pitanje raščistila?! Kada to nije učinila do sada, ne će sigurno ni danas nad mrtvim mužem, pa sve ako i zna cijelu istinu. Ne će, sigurno ne će u to dirati. Sigurno ne zna ništa.

Misli su joj se rojile u glavi neobičnom brzinom, sijevale, lomile se, ispreplitale kao uzbunjeno klupko zmija ljutica. Posve je zaboravila na mrtvoga Ivicu i okovanog Dragana, a pred očima su joj se neprekidno vrtjeli u paklenskom vrzinom kolu preljuba, razvrata i golotinje — sama ona i Ivica. Nad njima, u nekoj tajanstvenoj magli sijevaju dva Ljubičina oka kao dvije vatre iz puščanih cijevi u času, u kome željni kokoti panu na naboje. Ona sve vidi, ona sve zna, ona ih vazda prati, ona pozna svaki njihov gadni grijeh, svaki griješni zagrljaj, svaki odvratni cjelov. Ona sve zna, ona je sada takovu gleda pred sobom, nabijenu tim užasnim znanjem i strahovitom, neuklonivom odlukom, da se sada, jednim udarcem, osveti za sva ta ponižnja i uvrede.

— Ja sam to, gospođo! — — — Eto, vidite — — reče Zlata neočekivano i neodlučno, pogledavši Ljubici ravno u oči, no brzo, u neprilici, svrne pogled na redarstvenika kao da ga moli za pomoć.

I on je cijelo to vrijeme stajao kao na živoj žeravici. Nije ni njemu bila neotkrivena tajna, da su Dujmović i Zlata živjeli u tijesnim odnosima. On je znao i to, da to nije bila nikakova tajna ni za Zlatina muža, jer je to znala cijela policija, koji su Bojanića poznavali, no nije znao, da

li je i Ljubici poznat taj odnošaj, a nije mu to pitanje ovaj čas ni padalo na um. On je pred sobom vidio samo dvije unesrećene žene, te je po svojim iskustvima očekivao, da će ih ta njihova nesreća natjerati, da se još i dalje unesrećuju međusobnim napadajima i klanjem, pa je bio spreman, da ih umiruje i rastavlja, ako se pograbe.

Istina, Ljubica ga je iznenadila svojim mirom i prisebnošću, kada joj je donio vijest o teškoj nesreći, koja ju je zadesila. Kazao joj je, da je Bojanić napao sjekirom njezina muža i da je rana teška i opasna. Ona se je trgla, uspravila i ukočila kao da ju je gvozden ražanj probio od mozga do pete, na smrt problijedjela, splela očajno ruke i umjesto vriska i jauka protisnula kroz zube:

— Ja sam mu govorila, da ovamo ne idemo!

Suze su joj samo curkom procurile, no niti je zaridala niti zajecala, već žurno navukla na sebe kaput i šešir i pošla. Istom je u kolima upitala svojega pratioca, da li je Dujmović još živ.

— Kako ne?! Živ je i nema opasnosti — odgovorio joj je činovnik. Više nijesu progovorili ni jedne riječi, dok nijesu stigli na vrata. Nije ga upitala ni zbog česa je došlo do sukoba. Ništa. Samo je šutjela i buljila preda se.

Sve je to redarstvenika iznenadilo, bilo mu je previše tvrdo i muški, pa je očekivao tim strašniju provalu nagomilanog bijesa i žalosti, krvi i osvete. S tim je i takovim osjećajima sada stajao tu među njima. Malko se je naprijed pošiknuo da lakše poleti, i spremio ruke, da ih munjevito rastavi i baci svaku na svoju stranu. Kada je pao na njega Zlatin pogled, koji je vapio za pomoć, on se trže, pristupi k Ljubici i reče:

— Ovo je gospođa Bojanićeva — — — Mislio sam, da se gospođe poznaju.

Ljubica je ostala nepomična, tvrda, mramorna i uleđena. Niti se je pomakla, niti je progovorila, tek je malko, jedva primjetljivo, pokrenula očima, da Zlatu znalački pregleda od pete do glave.

— Lijepa je — nehotice pomisli i u istom hipu trže tu misao natrag, jer je kanila da je prezirno i bijesno omjeri, a ne da ispituje skladne obrise njezina stasa i neobično profinjene crte lica, koje je teška tuga čarobno uokvirila. Lju-

bica osjeti u sebi posve svijesno i određeno borbu udovice sa ženom. Udovica je spremna da zaleleče i zakuka, da se bavi samo svojim bolovima i nesrećama, dok žena još uvijek ne osjeća toga udarca više i jače nego li neodoljivu potrebu, da pregleda tu, koju je njezin muž, uz nju, pokraj žive nje — njegove zakonite žene i matere njegove djece, najzad: kraj nje, lijepe i pristale žene! — vodio u zabranjene prisoje i zasjenke ljubavnih vrtova. I gle: doista je lijepa i pristala, doista je zamamna ta zmija zavodnica! Ljubica je to jasno vidjela, to ju je zaboljelo i uvrijedilo, pa je htjela, da je vidi ružnu, neskladnu, odvratnu i gnjusnu, no — sve uzalud! Lijepa je i zamamna ta zmija zavodnica. Koža joj se na obrazima već pod samim pogledom toplo uvija i podaje kao najfiniji baršun, a stas joj se priljubljuje i upija kao bršljan oko razlistane grane.

— Doista je lijepa i ljepša je od — — — mene! — pomisli Ljubica, no odmah se s užasom trže i odvrati od te strašne i — nemoguće tvrdnje. Neka je ljepša, neka je skladnija, neka je toplija, i topla i podatna kao toplo mlijeko — ona joj ne će i ne može toga nikada priznati. Nikada, pa ni pred jedinom, pred samom sobom. Ona je samo odvratna, gnjusna ženka i ništa drugo. Da se okrijepi i osovi, odluči Ljubica, da je odmah uvrijedi, pa poče lagano, naglašujući svaku pojedinu riječ, pa i svaki slog:

— A, vi ste dakle ona, koja — — —

Riječ joj neočekivano zape u grlu. Nije ni razumjela ni pojmila, što je to stište za grlo, no dalje nije mogla. Bijesno ju je pogledala samo kod prvih dviju riječi, no i to ju je izdalo. Gledala ju je sve blaže te joj se najzad učini, da je u očnim uglovima golica sjaj naklonosti i žaljenja, pa stoga stište oči, da priguši taj nenaravni porođaj. Časak je stajala tako sa spuštenim vjeđama.

I Zlata je bila u neprilici, te nije znala, što bi počela, dok ne uhvati redarstvenikov pogled, koji ju je pridizao i sokolio. U tom trenu doprije preko kuhinje jače jecanje maloga Željka i slijepe sirotice Slavice, a majčin bolni i suhi uzdah prolomi mrtvačku tišinu.

— A — joj — sinko moj! — odjeknu gluhim prostorijama kao da dolazi iz bezdanke.

Zlatu trže taj bolni uzdah, pa reče:

— Da, gospođo. Ja sam ona, koja je najviše unesrećena!

— Da, da. Grozno je to — potvrdi redarstvenik kao da je jedva dočekao, da progovori bar nešto, pa bilo i glupo i nezgodno i neumjesno. Bilo što! Samo da se govori, da se odvija, da ne stoje ovako kao neko prokleto trojstvo, koje jedva čeka, da ga nestane. Uostalom, ovo je baš dobro primijetio. Bio je posve zadovoljan svojom izjavom, jer je događaj, bez ikakove sumnje, već sam sobom strašan i grozan. Teško je i Ljubici ostati bez muža, i ako ima golemo bogatstvo, a kako je onda istom Zlati, kojoj je sve bogatstvo u deset prstiju, koji su — nježno, krhko dugi, dugi i gospodski tanki i fini, a moraju hraniti četvera usta?!

— Nijesam tako mislila! — odgovori Ljubica razdraženo i presiječe je pogledom.

S takim je pogledom preko lica bila odvratno ružna. Ni inače nijesu ni privlačive ni izrađene crte njezina lica. Na njemu je sve nabacano s prve ruke, crte istrgane, potezi uleknuti, kosti izbočene. Sve je to nesvršeno, neizglađeno i nedotjerano, pa kada se još umiješa bijes i srdžba među te isprepletene krivulje, lice postaje odbojno, a pogled izobliči oči, kao da ih je na stotine metara povukao u dubinu, pa otuda vrebaju na plijen.

Zlata protrne pod tim pogledom i malko ponikne glavom, kao da želi izbjeći udarcu, koji joj je smjeren baš na tjeme. Kako je glavu prignula, baci ispod sebe pogled na Ljubicu i opazi ispod raskopčana kaputa neurednu i neukusnu kućnu haljinu. Sva joj tuga i nesreća nije smetala, da odmah pomisli, kako je to nepojmljivo, da žena može biti tako odjevena, pa bilo to baš samo i u svoja četiri zida. Zar je čudo, ako se takova mužu zgadi, ako je zanemari samo zbog toga, što je vidi pred sobom u tim šarenim nagrdama i onda, kada — nema ništa na sebi?!

Ljubica prijeđe rukom preko čela, osjećajući, da je podilaze ledeni trnci i hvata omaglica. Na čas se svrati sva u sebe i pogleda prema stolici, koja je stajala par koraka pred njom. Redarstvenik to primijeti, pa žurno priđe i primače joj stolicu.

— Izvolite, gospođo, sjesti. Bit će dobro da sjednete — reče joj, držeći još uvijek stolicu u ruci.

Ljubica sjede bez riječi. Nije se ni zahvalila na usluzi. Metne nogu preko noge, podboči se laktom desne ruke i nasloni glavu na dlan. Gledala je u svoje krilo. Redarstvenik ode na prstima do kuhinjskih vrata i tiho ih pritvori. Ljubica to nije ni primijetila, jer su joj vrata bila iza leđa, dok ga je Zlata pratila neodređenim pogledom.

II.

Ljubica je bila već posve zrela djevojka, kad se je upoznala u nekom beogradskom društvu s majorom Dujmovićem. On joj nije posvetio u prvi čas nikakove pažnje, jer nije znao ni čija je, ni kakove je rodbine, no ona je — naprotiv — odmah zapela okom za njega, jer je bio jak, sasit momak, a njezin joj je ujak, aktivni general, rekao, da je vanredan vojnik i neoženjen, a »ispravan« građanin. Umolila je ujaka, da mu izričito napomene, da mu je to rođena nećakinja. Tako samo. Potrebno je, da to čovjek zna, a dalje će se već vidjeti. Ujo se je dobrostivo nasmiješio, i čim je mlađarija počela plesati, doveo ga k njoj.

— Vaša nećakinja, gospodine đenerale?! — iznenadio se Ivica, klanjajući se po najstrožijim propisima bečkih salona.

— Rođena! — odgovori značajno general, nasmiješi se i čvrsto mu stisne ruke.

Tako je to počelo.

Još je iste večeri pokupio Dujmović točne podatke o svima njezinim rođacima generalima i ministrima, znao je, koliko joj otac ima kuća u Valjevu i Beogradu, a čuo je i to, na koliko ga milijuna u gotovom po prilici cijene. Neka mu je zlobnica još te iste večeri, čim je primijećeno, da se zanima za Ljubicu, šanula i to, da joj jedan rođeni stric ovaj čas nije kod kuće. On je, naime, suđen na deset godina robije, jer je kao općinski blagajnik nepažnjom bio pomiješao svoje i općinske novce, pa ih poslije nije pogodio valjano razlučiti. To Ivica nije zarezivao. Toga se strica nije ni sjećao.

Dosta je bilo, da je u rodu nekoliko generala i nekoliko ministara, a u oca ogroman imetak. Na takovoj vazi —

jedan robijaš manje ili više. Samo mu jedno nije išlo u glavu: kako su se tamnička vrata uopće mogla zatvoriti za tim stricom kraj takove rodbine?! Moguće je jedino, da je nešto smetao u rodu, pa je općinska blagajna bila zgodna prilika, da ga se riješe.

Ljubici se veoma svidio, jer joj je duša drhtala kao prenapeta žica, a oči se topile u svakome mladom čovjeku, za kojega je znala, da nije oženjen. Sreća ju je već nekoliko puta prevarila. Njezine su prijateljice govorile, da je nečista i prosta, pa da je svaki ostavi, čim je upozna. Ona je mislila posve drugačije. Tvrdila je, da ne ide na pokus, a svi su je to tražili, pak su se na toj hridini razbili. Ti su joj neuspjesi još više burkali mladu krv i raspirivali snove i dočaravanje neslućene i nekušane sreće. Kod plesa se je sva pripila uz Dujmovića, a očima ga je gutala i pospremala ga u svojoj raspjevanoj duši, e da joj ne bi izmakao. On ju je promatrao i ispitivao vješto i okretno o svim pitanjima, koja je smatrao važnima za svoju budućnost. Vagao ju je sa svih strana. Nije mogao reći, da ga je njezina ljepota i malo zanijela. Ne. Toga nije bilo. Lice joj je priprosto, oči omalene, a nos tubast, kao da je pala na njega. Stas joj je priličan, a u tijelu punašna tako, da je pod rukom osjećao meke jastučiće toploga djevojačkoga mesa. Ni to njega nije zagrijalo, a nije bilo ni potrebno, kada su tu — nekoliko generala, nekoliko ministara i pune očeve blagajne. To je tolika sreća i toliki uvjeti za Dujmovićevu sretnu budućnost, da bi mu bilo dosta i — bez gospojice Ljubice, no kada već mora i ona s time, ne može je odbaciti!

Sizala mu je do pod pazuho, pa kada je pogledala u njegovo lice, morala je glavu posve zabaciti, no ni tako ga nije mogla vazda zgodno promatrati, jer joj je smetala njegova nezgrapna donja usnica. On je i nehotice svaki put uklonio tu šaljivu smetnju, jer čim bi se ona izvrnula, da mu pogleda u oči, on bi se brzo nagnuo, da zaviri u njezina njedra. Samo tako! To ga je veselilo i ugodno zabavljalo.

Nju nije uzbunila ta njegova usnica, jer i što može značiti samo jedna usna na cijelome krupnome momku?! Ništa. Nije to ništa, pogotovo ne znači baš ništa za dje-

vojku, koja čezne za udajom i koja je već unaprijed spremna da pođe za svakog časnika, koji se prvi javi. I tu je njezina odluka bila gotova, a da joj nije ni na um palo pitanje, da li će ga zavoljeti ili ne. Ona voli momka, ona voli svoga mladoženju, ona voli njegove čvrste mišice i položaj, pak će živjeti kao i tolike druge!

Posao se razvijao veoma brzo, jer Dujmović nije stavljao nikakovih zahtjeva. Sve su ga njihove ponude iznenadile i previsile sva njegova očekivanja, pa je pristao na sve, što su god željeli. Punica je tražila samo da se vjenčaju u pravoslavnoj crkvi i da sva djeca budu krštena na pravoslavnu vjeru. U redu. Baš mu je otela iz usta. On je to sam htio ponuditi. Dosta je, što je on u nezgodnoj vezi s njima, po zašto da još budu i njegova djeca?! Ljubica će očevu krsnu slavu prenijeti i na svoju porodicu. I to je dobro. Može, ako hoće, uz očevu slavu uzeti još jednu. On na sve pristaje.

I u braku je bio vazda takav, te se Ljubica doista ne može na njega potužiti. Sve joj je i u svemu potpuno pustao na volju, pa i ako nije među njima bilo nikada prave ljubavi ni nježnosti, nije dolazilo ni do sukoba. I on je s njom bio vazda zadovoljan. Nije od nje zapravo ništa ni tražio. Svako je radilo, što je htjelo, a jedina je briga bila, da drugo ne dozna, što baš ne mora znati.

Tako je išlo sve dok on nije umirovljen. Taj ga je događaj zatekao, iznenadio, zaprepastio! Njega umiroviti kao potpukovnika u naponu snage, u najmuževnijim godinama! Njega, koji je već nosio u džepu generalske pletenice; njega, koji je imao sve najbolje ocjene, kojega su svima drugovima stavljali kao uzor vojnika i rodoljuba — njega, njega umiroviti usprkos ženinih generala i ministara! To je bio za njega teži i važniji događaj od ruske revolucije. Kada se je malko snašao i smirio, dođe do zaključka, da je i on — nekakav nepoćudni stric u ženinoj obitelji, pa odluči, da odmah preseli u Zagreb, a prema Ljubici postade mrk i nepovjerljiv, hladan i nabusit. Njoj je to s početka bilo veoma teško, a o preseljenju nije htjela ni čuti. Dujmović se poboja, da bi mu mogla izmaknuti sa svojim milijunima, pak se opet ukroti i pritaji, dok je nije predobio za svoje osnove. Kada su stigli u Zagreb, oprezno je uređivao i udešavao, da mu

dođe ruku sva uprava imetka, pa kako je u tome napredovao, tako je i prema ženi neopazice mijenjao svoje držanje, zanemarujući je sve više i više. Neotesano i surovo nije prema njoj nikada nastupao, no nije nikada s njome nikuda izlazio, niti ju je uveo u ijedno društvo.

Ona je to dobro opažala i sva gorjela od bijesa i uzbune, te ju je stišavala samo velika ljubav prema djeci. Gdjekada ga je napala, izbacivši na njega po koji sočni domaći izraz, kojega se je sjećala još iz svojega djetinjstva, no kada on ne bi uzvraćao — redovito je šutio i odlazio u grad, čim bi ona počela grmjeti — tada bi se smirila i ona. Svu je svoju ljubav i sve svoje ženstvo poklanjala svojoj djeci. Kako su njihove bračne ložnice posve ohladnjele, ona je vjerovala, da on imade ljubavnice i to ju je najviše vrijeđalo, i ako ga više nije nimalo voljela. Često mu je to i predbacila, ali on nije odgovarao ni na takove napadaje.

— Ispitujem li ja, što ti radiš, kada nijesi sa mnom?! — znao bi joj gdjekada reći uz lagan, posprdan smiješak.

Gostiona »Bakač« je već bila na rubu propasti, kada je Ljubica doznala, da ju je njezin muž kupio. Počela se za stvar zanimati i doznala, da je gostioničarka — Dujmovićeva ljubovca! U njoj je buknuo uvrijeđeni ponos, kao da joj se Ivica prvi put iznevjerio i kao da njih dvoje živu u najvećoj slozi i ljubavi. Gorjela je za osvetom, ali — ne prema njemu ni približno onoliko, koliko prema toj nepoznatoj ženi, koja se njemu bolje sviđa od nje. Smišljala je, što će i kako će, pa u tim mislima i borbama jednoga dana i njemu predbaci tu podlu prijevaru.

— Najprije se uvjeri, pa onda govori — reče joj on posve mirno i ne ode iz kuće.

To ju je iznenadilo i poljuljalo u vjeri. Možda on ipak nema stalne ljubovce, a možda je uopće nema. Kada bi je imao, ili bi se odlučno branio ili bi joj priznao, kao što joj je već nekoliko puta rekao, da valjda čovjek nije gori od psa, pa da se veže samo na jednu ženku. Sada se vlada posve drugačije. Nuka je, neka ispita svoje vjerovanje, pa da onda predbacuje. I Ljubica je doista nekoliko puta pošla u gostionu »Bakač«, no svaki se je put predomislila prije nego je uhvatila za kvaku na vratima. Zašto bi išla unutra?! Što bi vidjela i čula, kada Dujmovića unutra nema?! Htjela

bi ona vidjeti tu gostioničarku, pa i ne bila ljubavnicom njezina muža, da je malko izmjeri i ocijeni, da joj prosudi stas i obličje — htjela bi ona to, no nema za to snage. Jednom joj je zgodom rekao Ivica, da je tu gostionu dao nekom svome prijatelju na dobre postotke, a žene nije ni spomenuo.

— A on je tebi dao ženu i bez postotaka! — ujede ga Ljubica.

— Ti bi, dakle, imala srca, da se podaš i mojemu prijatelju?! — dobaci on podrugljivo.

— Nije riječ o mojim svinjarijama!

— Ja govorim o prijateljstvu, koje je meni sveto.

— Zar je tebi uopće išta sveto?! — usklikne Ljubica i zasmije se nekim suhim, usiljenim smijehom. Uza sve to, njegove su je riječi malko umirile, te je za nekoliko dana tu stvar smetnula s uma, dok joj danas ne dođe redarstvenik sa zlokobnom viješću.

Sjedeći sada sučelice Zlati, ponovno proživje munjevitom brzinom sve te sumnje, sve borbe, sva napinjanja i padanja ljubomornoga bijesa, te lagano ispravi glavu na dlanu i poče mirno promatrati svoju suparnicu. Zaboravila je na svoju odluku, da je svakako uvrijedi i ponizi. Sada je htjela, da je vidi i da je se nagleda.Oči su joj bile pune suza, pa joj se kroz njihov odsijev i zrcala pričini Zlata čarobnom ljepoticom.

— Divna je! Lijepa je i ljepša je nego — — — pomisli i zastade u misli. Naglo se uznemiri i uspravi na stolici. Opet je zapljusne val nezasitne osvete i mržnje, jer je pomislila, da je ta sigurno sagriješila s pokojnim Dujmovićem. Takova je ljepotica rođena da ljubi, a tko mnogo ljubi, mnogo griješi. Ona je grješnica, preljubnica, zmija zavodnica. Reći će joj sve, mora joj reći ili će joj srce pući. Mora. Zausti.

— Gospođo — — — Sjednite!

Sjednite?! Da. Samo to. To joj je rekla. Samo je tu riječ smogla, a da ni tada ni ikada poslije nije znala, kako je došla baš na tu riječ, i ako je kanila reći nešto posve drugo. Nije znala, da li je ta žena išta pred njom kriva, ali ju je morala napasti, jer je toliko ljepša od nje, da se Dujmoviću sigurno sviđala mnogo više nego ona, njegova

neljubljena žena Ljubica, a kad tamo — »sjednite!« I ništa više i ništa drugo. Iznenadila se sama nad sobom i pozorno motrila, kako je Zlata zavagnula kao da će pasti, a zatim nesigurnom kretnjom desne ruke dohvatila stolac i lagano se na njega spustila.

— Hvala, gospođo! — odgovorila je Zlata drhtavim glasom i pogled oborila.

Obje su i dalje šutjele, a činovnik se u neprilici nekoliko puta obazreo, pa zatim i sam uzeo stolicu i sjeo.

— Skoro će stići sudbena komisija — reče redarstvenik samo da odoli strahovitom pritisku grobnoga muka.

— Kako je to bilo, gospođo?! — upita nenadano Ljubica, baci pogled na Zlatu i opet ga obori u krilo. Nije kanila, da je to pita. Nije joj bilo ni na kraj pameti, da baš s njome o tome govori, no danas je toliko nestalna i nesigurna, da ne može gospodariti ni svojim mislima ni svojim riječima.

Na to se pitanje Zlata sva trže i strese. Nije ga očekivala, nije ni pomišljala, da će tako brzo morati i na to odgovarati. Kako je to bilo?! Nesigurno, bojažljivo ispruži desnu ruku preda se i oštro se zagleda u nju kao da nešto traži. Ona je pogledala, da li tu ima tragova krvi, jer — zapravo je ona ubila Dujmovića. Ona ga je prva udarila rukom po obrazu, a zatim je Draganu podmetnula sjekiru tako zgodno, izazovno i napadno, da se on toj ponudi nije mogao oteti. Morao je uhvatiti za držalo, zamahnuti i kresnuti po mozgu. Morao je, jer mu je to ona nalagala u svojim mislima, u svojoj odluci i volji. To je moralo biti, jer je u njoj u jednom jedinom času zakipio ponos, prevrio bijes, pobunila se bijeda i nevolja i sve u jedan mah, jednom jedinstvenom mahnitom snagom sjelo na oštricu ljute sjekire. Moralo je tako biti, jer je ona to tako htjela. Zlata je o tom svijesna od prvoga časa i taj je osjećaj pritište i progoni. Ne bi smjela reći, da se u njoj budi uzvišeno kajanje, jer tome nema još ni traga u njezinoj duši. Drugi je osjećaj, koji nju goni, a taj je: sulud, neobuzdan, očajan strah. Dragan znade, tko je ubojica, a on je slabić bez volje, odlučnosti i snage. Hoće li on izdržati, da ne kaže prave istine? Hoće li se sjetiti, da je njegovoj staroj majci i nejakoj dječici neuporedivo potrebnija i korisnija Zlata nego

on? Ako se toga sjeti, ako mu ta misao sjedne u mozak, onda će sve dobro svršiti. Ne dogodi li se to, ostat će njihova siročad i bez oca i bez majke, a tu je samo i nigdje drugdje izvor Zlatina straha i prepasti. Tamnovanja se ona ne boji. Vidjela je, kako je tamo, kad je ono prvi put sjedio Dragan. To bi za nju lično bio samo odmor, divno počivanje i spas pred svima dnevnim brigama, borbama i ponižen̄jima, ali što bi onda ovi slabi i ostavljeni?! Kuda bi oni?!

— Ja zapravo ni ne znam, kako se to dogodilo — promuca ona — Ja ne znam. Ja sam se zaprepastila. Ja doista, ne znam. Njih su dvojica bili dobri prijatelji još iz škole. Bili su prijatelji. I sada. Ja ne znam.

Grcanje je prekinulo njezine riječi, te joj se učini, da će se zagušiti. Duboko udahne i stavi desnu ruku na grudi kao da ih pojačava, da joj ne bi prsnule.

— Mi smo mnogo patili — nastavi Zlata iza odulje stanke — Borili smo se za goli život, za koru kruha i komadić krova nad glavom. Mi smo patili, gospođo, da se to ne da ni reći.

Zlati udari u lice topao mlaz krvi, osjeti vatru u svakoj žilici, te joj se pričini, da bi morala početi urlikati i tući se bilo s kim bilo za što. Morala bi udarati oko sebe, da to vidi i čuje cijeli svijet. Nije mogla izdržati na stolcu, pa naglo ustade i približi se Ljubici.

— Mi smo, gospođo, živjeli čedno i udobno — poče ona s neopisivim žarom, vatrom i uvjerenjem — Živjeli smo pristojno sve do poslije rata. Tada smo vidjeli, da svijet gazi po novcima, da se razmeću oni, koji su rođeni da budu sluge i trhonoše, da se vozikaju u automobilima dojučerašnji goniči tuđega blaga, nadripisari, staretinari, svi neizučeni majstori, svi nedoučeni đaci, svi odbjegli klerici, izbačeni suci, oslobođeni robijaši — vidjeli smo, da je ološ uzjahao na naše grbače, zauzdao nas besavjesnošću, oči nam pokrio drzovitošću i vitla na sve četiri strane, na sva četiri vjetra.

— Mi nijesmo, gospođo, pomišljali, da taj ološ mora svršiti na đubrištu. I mi smo negda bili gospoda kao što je on sada. Zaviđali smo mu. Izvukli smo se ispod njegovih ostruga i — uzjahali kraj njega! Tu je naša propast. Srljali smo sve dublje i dublje — — — Ne zamjerite mi, gospođo,

što vas u ovom času zamaram tim stvarima, koje se vas ne tiču. Ali one se nas tiču. One su dovele ovamo — — — Mi smo jurili ravno u provaliju. Tada je nastala među nama panična bijeda, gladovanje, golotinja, poniženja, kakva ne doživljuje nijedno gospodsko pseto; nastao je pakao. Vi to ne možete razumjeti. Ja vam to ni ne želim. Je li se vama, kada, gospođo, desilo, da vam djeca po cijele noći ne zaspu, već se neprekidno tresu od zime, plača i vape za komadićem kruha?! Nije. Nije vam se desilo. Mi smo tome sami krivi, jer nijesmo pomišljali, da je život okrutan i neumoljiv. To je najstrašniji lihvar. Svaki dan traži obračun prošloga dana! Mi na to nijesmo pomišljali. Oprostite, gospođo. Ja uopće nemam prava, da napadam bilo koga, a najmanje te razne skorojeviće, koji su nam zdušno pokazali, kako se ne bi smjelo i kako se ne može živjeti. Mi smo sami svemu krivi. Kad smo bili na najnižoj stepenici i kad sam ja svaki dan očekivala, da ćemo propasti za vazda, pojavio se vaš pokojni muž kao sveti Juraj, kao naš spasitelj.

Zlata je osjetila, da podrhtava na cijelom tijelu, pa zašuti i opet sjede. Nenadano joj se prekinula nit misli i nije znala, kako bi nastavila, što li bi trebala reći, a u glavi joj je nešto neumorno i neumoljivo čekićalo i brujilo kao gnijezdo stršljena. Čupkala je prstima po krilu i mislila, što to ona sada radi, zašto je prestala govoriti?!

Ljubica se malko uspravi na stolici, duboko uzdahne i obriše suze sa očiju.

— Nastavite, gospođo — reče posve toplo i malko se nagne naprijed, kao da želi i time ponukati Zlatu, da govori.

— Oprostite, ne mogu! — odgovori Zlata i pogleda oko sebe začuđeno i zabezeknuto — Ne mogu, ne znam. Ne mogu.

— Moj muž je onda došao kao vaš spasitelj. Tako ste rekli — ponovi Ljubica Zlatine riječi, da joj tako pomogne nastaviti prekinutu nit misli. U njezinu se je glasu sada osjećao prizvuk izazova i pritajene poruge. Htjela je čuti, kako je izgledalo to spasavanje, što je činio taj veliki dobrotvor i kakove je naravi bilo njegovo djelo za spasavanje.

— Da, da, da, gospođo! — reče Zlata povišenim glasom, opet naglo ustane i poče skoro vikati, a svaku joj je riječ nekoliko puta prekinuo jecaj i polila suza — Došao je kao prijatelj i dobacio nam golu kost, pa stao nad nas, upio se među nas kao hobotnica i čekao, požudno i halapljivo čekao čas, kada će se baciti kao proždrljiva hijena na naše gole kosture. Da, gospođo!

Posljednje je riječi izrekla već promuklim glasom, u lomu glasnica i živaca. Kako je s početka pa dalje rasla visina njezina glasa, tako ju je i Ljubica motrila sa sve većim i većim iznenađenjem i neopazice se, nesvijesno, kao na perima lagano podizala na noge, dok najzad nije ustala i promatrala je razrogačenim očima. Kada je Zlata naglo prekinula govor i klonula, kao da se je sva u sebe urušila, reče Ljubica u čudu:

— Pa vi njega, gospođo, optužujete?!

— Da — odgovori ona tiho, no odmah se ponovno uspravi, opet je obuze prijašnja vatra i nastavi odmjereno, odlučno — Plaća je već tu!

Pokaza objema rukama prema kuhinji, u kojoj je ležao Dujmovićev leš, i žurno ih baci na svoje lice i zarida u sav glas. Ljubicu je iznenadilo to držanje, jer je očekivala, da će se sukobiti sa drskom bezobraznicom, koja će se izmotavati, koja će ispričavati svoga muža i sebe posve sakrivati. Dolazeći ovamo, osjećala je, da stupa kao sudac, koji će izricati kazne, koji će se možda i poigrati sa nesretnom i odvratnom prestupnicom, a onda joj po zasluzi odmjeriti, što je ide. Nije mogla ni slutiti, da će ona slušati optužbe i gledati suze uvrijeđenih i poniženih. To ju je potpuno smelo i obezumilo, pa bez ikakova razmišljanja pristupi posve k Zlati i položi joj svoje ruke na ramena.

— Smirite se, gospođo — reče joj mirno i sućutno — On nije bio zao.

Te su riječi Zlatu uvrijedile, pa poželi, da opet viče i optužuje, no grcaji su joj potpuno ispunili i prsni koš i usta, pa nije mogla ni jedne riječi izustiti. Posve je nesvijesno raširila ruke, obujmila Ljubicu oko pojasa i nagnula glavu na njezino rame. Čas je vladao tajac u samrtnom grču, da tim jače i silnije bukne i provali. Plakala je u sav glas, bez prekida i oduška, a suza je sustizala suzu

i natapala Ljubičina leđa. Ova je htjela da progovori koju utješnu riječ, no nije mogla. I sama je glasno plakala, te su se jedna oko druge ovile kao živo klupko bolova i tuge, a plač im se ispreplitao u neskladnu tužaljku.

U toj muci i grčevima nijesu ni primijetile, kada su se vrata otvorila i u sobu stupilo sudsko povjerenstvo od pet šest ljudi. Ušli su tiho, svi skinuli šešire i mirno stali kao da prisustvuju nekom vjerskom obredu. Prva ih osjeti Ljubica, naglo se trže i odgurne Zlatu od sebe sa toliko bijesa i srdžbe, da je skoro pala na pod .

Redarstvenik je u čudu promatrao taj nagli preokret i bojažljivo pogledavao sada na povjerenstvo, sada na žene.

III.

Večernji su listovi opisali događaj sa mnogo istinitih, a još više izmišljenih pojedinosti. Divno su opjevali svaku kaplju prosute krvi, a posve jasno natucali o preljubu, razvratu i svim mogućim kaljužama, te je bila milina čitati! A istom oni opisi sjekire, pa prosuta mozga! Tri su dana o tome pisali, jer se ovakove dogodovštine ne ponavljaju svaki dan, a prođu novinama silno povisuju. Narod to traži, piljarice se i kuharice po osam dana sjećaju zgodnog opisa iz »Vijesti« ili »Sutona« i prepričavaju ga na sve moguće načine. To pali, to se čita i pamti! I školska djeca to u slast čitaju. Ako ne dospiju pročitati kod kuće, ponesu novine u školu, pa jedan čita glasno, a drugi se skupe oko njega i gutaju svaku riječ. To je za vrijeme odmora, a za obuke lijepo metne novine na koljena, malko se izmakne i čita između ruku, a nesretni profesor misli, da se je dijete zadubilo u školsku teku i baš — u njegovo tumačenje!

Čita se to, čita!

Kada je Mara drugog jutra u uredu opazila »Vijesti« i na prvoj strani ogroman naslov »Umorstvo iz ljubomore« i podnaslove: »Dva prijatelja, jedna žena — Jedan sa samokresom, drugi sa sjekirom« i još više toga, nije ni skinula sa sebe kaputa, već je počela naglo čitati sve te podnaslove. Iz njih je vidjela samo to i toliko, da joj se je sva koža podmjehurila, no nije mogla dalje čitati, jer je

baš u tom času došao gospodin ravnatelj. Žurno je odbacila novine, skinula šešir i svukla kaput, pa navukla radni ogrtač. Kako ipak nije mogla otkinuti pogleda s novina, uhvatila je u žurbi prvi redak, koji je glasio:

»Danas u tri sata u gostioni »Bakač« — — —

— Ako Boga znate! — viknula je ona i pograbila novine.

— Što vam je?! — upita je gospodin ravnatelj, koji se je tu bio zadržao.

Nije mu ništa odgovorila, već je grozničavo preletjela cijeli članak i kao izvan sebe počela govoriti:

— Dragan! Ubio — — — Moram ići — — Moja sestra — —

Opet je obukla kaput i metnula šešir na glavu, pa naglo pošla, no u zadnji se čas povratila i zamolila dopust do podne.

Ravnatelj se iznenadio, pa uzme novine i žurno preleti pogledom članak.

— Ihre Schwester?! To vaša sestra? — upita je.

— Da, da. Da, gospodine ravnatelju. Moj svak Dragan Bojanić. Moram odmah otići. Stara mati, slijepo dijete. Moram, moram — — —

Govorila je naglo, na dušak, na otimačinu i odlazila, ne čekajući odobrenja.

Zlatu je zatekla u kuhinji. Ispražnjivala je sve posude sa živežnim namirnicama u papirnate vrećice, zamatala ih i metala na stol. Mara je naglo otvorila vrata, te se Zlata trže i prepade toliko, da joj je skoro pala iz ruke kesa s rižom. Srećom je bilo u njoj samo malo, pa da se je i prosulo, ne bi bilo veće štete.

— Zlato! — viknula je Mara, zanijemila i razvaljenim je očima i ustima pitala za razjašnjenje.

— Eto! Čula si valjda sve — odgovori Zlata i odloži vrećicu na stol. Bila je potpuno slomljena i neispavana, no niti je uzdisala niti je plakala.

— To je grozno! — šane Mara i primakne se kao da će joj pasti oko vrata. Zlata se izmače mirno poput kipa i ne reče ništa.

— Pričaj, govori, reci: što je to bilo? Zašto, kako? — govorila je Mara na dušak i sjela, osjećajući u cijelom tijelu tešku drhtavicu — Govori! Što si zanijemila?!

— Sve je rečeno — odgovori Zlata i nastavi prekinuti posao — Sve je svršeno. Ubili smo ga.

— Kako?! Ubili ste ga?! I ti?!

— I ja. Ja sam ga prva udarila. Sada je sve gotovo.

— Ti si, Zlato, luda. Ti ne znaš, što trabunjaš kao da si se najela ludih gljiva.

— Varaš se, Maro — odgovori Zlata, opet prekine posao i sjedne kraj sestre — Sve je to tako moralo biti. Mi smo bili bolesni. Mi smo oboljeli od bijeloga kruha, od mesa, od zabava, od tramwaja i automobila. Bolest je bila dozorila, pa je morala okrenuti na drugu stranu: k zdravlju ili k smrti. Morala je. Gotovo je. Sinoć je bila tu i Ljubica Dujmovićeva. Najprije me izazivala, pa se sa mnom grlila i plakala, a najzad me pred sudbenim povjerenstvom opsovala i optužila. Ja sam rekla i njoj i povjerenstvu, da je Ivica pošteno zaslužio svoju sudbinu, a Draganu da je bolje u zatvoru nego na slobodi. Jedan me je nazvao demonom i luđakinjom, te me htio zatvoriti. Da nije bilo djece, bio bi me strpao pod bravu. Ja sam mu se smijala. Doista, imao je on pravo: doista, doista ja nijesam zdrava. Često mi dolazi, pa ne znam, jesam li to ja ili sam neka druga; ne znam, jesam li živa ili sam samo utvara i prikaza. Što ću ja sada sa dvoje djece i ovom staricom?! Što ću ja s njima? Kako ću ih prehraniti?

— Što će biti s gostionom?

— Vidiš: zaključana je. Tako će ostati. Ja je ne mogu voditi. Nemam čime, a i Ljubica je rekla, da će mene i moju kopilad naglavce baciti na ulicu. Htjela nas je već sinoć preseliti na dvorište, no došao je bio slučajno poručnik Stefanović, pa se zauzeo za nas.

— I on je bio tu?! — začudi se Mara.

— Da. I on. Ljubicu je sinoć otpratio kući. Ispod ruke ju je vodio u automobil i sve je stiskao k sebi.

Kod tih se je riječi Zlata lecnula i počela se uvjeravati, da je njoj posve sporedno, što Stefanović radi i s kime se zabavlja. Što je njoj do njega?! Istina, nije od njega lijepo, što je Dujmovićki posvećivao svu pažnju, a na nju

se nije skoro ni osvrnuo. Nije to lijepo od čovjeka, kojemu je ona često bila tako dobra, tako mila. Nije to lijepo, i ako njoj nije nimalo stalo do njega. I nije to njoj krivo zbog njega nego samo zbog Dujmovićke. Čuo je, kako ju je napala, kako ju je posula najnarodnijim izrazima, nju, koja je njemu bila tako dobra, pa ipak — otišao je s njome, s tom ružnom udovicom, a na nju se nije ni osvrnuo. Nema sumnje, da i Ljubičina nesreća zaslužuje sućut i obzire, no ona je ipak — samo ružna bogatašica i ništa drugo. Da se bar znade za to bogatstvo valjano i ukusno obući! Ali ni to. Baš ni to, a on se oko nje raznježio i ràskvásio kao da će joj svojim glupim srcem previjati rane. Nije to lijepo od njega. Ali — svejedno. Neka bude. Sve će to Zlata prenijeti i preboljeti. Njoj će ipak biti bolje nego toj ograničenoj i ukočenoj milijunašici. Bit će joj bolje. To se razumije samo sobom. Bit će joj bolje.

Nenadano su joj misli zapele o neki crni, neprolazni i nepomični greben. Umrtvila se dušom i tijelom, pa netremice zurila preda se. Nije ništa ni gledala ni vidjela. Samo je bila tu. Tu je sjedjela, ali je zapravo nije nigdje bilo. Nigdje. Ona je nestala za samu sebe. Posve nestala.

Neko je vrijeme i Mara šutjela. Nešto je razmišljala, ali nije ni sama znala, o čemu misli. Pred očima su joj frcali i nestajali događaji iz prošlosti kao varnice. Sijevne, pa nestane, da načini mjesta drugome. Društva su se i zabave motale u čudnu šarenilu, izmjenjivale se dvorane, prolazili kreveti, ljubavnici, pijanke, svađe, prostote i poniženja, da joj se najzad zavrti pred očima tamno modri kolobar. S početka je bio malen kao gorušičino zrno, a onda se širio u vrtoglavom plesu, dok nije ispunio cijelu sobu i jošte više. Na dvije se je krajnje točke malko izoštrio i pretvarao u nekakove čudne građevine. Mara rašire oči, zjenice joj ispuniše rožnicu i jasno vidje na jednoj strani blatno i vlažno groblje, a na drugoj crnu i sramotnu tamnicu.

Trže se, prijeđe rukom preko čela i naglo ustade.

— Tu?! Tu je to bilo?! — reče nesigurno Zlati.

— Baš tu — odgovori ona nesabrano.

— Baš ovdje?!

— Tu mu je ležala mrtva raskoljena glava, gdje je sada tvoja desna noga — odgovori Zlata i ustade.

Mara naglo odstupi dva koraka.

Izmakoše se obje još dalje prema prozoru.

— Tko je oprao pod? — upita Mara, gledajući netremice na ono mjesto, na kome je ležala mrtva raskoljena glava.

— Ja. Ja sam pokupila krv i bacila je u kanal.

— U kanal bacila?!

— Nego kamo? Kuda sam je mogla drugamo baciti?!

— Da. U kanal — — —

Nastala je opet šutnja. Razišle su se svaka na svoju i nepoznatu stranu. Zlati se je ponovno povratila u glavu briga za budućnost i sjela joj u mozak usijanom težinom. Ne boji se ona. Ne strahuje, no niti ne zna, kako će to biti. Nema upravo nikakove, niti najmanje, predodžbe ni osnove. Pred njom je potpuna tama, crni mrak kao u podzemnoj špilji, kroz koju ona mora provesti sebe, majku i dvoje nejači. Mora. U kući nema ni novčića, hrane za nekoliko dana, a haljina tek toliko da nijesu goli. Poštenih, cijelih cipela nema baš nijedno. Od cijelog joj je pokućtva ostalo svega — dvije stare, rasklimane stolice i nekolike sličice, a u kuhinji nešto loša posuđa. Sve je drugo ostalo u stanu, iz kojega su pobjegli ovamo kao na otok spasa. Eto, s tim bogatstvom ide ona u život, vodeći za ruke nemoćnu staricu, slijepu i zaostalu djevojčicu i sinčića, koji je tek svršio pučku školu. S tim će ona u život. Počela je nemirno hodati.

— Sada će se Wetter zavući u rudnik kao miš u švicarski sir — reče Mara i okrene se k prozoru.

— Kako, kako? — iznenadi se Zlata — Kakav rudnik?!

— Dujmovićkin rudnik — odgovori Mara.

— A! — odmahne Zlata prezirno, a krv joj udari u lice — U njemu nije nikada ništa ni bilo, a osim toga, obični pretrglija blagom niti nije za milijunaške rovove. Stefanović će tamo raditi.

— Ti misliš na jedno, a ja na drugo — odgovori Mara — Pokojni je Dujmović namjestio kod sebe Wettera pred

koji mjesec dana, a kako je on okretan i sposoban, za nekoliko je već dana imao sve vodstvo u svojim rukama.

Zlata ju je u čudu gledala. Nije razumjela, kako može Wetter raditi s ugljenom, kada o njemu nema ni pojma.

— Wetterovi su uspjesi zapanjili Ivicu — nastavljala je Mara — a Wetter zasukao rukave, pa radio kao crv. Kao da je slutio, što će se dogoditi.

Zlata je sve htjela da nešto reče, da primijeti, da se začudi, no nije mogla naći pravoga izraza niti joj je uspjelo, da zaokruži bilo koju misao.

— Za taj posao ni ne treba ništa drugo nego mnogo trgovačkog duha — proslijedila je Mara svoje pripovijedanje — Kad je taj duh tu, svejedno je, čime se trguje: alkoholom, blagom, rudama, drvima, ljudskom radnom snagom, bijelim robljem — svejedno. Sve je to samo roba. Jedni oru, siju, kopaju, ruju zemljinu utrobu, ispuštaju dušu pod udarcima oborenih bukava, a ti sjediš u poslovnici, zapališ cigaru, da ti razgaljuje misli i umuješ i određuješ i računaš. Za to treba duha. Za to treba sposobnosti i — uspjeh ne može izostati. A Wetter se u to razumije. Sigurno će joj on sada sve voditi.

— Jesi li ti s njime još uvijek dobra? — upita je Zlata i stade pred njom.

— Tako. Kako se uzme. Stari me je u uredu zarobio, pa se ne mogu ni maknuti. Zašto pitaš? Misliš: da ti on sada pomogne?!

— Samo tako pitam. Ne mislim ništa — odgovori ona i opet poče pospremati kuhinju.

— Što mamica kaže? — upita Mara.

— Šuti i plače. Kao i prije. Vazda je jednaka. Idi k njima u sobu, da ne bi sirotica pomislila, da je izbjegavaš.

— Ta sirota doista nije zaslužila, da sve ovo proživljava, no ona je kao Job strpljiva.

— Svi smo mi to, Maro, zaslužili. I mamica. Ne bismo inače bili rođeni u ovo vrijeme. Nije to samo naše. Kada se približuje jesen, voće mora ili dozrijevati ili propasti zeleno. Nema drugog izlaza. Što ću joj ja. Nekako ćemo izdržati ili propasti u gomili drugih, koji su nam jednaki — — Nas je toliko, da mi ni ne možemo propasti. Nemamo kuda. Sve bismo okužili svojim bijednim tjelesima.

— Pusti ti te gluposti s mirom! — reče Mara skoro posprdno — Bit će pametnije, da se uzdaš u Wettera nego u množinu svojih bijednika i hrpu vaših zajedničkih bijeda i nevolja. Ja ću mu govoriti!

— Nije potrebno. Ja ga ne trebam.

— Ne govori što bilo. On je sada opet — klasa, a znaš, da rado daje i troši, kad ima. On će pomoći.

— Varaš se, Maro. Štogod on čini, čini radi sebe. Nema u njemu ni srca ni savjesti.

— Ja ću mu i jedno i drugo već napipati. Budi ti samo mirna. Sada je najvažnije, da se odluči, kuda ćeš se smjestiti.

— K tebi — odgovori Zlata, i pogleda je ispod oka.

— E, to nije moguće — odbije Mara tu pomisao već u njenom začetku — Kuda bih ja s vama?! Gazdarica se ljuti već i zbog samog starog, kada dođe, a što bi istom rekla, kad bi se vas četvero posve naselilo?!

— Zar je i ta tvoja gazdarica bez srca?

— Sirotinja je ona i dobra je, ali — posteljina je posteljina, a njezin joj je opet mir dragocjeniji od svih dobročinstava.

— Sestra sam ti.

— Da. Ja ću ti pomoći, koliko god budem najviše mogla, ali se baš zbog toga ne smijem posvaditi sa starim i baciti ga van. Naći će drugu. Bar za tu robu nije nastala kriza.

— Pustimo to! — reče Zlata, a preko lica joj preleti tračak bolnoga smiješka — I za nas će se već naći kakva pasja kućica. Ako nema stanova, ima drvarnica. Nešto će se već naći. Idi k mamici i djeci.

Mara ju je motrila u velikoj dvoumici. Sune joj u glavu pomisao, da tu, u Zlatinu mozgu, nije sve na svome mjestu. A to je i vjerojatno. Već je taj rad u toj birtijetini bio neobičan. I sve ono drugo. Sve je to neobično i nenaravno. Dijete odlične gospođe i uglednog suca odlazi za običnog detektiva. Veze i šiva, da se prehrane. Kada joj muž nakrade državnih novaca — a ona je za to znala! — baca se punom parom u vrtlog života i živi, živi, živi. On

odlazi u zatvor, a ona u posao kao blagajnica. Radi neumorno i pošteno, da prehrani sebe, svekrvu i dvoje djece. Radi bezumno kao zadnja seljanka. Kada se muž vrati sa robije, hrani i njega. Pomalo se prostituira, da poveća obroke svojoj siročadi i da im kupi kakve stare prnje. Od svoga ljubavnika Dujmovića uzimlje u zakup gostionu. Ona vidi, da je izrabljuje, no radi kao rob, da prehrani porodicu. Radi, radi, radi. Kuha, pere podove, dvori goste, čisti njihove bljuvotine i pljuvačke. Radi sve i od negdašnjega gospodstva iz roditeljske kuće, od nekadašnje ugledne, razmažene i prpošne gospojice ostadoše samo oči. Oči velike, krupne, žive, vlažne i zavodničke kao dvije tajanstvene, čarobne luči, koje te privlače i vode, kamo god požele. Ostali su i tragovi plemenitih crta lica. Vidiš ih, kako trepere nad mučeničkim licem i viju se kao prozirne sanje iz daleke mladosti. Samo je to ostalo i ništa više, ništa drugo. Činilo se je, da ona podnosi posve lako i ravnodušno izrabljivanje svojega dobrotvornog ljubavnika. Njegove napadaje na njezinog muža, djecu i svekrvu kao da nije ni opažala, a bar je Mari bilo više nego jasno, da do muža ne drži upravo ništa i da se, tako reći, pred njegovim očima, na njegovu sramotu, užas i poniženje podaje kao kuja njegovom tobožnjem prijatelju. Mara je u to vjerovala. Nije ju nimalo bunilo ni smetalo, jer se takav postupak nije sudarao ni pobijao ni sa njezinim nazorima ni sa njezinim načinom života. Sada je nenadano nastala zabuna, sada je ona iznenadila svoju seku, kada iz te ravnodušne kaljuže diže ruku osvetnicu. To je neočekivano čudo i Mara je strepila od bojazni, da tu nije sve u redu — — —

S tim je mislima otišla u sobu.

IV.

Stara je Marija, Zlatina svekrva, stajala u kuhinji i nesigurno se ogledavala, ne znajući, što bi počela, jer zapravo niti nije imala što raditi, dok je Slavica u jednom ćošku sastavljala nekakove daščice i tako se zabavljala kao da su joj tri godine.

— Bako, a zašto tatica ne dolazi kući? — upitala ju je mala nenadano, ne prekidajući igre.

— Doći će, dušo, doći, ako Bog da — odgovori starica i duboko uzdahne — Doći će tatica.

Nešto je lupnulo pred vratima, pa kako je gospu Mariju već sluh pomalo izdao, nije mogla razaznati, što se to događa u hodniku, pa otvori vrata, da poviri van.

— Ja sam to, ja, gospo — javi joj se krupan muški glas — Hvaljen Isus.

— Na vijeke budi hvaljeno ime Isusovo — odgovori ona posve mirno — A tko ste Božji?

— Ja sam, gospo, prijatelj vašega sina — odgovori došljak i stupi u kuhinju — Nemojte me se bojati. Ja sam Petar Blažević.

— Prijatelj moga sina?! — priupita ona u čudu, gledajući njegovu neurednu sijedu bradu i one puste dronjke, koji su lepršali oko njega u stotinu raznobojnih krpa.

— Da, da, gospo. Prijatelj — potvrdi on i sjede, ni ne čekajući, da ga ona ponudi.

Mala se je Slavica prestala igrati, ustala i lagano, prema zvuku, dotapkala do bake.

— A što želite, prijatelju? — upita ga starica na silu toplo i prijazno.

— Ništa, gospo. Ja nikada ništa ne želim. Došao sam samo, da vas vidim. Tako. I prije sam ja dolazio nekoliko puta. I jeo sam tu već.

— Sada, bome, nemam ništa gotovo — poče se starica ispričavati i smišljati, kako bi ga otpremila. U neprilici je gladila Slavicu, koja se je pripila uz nju i čvrsto držala za njezine skutove — Dogodila nam se je u kući velika nesreća, pa ne znamo ni za sebe. Nit što kuhamo, nit što jedemo. Moja je Zlata — to mi je, znate, nevjesta —

— Poznam ja nju — upade joj Petar u riječ.

— Ona je sva izvan sebe.

— I nju ja, gospo, poznam. Al nijesam ja sada došao, da mi dadete jesti. Nije mi do jela.

— A što vam je? Jeste li bolesni? — upita ga Marija doista sućutno i toplo.

— A, da! Zdrav sam ja kao drenovina. To sam se ja ovako nakrivio i izjeroglavio samo zbog posla. Nego i ljut sam i jadan sam, kad vidim, što se događa.

Marija se još više zabavi oko djeteta, čekajući, što će Petar dalje reći. Nije ga htjela pitati, nadajući se, da će možda otići, a opet je htjela da čuje, na što je on to ljut. Vidi na njemu, da je prosjak, pa bi voljela da otide, kad mu nema što dati, a opet joj je nekako bliz, posve domaći i ko drag, kao da je i njezin stari znanac i prijatelj. Ne može mu reći, da odlazi. U njegovu je glasu toliko čovječnosti i tople privlačivosti, te je starica bila u prvi čas iznenađena, kako on to tu sjedi i kako oni to razgovaraju kao da su najbliži rod, a nijesu se nikada do danas ni vidjeli. Sjetila se je svojega djetinjstva, svoje stare seljačke kuće, svojega oca i svih svojih starih graničara. Tako oni znadu prijateljski i ljudski pristupati k svakome čovjeku. Svaki im je znanac i prijatelj, te nikada nijednom niti ne padne na um, da rekne svoje ime ili da pita za ime čovjeka, s kojim je prvi put u životu. Zove ga bratom ili, ako je stariji, stricem, pa mu istom poslije doznaje ime i pleme. Za početak je dosta, što vidi, da je čovjek. Čovjek pristupa čovjeku. Tako i prosjaci dolaze u njihove kuće i tako ih oni primaju. Kao stare, dobre znance, kao prijatelje, kao braću. Čim mu srce podnosi da prosi, dosta mu je. Ne pitaj i podaj, što možeš i koliko možeš. Ili je sakat ili je bez očnjega vida ili šenuo umom ili je pogorio ili je druga koja nevolja. Nevolja je svakako, pa podaj, a onda ga možeš i pitati, ako noći kod tebe. Podaj i ne pitaj. Tako oni dolaze, odlaze i prolaze. Kao braća, kao ljudi. U ime Božije ište, u ime Božije podaj, kad je Bog dao tebi, a odredio za sve.

Sve je to sada iskrslo pred Marijinom dušom i bi joj veoma teško, što ne može ništa ponuditi Petru. Osjeti ga tako blizu svome ljudskom srcu, te poželi, da se bar porazgovore kao ljudi i braća. On je toga sigurno i te kako željan, jer su u gradu rijetki, koji ga razumiju i s njime podivane. Najprije ga opsuju, nazovu ga lijenčinom i vucibatinom, a onda mu — milostiva srca dobace darak kao šugavu psetu.

Kad je Petar dugo šutio, Marija se malko uznemiri, pa prva progovori, želeći, da joj se izdivani.

— Na što ste to, prijatelju, ljuti?!

— Imam na što, ne bojte se — odgovori on i stane se meškoljiti na stolici — Evo, što se je ovdje dogodilo. Sve ja to znam. Slučajno sam se desio tu u blizini, pa sam se pomiješao među narod i blejao tu pred kućom pune tri njemačke ure, dogod nas nije policija bajunetama razagnala. Vidio sam i gospodina Bojanića. Bio sam blizu, pa sam ga pozdravio i domahnuo mu rukom, da ne bi mislio, da je sada osamljen. Znate, gospo: čovjek nije nikada slab, kada znade, da ih je još uza nj. Onda samo rastu krila, a prsa se nadimlju kao koš. Čim samo pomisli, da je osamljen, odmah je jadan i kukavan. Sav se sruši u sebi i odnio ga je vrag. Za to sam ja zovnuo gospodina i mahao mu šeširom.

Marija uze stolicu i sjede sučelice Petru. Snašla je želja, da se razgovori sa čovjekom, koji je tako dobar prema njenome Draganu. Ona i tako malo govori. U gradu živi već preko dvadeset godina, no nikako se nije mogla naučiti na taj gradski zrak i na gradske običaje, pa se je od svakoga tuđila, pred svakim zatvorila svoju dušu i mučke nosila svoje križeve i mučila svoju muku. Već je prvih dana vidjela, da za nju tu nitko ne mari zato, što je čovjek, već samo zato, što radi, i samo toliko, koliko može dati svojim tijelom: svojim rukama, svojim polomljenim noktima, svojim žuljevima. Pa, i tu su vazda kušali, da je podcijene i prevare, da je ponize i uvrijede. Koliko i koliko je puta samo po glasu i mahanju ruku razabrala, da je milostiva psuje nepoznatim jezikom, a sve samo zato, da joj otkine kukavni groš njezine zarade, koju ona nije trebala ni za što drugo nego za suhu koricu kruha sebi i svome malome Draganu?! Koliko se je puta do iznemoglosti naplakala, kada ju je koja milostiva nepravedno okrivila, da joj iz rublja, koje je prala, manjka rupčić ili dječije čarapice i onda joj sustegla nekoliko novčića njezine krvave muke! Njezina se je seljačka duša bunila proti svoj toj bezbojnoj, šarolikoj okolici i u svojoj se nemoći, u znak ogorčenog prosvjeda, zatvorila pred svima i za svakoga.

Ta joj je povučenost, to joj je nepovjerenje, koje je bilo protkano prezirom i žaljenjem, prešlo vremenom toliko u krv, da je i u svoja četiri zida govorila jedino sa Svemogućim i sa svojom unučadi, sa Zlatom malo, a sa Draganom najnužnije. Sav joj je drugi svijet bio neizmjerno tuđ i dalek. Zamislite samo tu grozotu: stanuješ godinama s nekim čovjekom pod istim krovom, možda i na istom hodniku, a prolazite jedan kraj drugoga kao da se nijeste nikada ni čuli ni vidjeli! S početka, kada je istom došla u grad, započimala je Marija razgovor sa svakim čovjekom u kući, pa su je ismjehivali. Rugali su joj se kao da je suluda, a ona nije ništa drugo činila nego ono, što bi morao činiti, po njezinome mišljenju, svaki pravi i pošteni kršćanin. Kako se ona onda ne bi uplašila, kako ne bi bježala od svijeta, koji tako naopako gleda u čovjeka, u brata svojega, u sliku i priliku Božiju?! Dok je bila na selu, nije ni slutila, da je među čovjekom i čovjekom u svakom pogledu tako ogromna, nepremostiva razlika, da oni mogu biti samo — krvni neprijatelji. To je vidjela, osjetila i naučila u gradu, dok je na selu između njezina oca seljaka i gospodina župnika i gospodina učitelja bila posve drukčija, nekako pitoma, snošljiva, potrebna i korisna razlika. I ovi seljaci iz gradske okolice nijesu kao drugi seljaci. Čovjek više ni u njihovim očima nije najprije čovjek, nego tat, prevarant, čifut i svih sedam smrtnih grijeha. Ni s njima Marija nije mogla onako od srca, po domaću, ljudski, jer su je oni sretali s nepovjerenjem kao i sve ostale, koji stanuju u gradu. A ona nije zasluživala takovih susretaja, pa ju je i to boljelo.

Blažević je prvi, koji je u gradu k njoj pristupio kao čovjek. I taj dobri čovjek pozna njezinoga Dragana i prijatelj mu je! Kako je to drag i neobično dobar čovjek! Prijatelj mu je!

— A otkada vi, molim vas, poznate moga sina?

— E, već dosta dugo, gospo. Dao mi je deset dinara. Posljednji svoj novac. Vidio sam na njemu, to se vazda vidi, da nije lagao, pa sam onda išao za njim. Tu je, gdje tramway noćiva, čekao svoju gospu, pa sam malko s njime podivanio i otišao tobože. Čekao sam, pa kada su pošli

kući, ja za njima. Idem, rekoh, da vidim, gdje stanuje. Tako sam za nekoliko dana sve znao. Mi prosjaci imamo vremena. Kad ste prešli ovamo, javio sam se nekoliko puta, al nijesam prosio. Došao sam, kad obično nema drugih gostiju, pa zvao štogod — popiti i pojesti. Gospodinu je vazda bilo drago, kad sam došao i uvijek bi sjeo k meni, da ljudikamo. Uvijek se branio, da mi potrošak ne će naplatiti, a ja sam znao, da on ima manje od mene, pa nijesam dao da ne platim. Vidio sam ja odmah, kuda ovo vodi. Ja sam njega zavolio, pa sam pazio na sve. Muvao sam se po gradu i gledao i slušao. I njegovu gospu poznam, a i ona je mene viđala. Bio sam i na sprovodu ovome — Bog mu dao duši, kako je zaslužio. Da ste vi čuli tu glazbu, te govore, pa te vijence! E, znate, jad me spopao za grkljan, pa jedva živ prenesoh i pretrpih svu tu sramotu i zalagivanje poštenoga svijeta. Nema tu, nego eto — anđeo Božji pao na zemlju, pa ga razbojnik priklao. Eto, tako, ali — što ćemo?! Mora se trpjeti i slušati. Tako — — — A gdje je, molim vas, gospoja, vaša nevjesta?!

— U gradu je — odgovori Marija — Znate, ova smo tri dana kao bez glave. Svaki čas čekamo, kada će nas izgurati na ulicu, pa traži, kuda će nas skloniti.

— I ja sam već o tom mislio. Ima toga. Naći će se. Ja nemam nigdje nikoga, znate, svoga, pa mi je onda drago, da se tobože brinem za druge. A, jada se ja i nevolju za koga brinem. To samo tako. Bazam i sanatam, pa ništa drugo. Bog mi je dao, da mogu živjeti lijepo i bez brige za sebe, pa mogu raditi, što hoću i kako hoću. Ima, ima toga, ne bojte se. Naći će se krov nad glavom. Evo, ja sam već blizu sedamdeset, pa nikada nije bilo tako, da se ne bi dalo podnijeti. A bilo je svakako.

Mala je Slavica legla potrbuške baki preko krila, okrenula lice prema Blaževiću i gutala svaku njegovu riječ. Razumjela je svaku pojedinu, i rečenice su joj skladno zvonile, no pravoga smisla nije mogla uhvatiti osim tu i tamo.

— To vam je ta slijepa unučica, je li, gospo? — upita Petar i pomiluje dijete po glavi.

— Jest. To je to bakino siroče. Njezinoj pameti nema para ni među odraslim ljudima, ali, eto, vidite — govorila je Marija i sva se nagnula nad dijete — Oboljela u petoj godini i već deset godina, pa niti raste niti se razvija, a onda pritisle i ljute ospice, pa ostade i bez ovih Božijih prozorčića, grdna moja rano, ali — neka se vrši Njegova sveta volja.

— Tako, tako. Tako i ja vazda kažem. On zna, što je kome ostavio i to mu ne gine. Evo vidite mene! Moja je mati, Bog joj dao duši lako, mislila, da joj je princ ispao iz tura, a pokojni je opet ćaća vjerovao, da palentom hrani generala. A kad tamo — evo me! Al opet se ja ne bih mijenjao ni sa princom ni s generalom. Svi oni prolaze i odlaze i bježe, a Petar Blažević i dalje mirno capka po svojoj zemljici.

— E, što ćete. Suđeno je — reče gospa Marija tiho i nekako meko kao da želi pokazati sućut.

— Ma, što suđeno, gospo?! — vikne on. — Vrag je suđen, a ne ovo! Jest, ono, ako ćemo pravo, strpljiv je naš Svemogući, pa pušta, neka se vražija kolica vozikaju, ali — suđeno?! Aja, moja gôspo. Evo: Zašli mi u Bosnu i još kojekuda posijali kosti, pa kad nas više nije trebalo, ono lijepo nama svakom ularom po prsluku, pa sada hodi, kud te oči vode, a tamo dođoše drugi, da žanju, što smo mi posijali. Kud ću, što ću?! Ja momak kao pećina. Bio bi vragu pljunuo među oči. Ćaća htio da me oženi, a ja zaćorio, da ću u svijet. Tijesna meni Lika i ona moja njivica. Hoću ja svijeta i odem u Prajsku. Kad sam se nekako do tamo dotukao, uvalim se u rudokop. Pazili me svi, volili me i radnici i gospodari, jer gdje je bilo najteže — hajde, Petre! I Petar ide kao mahnit. Gdje je bilo najopasnije, gdje nije ni vrag smio ni priviriti — hajde, Petre! I Petar naglavce. Sve ja i svuda ja, a plaća — hja, sve nekako jadno i kukavno, a oni gore nad zemljom, vidim ja, žive lijepo i gospodski. Jesu li učeni, jesu, ali je lako biti učen u toploj sobi. Budi ti učen u crijevima matere zemlje, pa rovi po njima, a da te ne zaspe; škaklji je po džigericama, da ne baci žuči na tebe — tu ti budi, moj rođeni, mudar

i učen i junačan! Vidim ja, da samo konji zarađuju snagom i da se ne živi gospodski od znoja i žuljeva, pa se jednog dana iskoprcam na sunce i više — ni za glavu dolje. Lijepo ja odlučim, da budem mudar i učen, pa da živim gospodski. Nije to teško naučiti. Kartice je vrag stvorio za sebe, pa je zato i ostavio, da se lako nauče i da se još lakše na njih vara. Okrenem ja baratati, a to ti je, mileno moje: neradiš ništa, nego čekaš subotu, kad ljudi dobivaju plaće. Onda se i ti probudiš, rastareš oči, pa — okreni, prevrni, malo prevariš, malo ide karta i sama i — do subote će biti dosta. Često su imali posla i noževi i toljage i željezne batine i svaki vrag. Al ništa. Malko ti pusti krvi, pa i zaraste, ili je ti kome pustiš, pa se makneš u drugi kraj, dok se pozaboravi, pa opet sve u redu. Od subote do subote. Ide to dok su jaki zubi i laktovi i dok si najjači. Čim se pojave mladići, jači i otresitiji, opet — miči se. Tako je to išlo desetak, petnaest li godina, pa i dojadilo. Počnem opet pomalo raditi, ali samo toliko, da se živi. Gdjekada sam još zaigrao na kartice — tako, da me želja mine. Vražija je to ljubav, tko se na njih nauči! Mijenjao sam poslove i gradove i zemlje, pa u tome i oslabio. Pretrgao me teret, kosti se svinule, ruke počele podrhtavati. Rada sam dobivao sve teže i teže. Tko će uzeti mršavo kljuse, kad ždrijepci po ledini vrište?! Jednom sam bio dugo bez posla, a za karte nijesam imao ni prebijena groša. Krasti nijesam mogao. Tada se navratim u neku kuću, da pitam za posao, a oni meni odmah — milostinju i opsuju me ko magarca, što ne ću da radim. Primim darak, pokunjim se i pođem dalje. Tako je to sada pošlo. Svi psuju, da ne ću da radim, a nitko ne daje posla, ali — darak daju, jer misle, da će na njemu u raju sjedjeti. A ja nijesam ni mislio tražiti milostinje! Meni je bilo do rada. Ja sam znao, da je meni Stvoritelj ostavio moj posao, kada me je zafrljacio na ovu grudicu, pa sam htio, da ja taj posao i obavim. Ali — jok, bogo! Ne da poduzetnik, ne da zakupnik, ne da kartel i vrag, nego oni lijepo dijele — milostinju! Milostinju! — — — E, da. Računi su ta milostinja. Svaki želi, da ih predloži svetom Petru, slava mu i dika, na isplatu. Tako sam ja onda krenuo tim putom. Pa, da

je to onda meni suđeno?! Aja, moja gospo! Nije nikom suđeno, da bespošliči kod ovolikoga posla na ovim našim njivicama, ali kada ne daju da radim, onda me moraju hraniti i bez rada. Ja ovako — od vrata do vrata, malo se nakrivim, malo iskrivim, a onda se izvalim u grmeče, dignem u zrak sve četiri i preživam. Nije to, ne, suđeno, ali kada Svemogući počne drmati za peléše, za šišake, bit će trke, samo ne će biti mišijih rupa. Vjeruj ti meni, što ti kažem.

Još je Petar bio u riječi, kad netko snažno zakuca na vrata. Trže se on, trže se i Marija, a mala Slavica skoro pade s bakina krila. Svi troje se osoviše na noge i Marija pođe prema vratima, da pogleda tko je, no vrata se otvoriše.

— Mi smo od suda — reče čovjek, ulazeći, a za njim idu još dvojica. Svi pozdrave.

Blažević se povuče u jedan ćošak, a Marija stade kao okamenjena i promuca:

— Već su bila gospoda od suda.

— Ovo je drugo. Ja sam sudbeni izaslanik. Mi smo povjerenstvo, koje će popisati sve stvari za dužnu najamninu.

Marija nije znala, kakav je ugovor imao njezin sin s Dujmovićem radi stanarine, ali je znala, da je namještaj tuđi, pa joj nije bilo do njega mnogo stalo. Tuđi je, pa će tuđi i ostati.

— Hoćete li vi to odnijeti gospodinu vlasniku kuće? — upita ih, bojeći se, da će morati djeca spavati na podu.

— Ne ćemo zasada ništa odnijeti — odgovori onaj isti gospodin, koji je prvi ušao — Samo ćemo sve popisati, jer te sve stvari jamče za najamninu.

Pošli su najprije u gostioničarske prostorije i počeli popisivati svaku i najmanju stvar.

— Mogao bih ja sada i otići — reče Petar tiho Mariji, koja je ostala s njime u kuhinji.

— Nemojte sada, molim vas, da ne budem sama — molila ga je ona.

— Ja vam, znate, s ovim vragovima od vlasti ne volim imati posla. Kud oni stižu, ja izmičem. Nek idu k vragu. Al, eto, ostat ću, kad vi velite.

Popisivanje je u gostioni trajalo preko jednoga sata, a međutim su gospu Mariju nekoliko puta pozivali, da i ona bude kod njih, da vidi, što rade. Ona se nije dala nagovoriti, ističući, da se ne boji, da će je okrasti. Petar je uzeo stolicu, sjeo u ćošak kuhinje, oborio glavu i šutio cijelo vrijeme kao duh. Ako je Marija što pitala, on je odgovarao samo pokretima glave. Tu i tamo su mu se omakli zubi o zube, pa je njima zaškrinuo kao da kosti hrska.

Zlata je stigla kući, dok je povjerenstvo radilo još u gostioni. Iznenadila se je, kad je opazila Blaževića u kutu, smotana u klupko prnja i sijedih kosa. Prepoznala ga je i ljubazno mu pružila ruku. Marija ju je upozorila na gospodu od suda, te Zlata odmah otiđe među njih i reče im, da se nje najamnina ništa ne tiče. Ona ne odgovara za nju, već vlasnik gostione. U ime vlasnika kuće joj je rastumačio neki mladi gospodin, koji joj nije ni svojega imena kazao, da najamnina nije plaćena, a kako je gostiona zatvorena, ne može gazda dopustiti, da ga tko drugi preteče i odveze stvari. On će sve popisati. Upravo su gotovi u gostioni i pođu u stan.

— Tu, gospodo, možete popisati samo drveninu — reče mu Zlata još u kuhinji — Rublje i posteljina je moje. Nema Bog zna što, ali je moje.

— Sve ćemo mi to popisati — odgovori joj zamjenik gazdina zastupnika — O posteljini se i radi. Na to nas je gospođa Dujmović izričito upozorila.

— Ne, gospodo! Ja to ne dopuštam. To mi je sve, što još imam. To ne dopuštam — reče Zlata odlučno i stane na sobna vrata.

— Vi to morate dopustiti, jer ćemo inače upotrijebiti silu! — odvrati gazdin mladić i pođe prema Zlati. Činilo se je, da je želi odgurnuti. U istome se času odnekuda

stvori kraj nje Petar Blažević, odgurne je od vrata i podupre rukama bez i jedne riječi dovratnike, te se pričini kao da su se sama vrata pretvorila u hrpu prnja. Oči su mu sijevale divljom vatrom.

— Tko ste vi?! — vikne na njega mladić.

— Ne daj ti, Bože, da doznaš — odgovori Petar, protiskujući svaku riječ kroz zube kao otrovnu strjelicu, i škrine zubima tako žestoko, da je mladić ustuknuo. I Zlata se je iznenadila. U prvi se je čas u čudu lecnula, no odmah joj se iza toga preli licem tračak zadovoljstva.

Sudski je izaslanik rastumačio Zlati, da se silom ne smije i ne će ništa popisivati, no da će na zahtjev gazdin doći za koji dan, a možda već i sutra, s redarima, pa da će onda morati dopustiti, da sve popišu. Iza toga je unesena u zapisnik molba onog mladića, da se dopusti pomoć redarstva, a na to se je povjerenstvo udaljilo.

— Imate li vi ključeve od kućnih vrata? — upitao je Petar, čim su se vrata zatvorila iza gospode.

— Imam — odgovori Zlata — Zašto pitate?!

— Zašto?! A, zar vi kanite čekati s to sirotinje, dok vam dođe redarstvo?!

Zlata nije ništa odgovorila. Velika joj je briga okupila sve misli, no ni jednoga trena nije pomišljala, da se rastane i s tom jedinom imovinom, samo nije znala, kako bi je spasila. Ne bi htjela, da još i ona dospije u zatvor, ali — ne da je!

— Kuda ću? — šane ona.

— Kuda bilo — odgovori Petar — Duga je noć. Stanuje li taj vaš gazda u ovoj kući.

— Ne. On ima još nekoliko kuća.

— I baš zinuo na te vaše nekolike košulje! E, ne će ih vidjeti, dok je na meni glave. Ništa se vi ne brinite. Pomagao sam ja već mnogima tako, kad su bježali preko noći. Samo vi meni recite, kuda ćete.

— Ja ne znam, kuda ćemo. Nemamo kuda, nego da bismo u Savu.

— Tamo neka ide gazda i ta gospa Dujmovićka, koja ga šalje na vaše prnje! Ja znam, kuda ćemo s tim, samo ako vi hoćete.

— Hoću sve, štogod vi učinite — odgovori Zlata s tolikim naglim i nepromišljenim povjerenjem kao da govori sa svojim pokojnim ocem. Često je poslije razmišljala o tome času i nije nikako mogla rastumačiti, što joj je to ulijevalo povjerenje u toga čovjeka. Kao da ju je opčinio, kao da ju je začarao, tako se je slijepo i bez razmišljanja povjerila u njegove ruke i da je on u tome času predložio ili učinio bilo što, ona bi bez oklijevanja bila na sve pristala. Tolika je bila u njemu snaga osvajanja! Istina, on je sav zaudarao po plijesni, po nečisti i po truležu, no taj čudni miris nije njoj bio ni gadan ni odvratan kao da ga je udisala od svoje prve mladosti. Podsjećao ju je na đubrište u proljeće, kada se iz njega počne izvoziti đubar na oranice. Razvali se, razbaca oko sebe mirise u snopovima, sve se ovije dimom truleža i izgaranja, a seljak zadovoljno ruje po njemu, blatnom rukom briše znoj s čela i maše rukama kao željeznim klještima. Zadovoljno se smiješi i udiše punim plućima mirise dozreloga đubra. Ne smeta ga ništa, ne škodi mu ništa, jer mu opojno miriši i taj đubar i njegov znoj, koji mu prelijeva čelo.

I Zlata se približila k Petru i promatrala ga s nabubrelom vjerom, da će on pomoći, da on može pomoći!

U njoj nije bilo niti tračka pomisli, da se upita, kako bi joj mogao pomoći obični prosjak, skitnica i potucalo. Nije se pitala, kako se uopće smije povjeriti čovjeku, kojega jedva i pozna. Dragan je njega, doduše, neobično hvalio i smatrao ga svojim prijateljem, no Dragan se je vazda u životu varao, on je vazda izvukao krivu kartu, on je vazda svoj teret naslonio na trulu dasku. Zašto bi samo ovdje bio pogodio?! Nikakvog odgovora ne bi Zlata bila mogla dati na ta pitanja, da ih je slučajno postavila, no ona nije — na njih niti pomišljala. Stoga je bez krzmanja pružila Blaževiću ključ od kućnih vrata, čim ga je zatražio.

— Vi to sve lijepo strpajte u kakve vreće, a ja ću doći sutra zorom — reče on šaptom, očito da dijete ne čuje — Mogao bih ja i večeras, ali bi ovi vragovi od policije mislili, da krademo. Ujutro je to drukčije. Gospoda još sva spavaju ko zaklana, kad je već sav drugi pošteni svijet na nogama, pa možemo sve iznijeti, da nas u kući nitko i ne opazi, a nijesmo sumnjivi.

Zlata je kimala glavom.

— A kuda ćemo, moj po Bogu brate?! — upita starica u velikoj brizi i tuzi.

— Pod nebo, mamice, pod nebo. Pod njim ima za sve dosta mjesta! — odgovori Petar i zadovoljno se nasmiješi — Nego, zbilja, ako vi ne znate i nemate kuda, onda ću ja naći.

— Nemamo nikuda — odgovori Zlata — Mogli bismo kod moje sestre prespavati, ali ne možemo tamo stvari strpati.

— Ništa, ništa. Ovdje vi noćas spavajte, samo još večeras pospremite nešto, da vam sutra bude lakše i brže, a već sutra možete opet spavati na svojim stvarima. Ne će biti gospodska vila, ali — opet!

— Znate — reče Zlata veoma tiho, uzdrhtanim, izlomljenim glasom — imamo u kući svega par stotina dinara. To nam je sve i za sada i za budućnost. Ne znam sama, što ćemo već sutra.

— Pustite s Bogom! To će sam »sutra« reći — odgovori Petar, očito nastojeći na silu, da mu glas bude zvonak i da zvuči veselo i bezbrižno — Ako nemate vreća, možete sve zamotati u plahte. To se opere. A sada — ja idem, da sve uredim.

Obje su ga posve prijateljski ispratile, a kada su se za njim vrata zaklopila, stale su jedna prema drugoj i časak se nijemo motrile.

— Mamice moja, što smo dočekale! — nenadano je zajecala Zlata i pala svekrvi oko vrata, ridajući kao da izbacuje komade pluća.

I starici su potekle suze niz obraze, a brada joj je poskakivala kao u groznici, no jecaji se nijesu čuli. Osjećala je ogroman pritisak bijede i udarce nenadanih događaja, ali nije osjetila, da bi te muke bile neizdržive.

— Smiri se. Smiri se — progovorila je iza duže stanke — Smiri se. Mnogima je još i gore nego je nama — — — Smiri se.

V.

Stražar ga je gurnuo u skupnu ćeliju kao šugavo pseto, malko zastao na vratima, zagledao se u sobnog starješinu, nasmiješio se i rekao podrugljivo:

— Ded ga dobro i pametno preslušaj!

Bojanić je stisnuo usne, stegao obrve i šutio kao nijem, a licem su mu svaki čas podrhtavali mišići, kao da ih netko drži na korijenu i njima poteže kao u groznici. Bacio je pogled po ćeliji i zastao tik pred vratima.

— Tu je vaše mjesto — reče mu starješina posve pristojno, pokazujući rukom na slamnjaču u kutu sobe, desno od vrata.

— Hvala — odvrati Dragan, priđe slamnjači i spusti na nju stvari, koje je donio, a zatim se posve nesigurno i neodlučno ogleda oko sebe, ustavljajući pogled na svojim sustanarima. I oni su njega motrili, no ni bojažljivo ni nesigurno nego neobično drsko i izazovno.

— Dolazite li prvi put? — upita starješina.

— Meni nijesi govorio tako meko! — dobaci neki otresito.

— Vidio sam ti na nosu, da si tat i prevarant, pa sam ti tako i govorio — odgovori onaj, smiješeći se.

— A što vidiš na ovome?!

— To ćeš već čuti! I ne petljaj se u moj posao. Jezik za zube! — govorio je starješina s tolikim mirom, da se je osjećalo već po njegovu načinu govora, da je negda oče-

kivao i bolje dane nego li su ovi u ćeliji, pa ih provodio i kao — starješina! — Kako se zovete? — upita Dragana.

— Dragan Bojanić.

— Oho! — usklikne neki treći i žurno mu priđe, pružajući mu ruku. — Dobro mi došao! Sjećaš li me se?! Skupa smo sjedili: ti radi stotine hiljada, a ja radi nekoliko kokoši? Sjećaš li se?!

To otkriće sve zagrija, pa se skupiše u hrpicu oko Dragana, a njemu se učini, da se oko njega steže obruč žive žeravice — toliko mu je bilo i tijesno i neugodno. Primio je pruženu ruku i zagledao se u tog zamazanog odrpanca i nastojao, da ga se sjeti, no to mu nije nikako uspjelo. Skoro je već zaustio, da mu to i rekne, no nije mogao otvoriti usta, kao da je zanijemio. Pred očima mu zalepršaše puste hiljadarke kao paklene ptičurine, a u mozgu mu poče čekićati, kao da će mu prsnuti lubanja i razletjeti se u milijun komadića. Nenadano i posve neproračunato, posve slučajno podiže desnu ruku prema licu i zagleda se u nju.

— Gledaš, da li je koja hiljadarka ostala?! — upita onaj, hvatajući ga za ruku. — Nema ih, bratec, kao ni mojih kokoši!

— Kad nijeste novajlija, onda znate kućni red — opet će starješina. — Ne ćemo vas ni preslušavati i ne ću ti više govoriti »vi«. Naš si kao Đuka vraži, pa što nam Bog dâ, da dâ! Koliko si sjedio?!

Dragan se je zagledao u to veoma ugodno i prijazno lice, želeći, da mu ljubaznost uzvrati pristojnošću, ali nije nikako mogao doći k sebi. Osjetio je tu svoju neobičnu smetenost, pa nije ni na što drugo mogao misliti nego baš na tu smetenost i na tu svoju sapetost, kao da ga je netko udario po glavi. Osjećao je, kako mu neka neobična i nepojmljiva snaga steže vilice toliko, da nikako ne može progovoriti. Nenapadno izvine ruku iz ruke toga svog starog druga i znanca, kojega se nije nikako mogao sjetiti, ne skidajući pogleda s lica sobnog starješine.

— Zašto si zanijemio?! — upita starješina.

— Oprostite! — promuca Dragan nenadano, kao da bi poslije duljeg, uzaludnog škljocanja opalio malu pušku. Htjede još nešto reći, ali mu se riječ i opet ustavi u grlu, pa u najvećoj neprilici prođe nekoliko puta rukom preko čela. Zaprepastio se je i nad praskom svojega glasa i nad činjenicom, da ne može ništa drugo reći. A nije moguće, da je zanijemio, nego — eto, nešto ga steže u grlu, pa mu se čini, da je izgubio moć govora.

— Što si se smeo?! — reče starješina posve meko i ljubazno. — Pogotovo, kad ti nije prvi put! Znaš već, kako je, a kad vidiš nas tolike, onda ti mora biti odmah lakše. Jesi li i opet radi hiljadarka?!

— Ne! — progovori on i to sada bez ikakove poteškoće, te se upravo obradova i posve svijesno, proračunato htjede nastaviti i reći još nešto, samo da sam sebe uvjeri, kako nije zanijemio. Reče: — Sad je — i opet zamukne, podigne desnu ruku pred lice i zagleda se u nju, osjećajući, da bi sada i mogao možda govoriti, ali je nastupila neka druga, neka nova zapreka, koje čas prije nije bilo. Sad je spriječilo odgovor nešto iz dubine, iz nutrinje, kojom ne vlada jezik, nego neka druga snaga. Uporno je uperio pogled u prste uzdignute ruke i vidio na njima osušene mrlje krvi, koje tu nema, jer je nije nikad ni bilo osim u njegovoj razdraženoj mašti. Ono je samo prvi dan bio posve uvjeren, da su mu obje ruke krvave i nije se nikako mogao otresti toga uvjerenja, te je ponovo uzimao u usta vode i polijevao ruke, da ih opere. Bio je posve svijestan svojega postupka i neprekidno se uvjeravao, kako je to sve samo plod strahovito razjarene mašte, ali je ipak već slijedećega časa poslije takvoga uvjeravanja uzimao vode u usta i njome polijevao ruke. Sjetio se je, da je vidio, dok je još bio aktivni časnik, da se tako umivaju vojnici prvih dana svojeg vojnog službovanja. Kako u redarstvenim uzama slobodnoga i kraljevskog grada Zagreba nema vodovoda, a nema ni umivaonika, služio se je tim primjerom naših seljaka, dok nije kao mrtav pao na daske i zaspao.

Već je slijedećeg dana zaboravio na lijevu ruku i bavio se samo desnom, a da ni sam nije znao, kako se je riješio tobožnjih mrlja s ljevice. Jednostavno — nije na nju više mislio.

— — — Dragan Bojanić, pošteni, čestiti — — sin svoje dobre i požrtvovne mamice — — — ubojica — — —

Misli su letjele kao bijesne, žile mu nabrekle, kao da će se rasprsnuti, a u glavi mu je čekićalo kao u paklenskoj kovačnici. Prvih dana nije nikako mogao osjetiti stvarnu, istinsku bit svojega čina, jer je neprekidno bio u nekoj omaglici kao iza teškog pijanstva, no ipak je bio toliko pri svijesti, da je znao, da je ubio. Kod preslušavanja je odgovarao na postavljena pitanja veoma kratko i neodređeno tako, da se je istražitelj morao mnogo naprezati, da iz njegovih odgovora stvori potpunu sliku događaja, kako se je odigrao u kuhinji, dok nije uopće mogao sastaviti ni približne slike svega onoga, što je svojom željeznom logikom zbivanja moralo dovesti do tog krvoprolića.

— Vjerujte mi, da ne znam, kako je do tog došlo — govorio je Bojanić uzdrhtanim glasom, promatrajući svoju suhu desnicu. — Došlo je — — moralo je doći — — — Moralo je do tog doći. Ja sam to već davno znao, da do tog mora doći i došlo je — — — Jeste li me razumjeli?! Moralo je do tog doći.

— Koji su vas razlozi na to naveli?!

— Razlozi?! Kakvi bi me razlozi naveli na to?! Tako — — Morao sam ga ubiti — — — To je bilo u meni i u njemu. To je tako moralo biti — — —

Istražitelj je bio s njim veoma strpljiv, pa je često prekidao preslušanje i pustio ga, da se odmori i sabere. Da mu to olakša, nije ga za vrijeme tih odmora dao voditi u ćeliju već u predsoblje, gdje je mogao posve nesmetano pripovijedati sa stražarom. Međutim on se nije dao zavesti u razgovor, jer se nije mogao razabrati i osvijestiti. Buljio je preda se, a da nije ništa pravo vidio, a i kad je pogledao u stražarevo lice, nije mogao na tom predmetu ustaviti

svojih misli. Živio je kao biljka i nikako drugačije. U takom je stanju dopraćen i sudbenom stolu i gurnut u skupnu ćeliju.

I sada se oko njega jate njegovi nesretni drugovi, promatraju ga, iskapaju svojim oštrim pogledima njegove tajne i žele ih rastrijeti pred sobom po podu, da ih mogu mirno i nesmetano razgaziti, proučiti, ismijati i onda najzad, sve kao u šali, poniziti, popljuvati i obeščastiti — — — Oni su sigurni, da im ne može izmaći, a iskusni su, pa stoga previše niti ne navaljuju. Samo polako pipkaju i čupkaju po njemu, da im najzad pane na ljepak kao prozebla ptičica. On ih promatra, no ne vidi njih, ne opaža njihovih blijedih i ispaćenih lica, već neprestano gleda svoju Zlatu, kako je uperila u njega svoj tugaljivi pogled, kao da se moli Bogu — — —

— — — Eto, ne može im odgovoriti, jer ga je nešto steglo u grudima, no nije li i nju steglo?! — — — Ni ona ne bi mogla odgovoriti, a ipak — — Nije li baš njezina duša dovela do ove užasne provalije?! Duša?! Njezina duša?! Pa, što tu duša ima posla?! A ipak je tako, ako smo mi sastavljeni od duše i tijela i ako je — kao što jest! — duša živa, a tijelo je samo — — — Tako: tijelo je ništa. Zlatina je duša došla na ovaj svijet, da prođe sve muke i sva poniženja, a sam Svevišnji zna, čemu joj je to potrebno i zašto tako mora biti — — — Mora?! I to je teška tajna: mora il ne mora?!

Kako bilo da bilo, nitko ne zna protumačiti, zašto pojedini poroci i strasti zavladaju nekim stvorovima, dok se drugih uopće ni ne primaju, i ako su uvjeti u svakom pojedinom slučaju posve isti i mogućnosti jednake. Ako nam je to ostavljeno, onda ne može biti Nepravda, koja jednog određuje za uzor dobrote i kreposti, a drugoga nakazi svim nepodopštinama. Nešto drugo mora biti odlučno, da nam rastumači te pojave.

Eto: ona je bila — — — Tako. Što ćemo sada o tome?! Dragan je posve svijesno odbijao te misli, no one su mu se neprestano povraćale kao bijesni stršljeni i udarale ga

u lice: — Naravno: Zlata je bila svakakva, ali tko može rastumačiti njezinu dobrotu u kalu tolikih zloća i nepodopština?! A ipak — u svemu je neki red i zakon. Ništa nije bez uzroka, jer je sve nečemu posljedica. Neprilika je za naše prosuđivanje samo u tome, što mi ne možemo sve dokučiti, a što ne možemo dokučiti, to tumačimo naopako, umjesto da pošteno priznamo, da ne razumijemo. Svako nas novo otkriće poučava, kako mi malo još znamo od svega onoga, što jest, pa ipak ne ćemo da naučimo ni najniže istine, da znamo malo i ništa, pa da stoga ne smijemo ni pred kojom pojavom stati kao pred nekim čudom. Nije ništa neobično: samo je na stvari to, da mi to još ne znamo i ne razumijemo. Na primjer: kako ćeš razumjeti zamršeno pletivo istančane ženske duše, kad ne možeš rastumačiti ni rast najobičnije travice?! U biti je to i jedno i drugo život, no u svojim različnostima su to dva svijeta ili krajnji rubovi jednog istog svijeta, pa Bog sam zna, kako je to — — —

Čim je čovjek na nižem stupnju razvoja, tim mu je više stvari i pojava nerazumljivo. On ne razumije — ali nije potrebno ulaziti u to, kad ne razumije ni sama sebe. Tu je odmah zagonetka: Kako to, da ne može odgovarati na postavljena pitanja?!

— Jesi li opet došao radi hiljadarka?! — ponovio je starješina.

— Ne — odgovori Bojanić posve lako i mirno. — Sada je druga stvar — — — Druga nesreća — — —

— Jesi li koga umlatio?!

— Umlatio?! — — Pa — — — Sjekirom sam ga po glavi — govorio je, ukotvivši pogled na ruci, koju je neprestano podizao do visine grudi. I kad bi je spustio, pogleda ne bi micao s one točke, na kojoj je tren prije bila ruka.

— Ohoooo! — povikaše mnogi, kao da se čude tolikoj odvažnosti i tolikom uspjehu. — Živio, junače! I neka si mu malko naravnao mozak, da zapamti, kako se pravi kajgana s mozgom!

Dragan nije slušao riječi svojih drugova, jer se je nenadano uhvatio, kako posve lijepo odgovara na postavljeno pitanje, a koji čas prije toga nije uopće mogao ni progovoriti, pa se je bavio promatranjem te pojave.

Ubrzo se je posve sljubio sa društvom tako, da je bio sa svakim kao sa svojim starim prijateljem i znancem. To mu je godilo, jer se je sve malo pomalo — počeo miješati u njihove razgovore i tako ubijao vrijeme, zavaravajući samog sebe, da mu nije ni do šta na svijetu nego — da mu vrijeme što brže prolazi. Nekoliko dana poslije prvog preslušavanja zapade ponovno u neko bunilo i smetenost tako, da je posve zašutio. Sjeo bi na svoju slamnjaču i sate i sate sjedio kao kamen. Malo je misli bilo, koje je mogao uhvatiti i pratiti. Većinom bi mu koja sijevnula i izgubila se još prije nego li bi je mogao i zamijetiti, no jedna ga obuze posve slučajno i nenadano: da napiše svoju tešku i tmurnu povijest barem u glavnim potezima. Kad je zatekao tu pomisao, ustao je sa slamnjače, ushodao se po sobi i više je se nije mogao riješiti.

Jedan je drug iz sobe bio pisar kod nekog vijećnika sudbenoga stola, pa ga Dragan zamoli, da mu svaki dan donese po koji arak papira, što mu je prijatelj rado obećao i već istog dana počeo izvršivati preuzetu zadaću. Donio mu je i olovku.

— A što ćeš pisati? — pitao je onaj, osjećajući, da on sada imade čak neko pravo, da zna, u koju svrhu krade papir.

— Uputu branitelju — odgovorio je Dragan bez razmišljanja, a kad je već izrekao taj odgovor, opazi, da je posve pametan i umjestan.

Umjesto stola mu je služila poširoka daska, koju je našao na dvorištu za vrijeme šetnje. Očito je bila od sanduka za petrolejske kante, jer se na njoj još nalazio komadić nekakova napisa, koji je upućivao na taj zaključak.

— Kuda ćeš s tim?! — upitao ga je stražar srdito, kada je primijetio, da nosi dasku.

— Pitao sam gospodina tamničara, pa mi je dopustio — odgovori Dragan najsvježijom izmišljotinom, koja je stražaru odmah začepila usta. — Treba mi u ćeliji.

Nije mu bilo udobno sjedjeti na slamnjači i držati na koljenima dasku, pa pisati, no misao je bila toliko jaka i živa, da se nije dala zatomiti nego oživotvorenjem. Napisao je:

Zapisci

jednog malog čovjeka

Ne, ne, gospodo! Dalje to nije moglo ići. Moralo je doći do loma, do užasa i propasti. U meni je već bila prenapeta svaka žilica, svaki mišić, svaki konac mesa i svaka iskrica krvi. Moralo je eksplodirati.

Mrtva glava?! Pa, mrtva. Mene to boli, meni je to veoma žao, ali je do toga moralo doći kao što me vidite pred sobom. Sve je to prirodni tok događaja, sve je to kruta i neumoljiva logika. Kada zinete, mora vam se vidjeti jezik. Mora.

Nemojte misliti, da sam ja lud ili da možda hinim ludilo. Nipošto. Ja sam u mozgu potpuno zdrav. Ja sam i moralno zdrav, ali — eto. To je prokletstvo naraštaja, da ja ispijem čašu, koju nijesam natakao; da ja, dobričina i bena, lutam, držeći u objema rukama razbuktale zublje, i da tražim ranjavo, upaljivo mjesto majčice zemlje, pa da potpalim mirno, svijesno, proračunato i da se naslađujem, gledajući, kako plamen pročišćavanja liže do divnih i nedohitnih nebesa!

Ja tako, a žena mi, jer joj milosrdna braća ljudi ne dadu drugog posla, možda luta polumračnim gradskim ulicama, skriva se pred redarstvom kao divlja zvijer i za koru kruha, a sigurno već i za gutljaj rakije, prodaje pijanoj, izmučenoj, odrpanoj braći radnicima ono krpa, što joj je ostalo od jadnoga tijela iza razvratne gospode.

Moja majka, moja stara majčica, vjerojatno prosi po tuđim kućama zalogaj hrane i hotice se, preko potrebe, trese cijelim tijelom, da sirota pobudi veću sućut.

Moja djeca — to je poglavlje za sebe! Slijepu sestricu voda mali, odrpani, zamazani braco od nemila do nedraga, potucaju se od jednoga do drugoga ugla gradskih ulica, prose i vjerojatno pomalo već i kradu. Ulica, milosrđe — braća ljudi odgajaju moje male ptiće sokoliće, podižu na noge skore stupove cijenjenoga ljudskoga društva.

A vjerujte mi, da smo svi mi zaslužili bolju sudbinu. Napose moja stara majka. Ni moja žena ne pliva svojom baruštinom. Ne, ne. To je moje uvjerenje i danas, kada već slušamo akorde finala ili, ako baš hoćete, mrtvačke koračnice. Sporedno.

Da, da — — —

Da u naglosti štogod ne preskočimo, idemo, gospodo moja, lagano od događaja do događaja, od činjenice do činjenice. Ne ćemo se vazda razumjeti, jer vi nijeste nikada patili ili ste patili premalo, ali će biti udovoljeno vašoj službenoj dužnosti, a meni će biti lakše. Ispovijed je neopisiva blagodat čak i onda, kada je prisilna kao ova moja sada. Međutim, ja je shvaćam kao svoje pravo, kojim se rado služim. Vi vršite svoju dužnost, slušajući moje ledene riječi o događajima, koji su me duboko opekli. Tragovi se vide.

Na tome se raskršću susretamo i da nije te neumoljive fatalnosti, da se svi grješnici moraju susresti sa sucima, ovi bi vjerovali, da su zločinci same divlje zvijeri. A nije tako, gospodo. Mnogo rođenih krvavih suza kane na ruku, koja je možda okrvavljena tuđom vrelom krvlju. Ja ne znam, da li se to vazda osjeti dovoljno jasno, duboko i snažno s tu stranu ovoga zelenoga stola, na kojoj vi sjedite. Na ovoj strani imate većinom veliku tragediju, kojoj korijenje siže — ja ne znam, možda čak i u vaša srca?! Ne zamjerite mi.

Možda ću vas i umarati svojim pričanjem. To se redovno događa. Ljudi smo. Čovjek ima svoje društvene obveze: bio je sinoć u kavani. Morao je ići, kad je to redoviti tjedni sastanak njegova društva. Gospođe se moraju porazgovoriti, moraju izmijeniti svoje misli o najnovijim društvenim događajima, o najnovijoj modi, o nekoliko nevjerojatnih skandala i još o koje čemu. Netko je morao na zabavu. Morao je, kada to zahtijeva njegov društveni položaj, a to znači isto toliko, koliko i njegov ugled. Morao je, a ova je riječ najveći tiranin i zlotvor današnjega društva. Ako nema takih obveza i potreba, onda je tu ono još gore: velika gospodska porodica, a mizerni, prosjački dohoci. Brige su to, kada se mora živjeti prema položaju, a ne prema dohocima. Razumljivo je, da uz takove brige, uz takove umore i iscrpljenja — sudbina kakvoga zločinca i

njegova nakota — što drugo i mogu imati takve životinje?! — dolazi kao posve dosadan teret, kojega se čovjek mora — čim brže, tim bolje — riješiti. I nije pri tome važno, što brblja takav ološ čestitoga ljudskog društva. Ne treba to ni slušati. Državni je tužilac stvar proučio i tužio prema pravome stanju stvari. Velika je rijetkost, da sudac može čuti štogod novo. Sve je to šablona. Navučeš paragraf na učin, nategneš prema savjesti i raspoloženju paragraf za kazan i — gotova osuda. Sve su drugo — bedastoće, koje optuženi izmisle i slože u ćeliji. Tako se to prosuđuje.

Da li pravo ili krivo — to je pitanje, na koje mora odgovoriti svaki pojedinac za sebe. Ja ne odgovaram, no ne će me smetati, ako koji od gospode bude za vrijeme mojega govora zijevao od dosade ili kratio vrijeme čitanjem novina.

To me ne će niti vrijeđati niti izazivati. Mene više ništa ne iznenađuje. Nema čaše otrova, iz koje već nijesam okusio; nema trna, koji nije već zapeo za moje tijelo. Ništa me više ne može zaboljeti, ništa me više ne može poniziti. Nikada jošte u životu nijesam bio tako opasno, tako luđački miran i ravnodušan prema svemu, što se sa mnom događa kao sada pred vama.

Pokušat ću, da vam iznesem iz mojega života događaje i doživljaje, za koje držim, da su vodili ovamo, gdje smo sada. Nemojte očekivati nikakovih romantičnih zapletaja. Život je redovno sastavljen iz malih, neznatnih događaja, istrganih naleta, nerazumljivih zastoja, koje ipak vežu nevidljivi konci.

Na tim koncima visimo!

Ja priznajem, da sam slabić, ali sam ujedno i uvjeren, da to nije moja krivnja. To je historija, to su pokoljenja, to su prilike, koje su me izbacile takoga, da u svakome odlučnome času udarim krivom stazom, ne znajući, da li sam ja — ja, ili netko drugi.

Riječi su savjeta i savjeti razuma padali na kamenito tlo, a ta biljka uspijeva samo na mozgu i krvi.

Moram zahvatiti daleko u prošlost, jer su to temelji sadašnjice, no bit ću kratak.

Bilo mi je deset godina, kada je umro moj pokojni otac Marko Bojanić. On je bio kroz nekoliko decenija općinski

bilježnik u jednom slavonskom selu. Kada sam rođen, bilo mu je već šezdeset, a mojoj majci Mariji trideset i pet godina. Ja sam bio prvijenac. Poslije mene je došlo na svijet još troje djece, no sva pomriješe već u prvoj godini života, čini mi se, s toga, što su začeta u pijanstvu. Tako sam ostao jedinac.

Imetka je bilo vrlo malo. Slaba, neugledna kućica i nešto zemljice, a gotovine išta ili ništa. Za očeva se života dobro živjelo, jer je kuća bila vazda puna žitka svake ruke. Seljaci su donosili. Kada je god koji što trebao iz općine, dolazio je »sa obrazom« najprije k mojoj majci, a onda istom k ocu u općinu.

Očevom smrću prestade sve i majka odluči, da preseli u Zagreb radi mojega školovanja.

Prodala je kućicu i zemlju, te došla s gotovinom. Ne znam, koliko je toga bilo, no siguran sam, da je bilo malo, dok ovdje nije ništa kupila, već je iznajmila sobicu i kuhinju. Išao sam u četvrti razred pučke škole, a mamica je kod nekoliko uglednih porodica šivala rublje, prala i krpala. Tako smo se prehranjivali. Ne znam, kako je njoj bilo, no ja se ne sjećam, da smo patili i gladovali. Istina, ona često puta nije večerala, izgovarajući se, da je boli glava, i namičući meni kavicu ili drugu malenkost, koju bi pripremila. Vazda sam veoma tečno pojeo sve, što je bilo spremljeno za nas oboje. Ja bih jeo, a ona sjedjela kraj mene, nukala me i gladila po kosi. Više puta sam opazio, da joj u takovim časovima teku suze niz obraze. Nije to bio plač. Samo su se suze same otiskivale iz očiju, a usne podrhtavale. Većinom sam se pričinjao kao da toga ne primjećujem, jer nijesam znao, što bih joj morao reći, a kada sam ipak smogao po koju riječ i pitao zašto plače, mamica je redovno — ili žurno bez riječi, otišla u kuhinju, ili mi odgovorila, da se je sjetila pokojnoga tatice.

Tako sam svršio četiri razreda gimnazije, a po tome otišao u kadetsku školu u Pečuhu. Bilo je nas desetak Hrvata, a drugo sve Madžari. To su bili većinom dobri drugovi, zlatni dječaci, no nije im nikada nitko rekao, da na svijetu ima ljudi, koji nijesu Madžari.

S početka nije bilo nikakove veće zaoštrenosti u mome razredu jednostavno s toga, što se nijesmo razumjeli, no što

smo nas trojica — toliko je nas Hrvata bilo u prvom tečaju — više znali madžarski, tim su češći bili sukobi. Međutim, nas je trojicu izdao drug Ivica Dujmović. To je rođeni veoma nadareni rob. Bio je za nekoliko mjeseci potpuno vješt madžarskome jeziku, a na svršetku prve godine najbolji đak u razredu. Madžarski su ga drugovi i učitelji smatrali uzorom u svakome pogledu.

Ja sam na svršetku školske godine ubrajan među vrlo dobre đake, a madžarski sam govorio smjelo, neustrašivo i tečno. Sve bi bilo u carskome redu, da ne bi završne parade. Počelo je dobro. Kamenje je frcalo ispod nogu kod mimohoda, a zapovjedniku su se škole, pomadžarenome Slovaku, pukovniku Szypnyevskome krijesile oči od zadovoljstva i ponosa. To je bilo u redu, ali kada je to bilo gotovo, svrstani smo u kolone, sva četiri godišta, i sada — dođe lom!

Sam zapovjednik počinje pjevati madžarsku državnu himnu, a za njim zaori nekoliko stotina ponosnih dječačkih i momačkih glasova:

»Isten áld meg a Magyart!«

Ja sam protrnuo i šutio kao zaliven. Zavidao sam im, bilo mi je žao, što to nije naša škola, što to nijesu sve naši momčići, pa da zaorimo:

»Lijepa naša domovino,
Oj hrvatska zemljo mila« — — —

Oni završiše, oči im ponosno cakle, mišići trepere, a ja tužan i pokunjen. Jedva čekam, da nas puste u sobe s toga mjesta — njihova velikoga ponosa, a moje teške žalosti i poniženja. Činilo mi se, kao da sam beskućnik, bez oca i majke, bez zemlje, koju bih smio nazvati svojim ognjištem. Nijesam se usudio ni pogledati oko sebe samo da se ne bih sukobio s kojim usplamtjelim okom ponosnoga Madžara, što bih ja i nehotice, a možda i neopravdano, smatrao izazovom. Stajao sam kao isprebijano pseto, kao šugava mačka. Svaki mi je tren oka trajao cijelu vječnost.

Dok sam ja tako umirao od boli i želje, da utečem, da me nestane, istupi neki stariji drug pred zapovjednika, oštro pozdravi i javi, da — Hrvati nijesu pjevali himnu.

— Hrvati, naprijed! — vikne zapovjednik i proigra bjesno konja oko nas.

Mi istupismo. Nas desetorica. Među nama i Dujmović. Stali smo kruto čvrsto kao stupovi iz mramora. Svi blijedi, nemirna i mutna pogleda.

— Zašto vi nijeste pjevali?! — vikne pukovnik još u trku, dojaši pred nas u propanj i naglo jednim mahom zaustavi konja kao da je saliven. Na divnoj su životinji titrali mišići kao prenapete tetive, oči sijevale, a ušesa strigla.

— Pokorno javljam, gospodine pukovniče, ja je ne znam pjevati! — odgovorismo mi svi u jedan glas kao po dogovoru, kao na zapovijed, kao zbor uvježbanih pjevača.

Taj jednodušni zvuk malih bratskih glasova svali tešku moru s mojih grudi. Ne mičući glave, ponosno sam bacio pogled lijevo i desno, a svoja uzana djetinja prsa još jače izbočio i glavu podigao. Međutim, jedva se je bio stišao zvuk našega odgovora, zaprepasti me Dujmovićev glas, koji je odjeknuo mirno i odrješito:

— Pokorno javljam, gospodine pukovniče, ja je znam i ja sam je pjevao!

— Zašto to ističeš, nesretna kukavico?! — sune mi kroz glavu i ošinem ga pogledom. Pa, i mi smo je drugi znali! Znali smo je izvrsno, ali je nijesmo htjeli pjevati, jer to nije bila naša državna himna, a silom su nam je htjeli nametnuti kao da smo mi cigani bez domovine ili roblje bez ponosa!

Klonuo sam, sav sam se sasuo u mali uski vojnički kaputić, a noge su mi do koljena propale u zemlju. Bio sam satrven i poništen. Nije više bilo na meni ni traga ponosu i gordosti s onoga jednodušnoga odgovora.

— Ovako govore pošteni državljani! — usklikne pukovnik, pokazujući na Dujmovića, koji ga je oštro i ponosno gledao oko u oko.

Ta pohvala opet izmijeni moje osjećaje jednim udarcem. Kao iz puške. Nestade potištenosti, iščeznu stid i klonulost, a licem mi lizne plamen neobuzdane mržnje i bijesa. Na oči mi je pala magla, te sam pomislio, da sam poludio ili da sam se onesvijestio. Trgnuo sam se pred tim novim osjećajem razbuktale mržnje i nepoznatom pojavom omaglice, krvi, česa li. Pesnice su mi se zgrčile i noga sama zakoračila prema tome mladiću. Međutim, ja se ipak nijesam micao sa svojega mjesta. A stupao sam prema njemu i davio ga. Osjećao sam, kako idem i pod prstima ćutio njegove tople vratne žile. Osjećaj je bio neobično živ, jak, istinit i stvaran.

— Dujmović odstup, a ostali sobni zatvor, dok ne nauče pjevati svoju državnu himnu! — zagrmi pukovnik, podbode konja i odjaše u skoku.

Taj me je gromki glas priveo k svijesti. Trgnuo sam se. Novi val bijesa preleti mojim tijelom, a u mozak mi se zabodoše pukovnikove riječi »svoju državnu himnu« kao otrovne paklene strijele. Bio bih rado pustio iz šaka derana Dujmovića i pograbio pukovnika Szypnyevskoga. Toliko sam toga časa mrzio!

Nas devetoricu strpaše u jednu sobu i dadoše nam jednoga druga Madžara, da s nama vježba himnu. Izjavili smo mu, da mi znademo pjevati, ali ne ćemo pjevati, jer nam to zabranjuje naš nacionalni ponos i naše državno pravo. To je izjavio najstariji među nama. Ja to ne bih znao reći. Drug Madžar se je smijuljio i slegnuo ramenima. Svakako je htio, da bar nešto gunđamo, da se čuje, ako tko bude prisluškivao. Učinili smo po njegovoj želji, koja je bila opravdana i drugarska. Složili smo dvije partije i u taktu madžarske državne himne igrali preferans. Dvojica smo naizmjence bili na straži, da nas koji časnik ne iznenadi. Morali smo čuvati svoga druga Madžara.

Nešto prije određenoga sata za večeru stupi u sobu naš učitelj, generalštabni satnik Farkaš. Mi smo već bili pospremili karte i pjevali, da su sve zidovi pucali. Kad on dođe na vrata, mi zanijemismo kao stijene.

— Samo dalje! — vikne on.

Mi šutimo.

— Vidite, kako to ide! — reče on, očito zadovoljan. Bio je to čestit i dobar čovjek, pa je bilo jasno, da mu je milo, što nas može pohvaliti.

— Mi bismo rado pjevali hrvatsku himnu — rekao je Zlatarić.

— To je zabranjeno! — odgovori Farkaš mirno.

— Bar pjevati! — — Pa, mi Hrvati ne tražimo ništa više, nego da smijemo pjevati svoju himnu. Ništa više!

Satnik Farkaš mu se dobrohotno nasmiješio.

— Sada ćemo otpjevati svi skupa, pa ako bude dobro išlo, time ćemo tu stvar završiti, a u buduće pazite, što radite — reče on i zauze stav zborovođe, podigne ruke, omahne da počnemo i gromko zapjeva:

»Isten áld meg a Magyart!«

Mi šutimo. Satnik se zacrveni kao poparen, a oči mu sijevnu i bijesno i uvrijeđeno.

— Što to znači?! — vikne on. — Pjevajte!

Mi šutimo. Nitko ne obijeli zuba. Kao po dogovoru, a doista se nijesmo bili dogovorili za tu demonstraciju. Bilo je toliko naravno, da i bez dogovora nije moglo biti drugačije nego baš tako. Ja sam opet osjetio u sebi ogromnu veličinu i snagu. Velik kao Velebit, snažan kao orijaš. Bluza mi je skoro pukla, koliko su mi se nadula — uzana prsa i u prsima sitno srce. Bio sam silan i presretan od ponosa i zadovoljstva.

Satnik je pozelenio od bijesa i kriknuo kao zvijer, te mi ga je skoro bilo žao. Kriknuo je:

— Ja vam zapovijedam, da pjevate!

Badava! Mi smo šutjeli.

On je stajao pred nama nijem i promatrao nas kao obezumljen. On očito nije znao valjano ocijeniti taj naš prkos, taj naš ponos. Bio je samo vojnik, dobio je samo vojnički odgoj, te je za njega bila najveća svetinja — vojnička zapovijed. Sve je drugo iščezavalo. Zaboravio je na sve osjećaje, te se nije sjetio čak ni toga, što znači za njega njegova državna himna! Sve je nestalo pred činjenicom, da je on izrekao svojim vojničkim pitomcima svemoćnu riječ: »Ja vam zapovijedam!« — a oni nijesu poslušali. Pred tim vojničkim zločinstvom iščezava sve drugo.

Izletio je iz sobe, a dva sata iza toga — izletjelo je za vazda iz te škole nas šestorica, u svakom tečaju po rangu najstarija. Trojica su dobila blažu kaznu.

Oteli su mi uniformu i s nekim me narednikom kao kažnjenika poslali preko Drave do prve oružničke postaje, a otuda opet pod pratnjom u rodno mjesto.

Kada sam stigao u Zagreb, ponosno sam ispričao mamici tu našu junačku dogodovštinu. Ja nijesam znao, zašto smo mi to tako morali učiniti, ali sam osjećao, da nijesmo smjeli raditi drukčije, a mamici sam obrazlagao onako, kako je to nama malima rastumačio naš najstariji drug iz četvrtoga tečaja, Zlatarić. Taj je divni momak znao govoriti! Ne znam, kamo ga je poslije život zanio.

Mamici sam skoro od riječi do riječi ponavljao njegove riječi, vjerujući, da će ona od njih planuti ponosom i oduševljenjem. Međutim! Ja sam se zaprepastio, ja sam se skamenio od čuda, od iznenađenja, od tupoga neshvaćanja, kada sam opazio na njezinim obrazima na mjesto zanosa i sreće samo — suhe suze! Tekle su naglo jedna za drugom, a mamica grčevito stiskala usnice i nije plakala. A suze su samo tekle, tekle — — —

Riječ mi je zapela u grlu. Više nijesam mogao zanosno i oduševljeno pripovijedati. Počeo sam mucati, zapinjati, tražiti i loviti izraze kao slijepac stazu, dok nijesam zašutio. Šutjela je i mamica. Suza nije brisala. Nije progovarala. Nije ni plakala. Mene je počelo nešto golicati u grlu. Htio sam nešto reći mamici, ali se nikako nijesam mogao namjeriti na pravi izraz.

— Mamice? — — promucao sam i opet zanijemio.

— Što ćemo sada, sinko?! — prošapće ona, pokrije oči i zajeca.

— Mamice, mamice slatka! — vrisnuo sam ja kao gromom ošinut, priskočio k njoj i uhvatio joj se oko vrata. — Mi nijesmo smjeli drukčije raditi. Mi, mi, mi smo radili kao pošteni ljudi.

Ona je počela još jače jecati, a u meni se je savio neizrecivi bol kao gnijezdo stršena, te mi se je činilo, da će mi raznijeti grudi. Nijesam više ništa govorio, a u glavi mi je zvonilo, ječalo, urlalo njezino pitanje: »Što ćemo sada, sinko?!« Do toga časa nijesam od sreće i herojske slave uopće ni dospio, da na to pomišljam. Što ćemo sada?! Kako bih ja znao, što ćemo sada?! Kako bih bio i pomišljao na tako malenu stvar, na takovu tricu u velikome času borbe za čast svoga imena i ponosa?!

Sada mi je to pitanje neprestano lebdjelo pred očima i ja sam se snuždio i rastužio. Nijesam žalio, što sam učinio,

ali sam se bojao, strepio sam pred onim nepoznatim, što će doći.

Mamica me nije ukorila niti jednom riječi. Samo je šutjela, tugovala i nekuda odlazila. Ja nijesam nikuda izlazio iz kuće. Nije me srce vuklo, a i odijelo mi je bilo i loše i kratko kao da mi je bilo od mlađega brata, pa sam u njemu bio tako jadan, kukavan i neugledan, da je bila velika žalost i pogledati me. To mi je bilo i najbolje i najlošije građansko odijelo, u kome sam otišao u kadetsku školu, i u kome su me iza deset mjeseci protjerali iz nje.

Desetak dana iza mojega povratka donese mamica novine, koje su javljale, kako su hrvatski delegati na peštanskom saboru interpelirali vladu zbog događaja u mojoj školi. Pročitao sam na dušak i opet se — osovio, podigao i uspravio.

— Jesi li vidjela, mamice, kako ti učeni ljudi ocjenjuju naš postupak i držanje, i ako su oni samo madžaroni! — uskliknuo sam sretan i ponosan.

Ona nije ništa odgovorila, već je nešto pažljivo radila. Ponovio sam svoje usklike i udivljenje.

— Traže, da nas moraju primiti natrag u školu!

— Samo lijepe riječi. Samo riječi.

— Ne mogu se potući zbog nas, mamice. Mi Hrvati imamo svoja prava!

— A što ćemo, sinko, ako vas ne prime?! — odgovori ona.

Opet ono strašno pitanje! Nijesam znao, što bih odgovorio, pa sam u neprilici počeo glasno čitati. Moram priznati, da su ta majčina pitanja zapravo moja prva gorčina života. Nikada prije nijesam osjetio, da ipak često nije lako živjeti. Više puta sam zapadao u bolno, nejasno, maglovito i nesuvislo snatrenje, iz kojega sam se vazda trgnuo poništen i ponižen. Nijesam žalio za vojničkom čašću i slavom, i ako sam se ranije njome mnogo i oduševljeno opijao, nego mi je bilo neopisivo žao mamice i ubijalo me je pitanje — što ćemo sada?! Nije mi se dalo ni pomisliti, da bih nastavio gimnaziju, za zanat sam se držao prepametnim i preučenim, a u kadetsku me školu više ne će primiti, pa ostaje neriješeno i nerješivo to novo, neviđeno i prije nepoznato strašilo — što ćemo sada?!

Taj je sukob radi državne himne u meni stvorio nove osjećaje ili bar — produbao osjećaje mržnje, ljubavi, ponosa i poniženja. Čini mi se, da je najstrašniji osjećaj bio onaj, koji me je obuzimao, kada bi mi sinuo pred očima lik moga nesretnoga druga Ivice Dujmovića. Onako mlad, lijep, veoma talentiran, a puzavac bez kičme, bez srca i obraza — to je bilo grozno!

I Madžare sam zamrzio kao nasilnike i megalomane, ali mnogo manje nego Dujmovića. Za svoju sam dragu Hrvatsku planuo neslućenim plamom ljubavi i oduševljenja baš kao što sam ljubio i svoju majčicu. Samo, samo — kada sam je god pogledao onako tužnu, pogruženu i umornu, srce me je zaboljelo, da odmah zatim klonem od srama i poniženja pod čekićanjem onoga strašnoga — što ćemo sada?! Eto, ja heroj i mučenik, ponos svojega naraštaja, moram gledati, da li ću postati smetlar ili ostati na teretu svojoj starici majci.

Moja umovanja nijesu dalje dopirala.

Pravio sam osnove, ali sve bez ikakova temelja, jer nijesam znao, zašto bih se prihvatio i česa bih se latio, pa tako nijesam niti mogao doći do bilo kakova zaključka. U tim mi je teškim danima prvi put u životu naletjelo u glavu pitanje: od česa ljudi uopće žive?

Nijesam našao pravoga odgovora, ali se nijesam mogao ni osloboditi toga pitanja. Tako je, eto, do dana današnjega.

U takim sam brigama i mukama nenadano i nepromišljeno postavio pitanje svojoj tužnoj i zamišljenoj mamici:

— Od česa mi, mamice, živimo?

Ona me je pomilovala po glavi, a ruka joj je zadrhtala i oči se napunile suzama. Iza oduže šutnje reče tiho:

— Kakovo je to pitanje?! Živimo od jela.

To nije bio odgovor na moje pitanje. Bio sam u dvoumici, da li da je dalje ispitujem. Smeo sam se.

— Ja to znam, mamice — odgovorim u neprilici — ali tako. Pitam, otkuda nam jelo?

— Tebi ga daje car, a meni dobri ljudi! — odgovori mamica mirnije.

Zašto bi meni car davao i otkuda caru, da on daje meni, kojega nije nikada čuo ni vidio? Zašto mi daje? Pa, dobri

ljudi?! Tko su ti dobri ljudi? Otkuda njima, da daju mojoj mamici i zašto oni daju?!

Te su me misli okupile, a kako ih nijesam znao rasplesti, nijesam mamici ništa više rekao. Šutio sam, a ona me je gladila po kosi i po obrazima. Ćutio sam tvrdu kožu i krupne žuljeve na njezinu dlanu.

Mamica je svaki dan odlazila na rad po tuđim kućama i svaki se dan brinula, da pripremi što bolje jelo i da mi priča štogod veselo, što je toga dana čula u gradu. Jednoga mi dana sva blažena saopći, da ću sigurno biti opet primljen u kadetsku školu. Ja se tome nijesam nadao, pak se nijesam ni obradovao.

— Ne veseli te to? — upita me začuđena.

— Ne vjerujem, mamice.

— Premilostivi je car dobar!

— Ne vjerujem, mamice.

— On se brine za pravedne i sirotne.

— Ne dospijeva on na to — odgovorim ja posve nehajno. Nikako se nijesam mogao zagrijati, jer sam se bio već sledio u vjeri, da mi Hrvati ne trebamo tražiti pravde. Istina, nijesam znao, ni što bismo onda trebali tražiti. Ni mamica nije više o tome govorila. Sigurno se je i sama uskolebala u svojoj nadi.

Međutim, za nekoliko dana stiže službena obavijest, da se na početku iduće školske godine imam prijaviti u kadetskoj školi u Nagy Varadu. Ne smijem reći, da nijesam zadrhtao od uzbuđenja, no to više nije bilo pravo i nepomućeno veselje. Pred očima mi prodefiliraše munjevitom brzinom razni Szypnyevsky i Dujmovići. Prođoše me ledeni srsi. Na maminom sam licu opazio blaženo smirenje i zadovoljstvo. Opet su joj potekle suze iz očiju, a usne su tiho i skoro bez pokreta prošaptale:

— Dobar je Bog, slava Mu i hvala!

Taj njezin uzdah i ono njezino blaženo smirenje na uvelim obrazima začepiše moja usta, koja su već bila spremila bujicu bojazni i zlokobnih slutnja.

— Vidjet ćemo! — rekao sam mirno, samo da nešto rečem.

— To je, dušo, gotovo! — usklikne ona. — Rekao mi je to i sam velemožni dr. Šumić.

— Gdje si ti bila s njime? — upitam je, iznenađen njezinom tvrdnjom.

— Sreli smo se, pa sam ga pitala. On mi je to rekao, a on zna to sve, što tu piše.

Tako je i bilo. Svi smo primljeni.

U Nagy Varadu nije nitko tražio od nas Hrvata, da pjevamo madžarsku himnu, a nije tamo bilo ni Szypnyevskih ni Dujmovića. Živjelo se lijepo, uredno, strogo vojnički.

Disciplina, poslušnost, pokornost!

Jedan, dva; jedan, dva!

Nitko ne smije misliti svojom glavom. Pa, i kakova bi to bila vojska, u kojoj bi svaki časnik i svaki vojnik mislio na svoju ruku?! Vrhovni je naš vojskovođa mislio za nas sve, koji smo toliko sretni, da možemo živjeti samo da slušamo.

Ja sam bio upravo rođen za vojnika, te sam s izvrsnim uspjehom svršio kadetsku školu i dana osamnaestoga kolovoza devetsto i osme položio zakletvu!

Nas Hrvate nijesu puštali da odmah s početka služimo kod hrvatskoga domobranstva, a ja sam na svaki način želio, da budem kod bilo koje pukovnije u Zagrebu, da mogu biti s mamicom. Da to postignem, tražio sam se k zajedničkoj vojsci. Bilo mi je udovoljeno. Dodijeljen sam jednoj zagrebačkoj pješačkoj pukovniji, koja je petnaest dana iza mojega imenovanja premještena u Bjelovar. To je bio za mene velik udarac, ali — nije se dalo pomoći.

I mamica je bila tužna, no na toj se divnoj, mučeničkoj duši nije nikada vidjelo, da mnogo pati. Nekoliko suza, nijemo stezanje suhih usana i — gotovo. Neobična žena.

— Glavno je, da si mi ti sretan i zadovoljan — govorila je ona, spremajući moje rublje.

— Ti bi mogla, mamice, preseliti u Bjelovar — rekao sam ja.

— Ne, ne. Tamo ja ne bih našla zarade, a ne bi ni mogla — — Malo mjesto, sve se vidi i zna — —

Zašutjela je ponosna i neumorna — oficirska majka!

VI.

Ne smijem reći, da sam nakon Pečuha i svih doživljaja s Madžarima bio osobito oduševljen vojničkim zvanjem. Umjesto oduševljenja nastupila je nužda. Morao sam svršiti kadetsku školu, kada nijesam mogao u drugu tako lako i jeftino, a kada sam je već svršio, morao sam se i posvetiti časničkome zvanju. Nije bilo drugoga izlaza. Najzad, tu je već bio učinio svoj posao u mojoj duši i vojnički odgoj. Otvoren je put do najviših časti, a društveni položaj — prvi među najprvima. Udari to pomalo u glavu.

Samo: disciplina, poslušnost, pokornost, uglačane hlače, utegnuta bluza s malim steznikom, pa — ide sve kao po loju.

Osjećao sam pravo stanje stvari i s tim osjećajima osvanuo jednoga jutra u Bjelovaru, da se javim kod svoje pukovnije.

Moram spomenuti, da smo mi tada izlazili iz kadetskih škola u činu kadeta časničkoga zamjenika i da smo spadali u stališ momčadi. Nijesmo imali pravo na naziv »gospodin«, jer su gospoda počinjala istom s poručnikom. Zapravo, mi nijesmo bili ni časnici ni momčad, a uistinu smo bili za momčad strašila, a za časnike šegrti, na kojima su oni iskaljivali svoj bijes. Kadet je vazda bio kriv.

Tako sam se ja, eto, kao to nešto neodređeno prijavio gospodinu Njegovanu, svojemu pukovniku. Pristupio sam mu s velikim strahom i neopisivom pokornošću, te sam se jedva usudio odgovarati na postavljena pitanja. A morao sam odgovarati. Ubrzo sam se, međutim, raskravio, jer me je stari gospodin primio upravo očinski. Kada me je ispitao o mome đakovanju i o obiteljskim prilikama, savjetovao me je na dugo i široko, kako moram živjeti, kako se moram vladati, upozoravajući me, da se osobito čuvam vina, karata i žena.

Dodijelio me je k osmoj satniji i otpustio me sa smiješkom na usnama. Još je za mnom doviknuo:

— Merke dir, mein Junge: Wein, Karten und Weib!

Taj je doček ulio u moju dušu nove snage i poleta.

Bio sam presretan, što sam došao pod ruku tako ljubezna i čestita čovjeka, te sam upravo otrčao da se prijavim kod svoje satnije, i ne razmišljajući o tome, kako će me tamo primiti. Bio sam zadovoljan i u tome času nijesam ništa više želio. U tome oduševljenju naletim pred vrata pisarne osme satnije. Bez razmišljanja, bez ikakova ogledavanja i oklijevanja, snažno, momački zakucam na vrata i jurnem u sobu. Za stolom je sjedio zapovjednik satnije, plavokos mršav, visok satnik, koji se je zvao Kudrnka. Kada sam upao u sobu, on je skočio sa stolice kao da ga je netko bacio prema meni i riknuo:

— Zar ti ne znaš čitati?! Zar nijesi pročitao na vratima, da se ne smije kucati, ti ušljivac kadetski?!

Ja sam se okamenio i jedva promucao svoje ime i pokorno javio, da sam dodijeljen k osmoj satniji. Neprekidno me je bijesno motrio, lamatao rukama i psovao rodno i krupno kao tuča.

Nije me ništa pitao, ali nije ni ispustio nijedne psovke iz bogatoga vojničkog rječnika, a da je nije na mene sasuo. Šutio sam i stajao u krutome pozoru. Kad se je dosta nagalamio i napsovao, odmjeri me prezirno od glave do pete i reče ljubeznije:

— Und so einen Dreckfink schicken sie gerade mir! Abtreten!

Bio sam neopisivo sretan, kada sam ispao iz sobe. Snebivao sam se od pustoga čuda i jednostavno nijesam pojimao, što sam ja to skrivio tome svome zapovjedniku, ali sam u svoj toj neprilici opazio činjenicu, da iz svake sobe izlazim — sretan.

Istom sam poslije i iskusio i razumio postupak g. Kudrnke. On je, naime, bio toliko nervozan od pijančevanja, kartanja i dugova, da više nije kraj sebe podnosio ni šuma svojih rođenih kretnja. Stoga je i stavio na vrata svoje pisarne natpis, kojim je sve više pokorno molio, a svima nižima najstrože nalagao, da ne kucaju.

S njime se nije dalo razumno razgovarati, dok ne bi bio prilično pripit i držao karte u rukama. Radi te svoje bolesti bio je na vježbalištu ne nipošto strog i neumoljiv

vojnik, ne nipošto tiranin, nego prava i potpuna zvijer i prema vojnicima i prema podčasnicima, i prema kadetu i prema časnicima i prema svome konju i prema samome sebi. Za nas je bila jedina sreća onda, kada on ne bi izišao s nama na vježbalište ili kada bi i pukovnik bio s nama. Starac je dobro poznavao svoje ljude, pa je s toga satnika Kudrnku vazda uzeo k sebi, a najstarijem časniku kod satnije naložio, da preuzme zapovjedništvo.

Naravno je, da takav postupak nije mogao niti zadovoljiti, a kamo li usrećiti moju vojničku ćud. Vidio sam samo zlo, samo naopaki postupak i mrcvarenje ljudi, što nije mogla izravnati sva dobrota i ujedno strogi vojnički, ponosni i samosvijesni, ali pošteni nastupi našega starca pukovnika. Propalo je u meni sve, što je bilo i zanosa i ideala i ponosa na to drago i veliko zvanje! Od svega je ostalo samo blještava uniforma i — Wein, Weib und Karten! Posljedice nijesu izostale.

Mamica mi je često pisala i vazda me savjetovala, da se molim Bogu i da se čuvam zla društva. Ta su mi pisma bila mila i sveta, ali ih uz najbolju volju nijesam nikako uzimao k srcu, i ako su mi bila prirasla za srce. Jedva sam ih iščekivao, rado sam ih čitao ne samo jednom, ali — bez koristi. Jedno jedino, što su mi ta pisma spasila, jest moja vjera u Svemoćno Biće nad svima nama, nad nebom i zemljom. Ja ne znam, što je, ja nijesam nikada ni ispitivao, pa nijesam nikada ni došao u sumnju. To je moje najveće bogatstvo, moja snaga, moj život. To mi je dala moja majčica sa svojim mlijekom, to je uzdržala u meni svojim pismima, i u kadetskoj školi i sada.

Nijesam je poslušao: niti sam se molio Bogu, niti sam se čuvao zla društva. Za pijanca nijesam rođen, ali sam zato neumorno premetao i kecove i trefove. Gdje su bili kartaši, ja sam bio ili nervozni kibic ili suludi igrač. Naravno, da se nijesam mogao upuštati u velike i opasne igre, jer je svakome bilo jasno, da nemam zaleđa, ali sam vazda morao igrati. Ja sam bio svijestan, da se lavina počela valjati, te sam neprekidno gledao preda se, e da bih opazio kakovo uporište, na kojemu bi se zadržala. Opažao sam tu

i tamo neke sjene, no kada sam ih promatrao iz bližega, razočaran sam klonuo; ali već sam taj moj osjećaj, samo to moje promatranje, stvaralo je u meni zapreke u strmoglavome padanju.

Moji su dohoci jedva dopuštali, da podmirujem svoje najpreče potrebe, a kamo li da hranim, gojim i pitam još nezasitne ljudske strasti. Tako se nije moglo dalje, osim ako sam spreman, da u odlučnom času zakrpam sljepočice olovnom kuglom. A na to nijesam nikada, ni prije ni poslije, pomišljao, i ako je bilo u mome životu mnogo prilika, u kojima bi mi kukavički hitac bio prištedio neizrecivo mnogo i patnje i poniženja.

Strast je uzimala maha, a divna joj je hrana bilo moje potpuno nezadovoljstvo sa službom. Kudrnka me je na svakome koraku, gdje me je god opazio, psovao, gonao i ponizivao gore nego najzamazanijeg i najnespretnijeg momka, a ja sam i znao i pogotovo užasno osjećao, da je on nepravedna i nemilosrdna zvijer. Za njega je, doduše, potpuna isprika, da je bio bolestan do neubrojivosti, ali nijesu zbog toga na mene manje djelovale njegove psovke i progoni. Da se bar malo oporavim iza tih dnevnih, neprestanih i neumoljivih udaraca, morao sam ići u društvo, da se rastresem. Kao časnik — i ako to nijesam bio! — morao sam ići u prvom redu u časničko društvo, a za tim — nijesam smio ići u društva, koja nijesu bila »Offiziersmässig«. Taj je prokleti pojam zakrenuo vratom mnogome mladom časniku. Ja naprosto nijesam smio ići u ona društva, koja bi mi bila najbolje odgovarala i koja bi me bila ne samo uzdržala na visini, nego još i podigla, a to su bila pristojna građanska društva. Dobar sam pjevač, bio sam izvrstan vježbač, ali — ne! Nijesam smio ni u pjevačko društvo ni u »Sokol«. Radi toga sam, posve naravno, morao tamo, gdje se je pilo i kartalo.

Češće sam, tako utučen dnevnim trkama i suvišnim tabananjem po vježbalištu, izmučen nespavanjem, pićem i kartaškim živčanim potresima, lunjao gradom bez misli i volje kao pseto bez gospodara. Tako sam jednom, lutajući, susreo nekoga poručnika sa dvije djevojke. Pozdravio sam

dosta nehajno i prošao, no i nehotice sam se obazreo za tim malim društvom. Udarila mi je, naime, u oči jedna od onih dviju djevojaka. Visoka, punašna i jaka, plavojka, lice fino, samo malko dugoljasto, kretnje neobično skladne i privlačive. Cijela je pojava odavala nešto aristokratsko, plemenito. Ne smijem reći, da sam se na prvi pogled zaljubio, ali je istina, da mi se na prvi pogled veoma svidjela.

Ja sam već tada opazio, da ljudske fizionomije odgovaraju posve točno pojavama iz životinjskoga carstva. Samo dobro motrite, pak ćete posve sigurno opaziti, da se susretate na ulici s tigrima, lavovima, hijenama, vukovima, lisicama, jazavcima, jelenima, orlovima, sokolovima, lešinarima — ukratko: s cijelim prirodopisom na nogama braće ljudi. Kada pojedince upoznate, vidjet ćete, da vanjsko lice i obličje nepogrješivo odaje srce zvijeri, ili domaće životinje, koju pokazuje.

U ovoj sam djevojci vidio stasitu, razvijenu rusku dogu, odgojenu na svili i kadifi.

Prva mi je misao bila, da se moram s njom upoznati. Čemu će mi to poznanstvo, koja mu je svrha — niti sam znao, niti sam se pitao. Glavno je bilo, da se upoznamo. Do toga mi nije bilo teško doći, jer sam se poznavao s poručnikom, koji je bio u njezinom društvu. Okrenuo sam se i pošao za njima. Nijesam htio da im se približim, dok ne čujem koju o toj lijepoj životinjici.

Išao sam za njima na kojih trideset koračaja. Na samome se trgu oprostiše. Poručnik okrene na jednu, a njih dvije na drugu stranu. Požurim za njim i pridružim mu se.

— Tko je ona plavojka?! — bilo je prvo pitanje.

— To je jedna ruskinja. Neka aristokratkinja — odgovori on.

Ja sam protrnuo. Ništa mi više nije znao reći. Tako se bar držao. Zašutio sam i ja i razmišljao.

Tu večer prvi put iza duga vremena nijesam ostao u društvu, već odmah iza večere otišao kući. Bila je mrtva jesen. Soba hladna i neugodna. Uzeo sam neku knjigu i počeo čitati. Nijesam ništa razumio. Pred očima mi je neprestano bila lijepa stasita plavojka.

Ruskinja! Kako je baš Ruskinja zalutala u naš mali Bjelovar?! Da bude stvar ljepša, ona je i aristokratkinja, a da bude stvar savršena, ja sam u njoj vidio — vitku, visoku i okretnu rusku dogu.

Zaklopio sam knjigu, svukao se i legao. Bilo mi je hladno. Otvorio sam bio prozor, kao i obično, dobro se pokrio, na silu stisnuo oči i nastojao, da zaspem. Malko sam se zgrijao i počeo se vrtjeti. Nema sna ni za lijek. Uzalud ja zatvaram oči, kad u mozgu vlada žurba kao da je pilana, a ne motor za malo i neznatno tijelo najobičnijega kadeta. Tome je mome nemiru bio vjerojatno razlog u tome, što sam te večeri prvi put legao mnogo, mnogo ranije, nego li sam to obično činio, a k tome je još došla ta lijepa ruska zvjerčica, pa sam ležao kao na mravinjaku.

Tako sam se vrpoljio pola sata, a možda i više, nenadano skočio s kreveta, obukao se i sunuo u mrak. Nijesam imao pred očima nikakova cilja. Išao sam. Išao sam, da zahodam svoj nemir i uzbuđenje, te da utažim želju za nečim nepoznatim, česa nemam, što tražim, što ne poznam i što ne znam nikako opredijeliti ni po vrsti ni po rodu. Lutao sam, tražeći samoga sebe s onim nečim nepoznatim, o čemu sam slutio samo i jedino, da je veliko, divno i nedokučivo. Lutao sam za — nedokučivim! Počeo sam žestoko mahati rukama oko sebe kao da nešto ili nekoga lovim, a zatim sam se uhvatio, kako sam sa sobom poluglasno razgovaram. To mi je bilo prvi put u životu, da razgovaram sam sa sobom.

— Kako bi bilo, da sam ja žensko?! — upitam se poluglasno i kod toga se pitanja malko trgoh i otrijeznih. Bilo mi je hladno, jer sam već veoma dugo lutao raskopčane kabanice. Počeo je padati snijeg. Samo tu i tamo po koja bijela svilena latica. Podigao sam glavu i čekao, dok mi koja pane na lice. To mi je veoma godilo. Počeo sam brojiti, koliko će ih se na meni uhvatiti i rastopiti. I brojio sam poluglasno. U mraku sam nabasao na nečije veliko pseto. Kako je noć bila tamna, susret je bio nenadan, pa smo se obojica malko trgli i uplašili. Neznanac je zarežao i izgubio se u mraku, a ja sam se okrenuo na peti i udario protivnim

pravcem. Išao sam prema središtu grada. Tu je i tamo žmirkala po koja svjetiljka. Nikada do tada nijesam opazio, kako svako svijetlo krije u sebi neku veliku tajnu svojega bića. Svijetli na sve strane i svi ga vide, a ono — samo svijetli kao da nitko drugi na svijetu i ne postoji osim njega, toga tajnovitoga, čudnoga plamečka. I duše se naših pokojnika gdjekada javljaju kao tajnovita, tajanstvena svijetla. I Svemogući je samo Svijetlo.

— Udijelite, gospodine, siromahu beskućniku Boga radi! — grune mi nenadano iz mraka u lice.

Preplašio sam se i trgnuo natrag, primijetivši pod nosom zamazanu ruku, a iza nje zamazana odrapanca. Ja sam bar mislio, da ne može biti drugačije nego zamazana i ruka i onaj, tko je pruža.

— Što hoćete od mene? — upitao sam ga oštro i zastao.

— Udijelite, gospodine, Boga radi. Nijesam već dva dana ništa jeo! — ponovi ispucani, nesigurni glas iz mraka.

Preda mnom je stajao pogružen čovjek, sav obrastao sijedom neurednom bradom. Na njemu su bile nekakove crne prnje, koje je vjetar u komadima podizao kao zastave.

— Lažeš! — odgovorim ja zbunjeno i nepromišljeno. Osjetio sam, da sam se i pred ovim neznancem malko preplašio.

— Ne lažem, gospodine — odgovori on sigurnije. — Ne dao vam Bog, da okusite na sebi.

— Nemam ni ja ništa.

— Ti sada lažeš, gospodine! — dobaci onaj sigurnijim glasom. U tome je glasu bilo nešto čudno i tajanstveno, što je natjeralo trnce kroz moje kosti.

— Radite, pa ne ćete gladovati — odgovorim mu ja, osjetivši, kako je to glupo i blesavo stati u noći, u mraku, i raspravljati s nekom vucibatinom, koja nije ni podčasnik a kamoli nešto još i više.

— Nemam gdje raditi, gospodine.

— Tko treba rada, taj ga i nađe, ako hoće — odgovorio sam ja mnogo odlučnije, i zakoračio dalje. Ipak nije dostojno carskoga kadeta, da se s ovakima upušta u razgovore.

— Hahaha — — nasmije se neznanac demonskim, strahovitim smijehom, te i on zakorači, da ide dalje. Opet zastane i reče mirno — Dao ti Bog, gospodine, da me nikada ne razumjedneš. Vidjeli se, ne sastali se!

Oteturao sam naprijed, a u glavi su mi šumile njegove nerazumljive riječi i drski, posprdni smijeh. Što on misli o meni?! Što je značio onaj njegov grozni smijeh?! Kaže, da je gladan, prosi krajcaru, a smije se kao kakav vlasnik tvornica! I ode u mrak, u krpama, sa štapom u ruci — — —

Potjeran nekom nepojmljivom i nerazumljivom silom, nenadano se okrenem i potrčim za odrapancem. Nijesam ni mislio, a kamo li znao, što to činim i zašto to činim.

— Hej, stari! — viknuo sam za njim — Čekaj malo!

Brzo sam ga stigao i uhvatio ga rukom za rame. On se preplašio i još se više zgurio. Sav je drhtao. Meni sune u glavu pitanje, da li on to drhće od straha ili od studeni.

— Ti si mene, stari, uvrijedio! — izbacim ja u nekoj groznici.

— Bog bio s vama, gospodine! — odgovori on meko i bojažljivo. — Nijesam ja nikakav ni gazda ni gospodin, da koga vrijeđam. Ja sam, gospodine, siromak!

— Vi ste rekli, da ja lažem, a to je uvreda — rekao sam mirnije.

— Na što vi gospoda gledate! — usklikne on već mnogo slobodnije — A da što, gospodine, radiš, nego lažeš, kada mi kažeš, da ni ti ništa nemaš?! A da, man lažeš?!

— Jest! Imam evo još svega jedan groš u džepu.

— E, moj brate, koliki su to novci?! Ja bih se za groš sit najeo — odgovori on i pogladi se po onim prnjama na trbuhu. — Ne znaš ti, što je to ljuta glad. Evo već drugi dan kao prokleto! Bili su me malko pritvorili, a ne dali mi ništa žderati, pa kada me pustiše — opet nema nitko ništa, koga sam god sreo.

— Zašto nijesi išao u koju kuću?!

— Za to sam i bio u zatvoru — odgovori on i pljune — Kada sam tražio posla, nije mi ga nitko dao, a kada sam morao stoga prositi, zatvoriše me, što ne radim. Taki su to zakoni.

— Evo ti groš. Bog ti ga blagoslovio, pa se najedi — rekao sam i pružio mu posljednje svoje filire.

— Bog ti platio, gospodine! — odgovori on sav blažen — Meni si pomogao, a ti ne ćeš propasti ni bez toga. Još si mlad. Bog zna, gdje ćeš ti ovaj groš naći!

Ovaj me je susret porazio, a njegove su mi se riječi usjekle i u mozak i u srce kao iz mramora isklesane.

— Kako se ti zoveš? — upitao sam ga.

— A — da ti pravo kažem, više ni sam ne znam, kako mi je ime. Svaki put kažem žandarima drugo ime, a s njima se često sretam, pa sam već sav izgubljen. Zovu me i Petrom Blaževićem, a nijesam blažen, nego jadan i kukavan.

— Otkuda si rodom?

— Tamo iz Like.

— S Bogom, starče! — rekao sam i žurno otišao natrag svojim starim putem.

Što je to bilo, što me je gonilo k njemu, kakove li su to riječi, koje je on govorio, ja nijesam razumio ni pojmao. I glas mu je bio neobičan. Nekako čudnovato mutan, a ipak je prodirao i kroz kosti.

Usporio sam korake. Nijesam pazio, kuda idem. Snijeg je padao sve gušći, kao zastori od vrpca ili kao rascvala trešnja. Došao sam pred časnički dom i po staroj navici okrenuo u njega. Neki su kartali, a drugi pili i pripovijedali. Ušao sam ponizno i pokorno, no s osjećajima, kakovi su mi do toga dana bili nepoznati. U tome društvu, kod mnogo čestitih ljudi, nijesam vidio druga, kojemu bih se mogao približiti i raspravljati o onom nepoznatom, što je u nama, a što mi ne ćemo ili ne možemo vidjeti. Mi oficiri, mi gospoda, mi ulašteni i utegnuti bijednici! Činilo mi se je, da bih bio najsretniji, da sam i tu našao odrapanca Petra Blaževića. S njime bih se mogao od srca napripovijedati.

Sjeo sam kraj jednoga stola, kod kojega su kartali, kao da kibiciram, ali nijesam pratio igre. Buljio sam u one šarene sličice i u dugačke bijele prste, koji su ih premetali.

Nijesam ništa vidio, nijesam ništa govorio, a nijesam zapravo ni znao ni gdje sam. Bio sam kao biljka. Bez osjećaja, bez misli, bez volje.

— Naš se kadet Bojanić ukrutio kao kakav šiljeg! — dobaci jedan časnik Graničar.

— Šta ti je to šiljeg?! — upita drugi — Vazda donosiš nekakove nerazumljive hrvatske riječi.

— Ovan od dvije godine — odgovori prvi. — Pogledaj ga samo u profilu. Prava glava šušata šiljega.

Neki su i dalje uporno zurili u karte, dok su drugi usidrili svoje poglede na mojemu licu, dobacivali primjedbe i smijali se. Bio sam u neprilici, no da se to ne opazi, počeo sam se i ja na silu smiješiti, a po glavi mi je šumjela ta primjedba. Već sam dugo razmišljao, čiju ja to glavu nosim, no nijesam našao odgovora. Birao sam životinje, oprezno i znalački, kao što oprezni račundžije biraju djevojku. Tražeći što bolji uzor, nijesam nikako mogao izaći na čistac, a ovaj prijatelj — udari kao iz puške. Nema nikakove sumnje, da ima izvrsno oko samo, sigurno, on i ne sluti, što znači ta njegova opaska. Kada su na mene zaboravili i opet se zabavili drugim besposlicama i komedijama, lagano sam i nenapadno ustao i prošao dvoranom, žmirkajući u ogledala. Doista: savršena ovnovska glava, samo bez rogova. Kako bi se složila ruska doga s običnim, dobroćudnim ovnom? Kakvo bi to društvo bilo?! — pomislim i priđem k polici, na kojoj su bile poredane knjige. Pade mi oko na Brehmov »Tierleben«. Bez velikoga razmišljanja uhvatim svezak s natpisom »Säugetiere«, sjednem kraj praznog stola i počnem listati.

Ja sam se prevario. Ona Ruskinja nije slična dogi. Ja sam zamijenio. Pojava je to hrta i to ruskoga visokoga, divnoga hrta. Držim, da taj naziv odgovara za pojavu, koju Brehm nazivlje imenom »Windhund« (Barzoi) i za koju kaže, da je u stanovitom pravcu kruna ljudskoga umjetnoga odgoja među psima. Ta se osobita odlika sastoji u tome, što mu je vid vanredno razvijen na štetu njuha, dok je kod ostalih vrsta pasa upravo obratno.

Na dušak sam pročitao cijeli odlomak o divnoj životinji. Ne znam, da li sam bio osobito oduševljen, no nijesam bio nezadovoljan.

VII.

Prijatelj je zbijao sa mnom šalu. Ona nije Ruskinja, a tako su je samo prozvali. Zvala se Zlata Rujević.

Bila je zlatna djevojka ta moja Zlata. Na oko je bila hladna, dostojanstvena, mirna, a kada se s njome čovjek zbliži, kada se ona osjeti na svome i sigurnome zemljištu — ne bi je prepoznao.

Zavoljeli smo se, i ja sam joj rekao, da ću je uzeti za ženu.

— Nemam kaucije — odgovorila je ona.

— Znam. Nemam je ni ja.

— Što ćemo onda?! — upitala je Zlata mirno, ali zabrinuto.

— Ako hoćeš, ja ću napustiti vojsku.

— A onda?

— Onda ćemo se vjenčati.

— Tata nam ne može ništa pomoći od svoje sudačke plaće. Još su dvije sestre iza mene.

— Ja ću naći građansku službu, pak ćemo živjeti.

— Govori s tatom. Radit ćemo i živjeti!

Roditelji su me primili ljubazno, kako je bilo i naravno. Majka je već znala Zlatinu i moju tajnu i oduševljeno nam već unaprijed podjeljivala svoj blagoslov. Otac nije ništa znao, ali je slutio, čim je čuo, da neki mladi kadet želi doći u kuću, u kojoj je njegova Zlata. Pretvarao se je, da ništa ne sluti.

Ja sam bio odlučan i otvoren. Slušao je veoma pozorno i strogo, kako ja razvijam osnove za budućnost. Posve je razumljivo, da sam vidio pred sobom samo ravne staze i ružična polja. Sigurno je on zbog toga, kada sam ja već bio iscrpio svoju pjesmu budućnosti, stavljao meni razna neugodna pitanja, koja sam ja s lakoćom rješavao. Zar je

mene moglo baciti iz kolotečine pitanje o bolestima, mnogobrojnoj djeci, maloj plaći i drugim sličnim tricama i kučinama, kada sam slijepo vjerovao u sebe, u Zlatu i u sve ostale ljude!? Sve je to bilo dobro, pošteno, nasmijano, unatoč — iskustva s Kudrnkom.

— Zar vam ne bi bilo žao napustiti vojničku karijeru? — upitao je gospodin sudac.

— Volim svoje zvanje i ne bih ga napuštao, da se nijesam sreo s gospođicom Zlatom, i ako sam u svom zvanju ovaj čas ne samo nezadovoljan, nego i nesretan.

Pričao sam mu potanko o satniku Kudrnki.

— To vam je dokaz, da nijesu svi ljudi dobri. Kudrnka nije posljednji, s kojim ste se sreli.

— Nije on, poglaviti, niti prvi, ali ja veoma brzo zaboravljam i praštam, pa mi zli ljudi nijesu opasni.

— Bene — reče on ozbiljno i teško. — Što bi moglo biti iz toga braka, ako vi nastavite s kartanjem i prijančevanjem?!

— Oprostite! To nijesu moje rođene mane. Prilike me sile, da češće zabrazdim, no tih prilika nestaje, čim stvorim svoj dom, koji će me usrećiti.

— Što će biti, ako vas ne usreći?!

— To je isključeno! To je nemoguće.

— Nažalost, to je sve moguće.

Ja sam se zamislio. Na to pitanje nijesam ni pomišljao. Bio sam veoma zatečen tim pitanjem svojega budućega tasta. Najprije mi je poletjelo na jezik pitanje, da li je možda i on nesretan, no brzo sam se snašao i dalje šutio.

— Što će onda biti?! — priupita on, gledajući oštro u mene.

— Tada ćemo oboje biti nesretni! — odrežem ja tako naglo, da sam i sam sebe iznenadio tim odgovorom.

— Nažalost! — potvrdi on tiše i obori glavu na prsa.

Nijesam se prije toga zanimao za njegove obiteljske prilike, te sam istom poslije i vidio i čuo od drugih, da je Zlatina majka dama aristokratskih prohtjeva. Djecu nije teško naučiti na takav život, a jadni je muž muku mučio s vjerovnicima i gostima. Prije posjeta u kuću ja toga nijesam znao, a sve da sam i znao, ja ne bih bio drukčije radio. Kada požutjelo lišće na smrt zatreperi i zamru zadnji mi-

risi pokošene otave, bude se ljubavi bjelorunih stada. I tada — čobani uzalud luče ovnove vilaše! Ljubav je jača od svih pastira, pa se oni zvali i zdravi razum!

Ja ne bih bio drukčije radio, pa da sam i znao, da je Zlata odgojena za damu, za aristokratkinju u lošem smislu, a ne za ženu. Naknadno mi je sijevnula u glavu misao, da su nju sigurno podrugljivo i potajno zvali aristokratkinjom iz Rusije zbog takoga odgoja i kućnoga života. Međutim, sve je to bilo za mene bez ikakove važnosti. Ja sam se zaljubio, ja sam zaslijepio i — nijesam ništa više niti razmišljao niti koga pitao.

Bila mi je jedina i glavna misao, kako ću se izvući iz vojske. To nije bio lak posao, jer sam bio dužan, da državi odradim u nekoliko godina ono, što mi je dala školovanjem. Prijavio sam, da sam bolestan, no odmah se je znalo, kuda ja pucam. To je doznao i moj pukovnik, te me pozvao preda se. O svemu me je ispitivao. Frfljao sam mu i motao koješta, a težište je bilo na tome, da sam doista bolestan. Osim toga, imam staru majku, koju moram uzdržavati, a to kao časnik ne mogu, dok sam neoženjen, jer nemam čim, a kada se oženim, ne bih imao s kim. Kaucija, dama, bogatstvo, visoko društvo — premalo je tu srca za male, neznatne, umorne ženice, koje su rađale junake, kopajući njive i perući rublje. Redovita je to pojava, pa ja imam veoma malo prava, da se nadam, da će baš kod mene biti drukčije stanje. Zašto bi baš moja žena bila ta divna iznimka?!

— Sve je to lijepo, moj mladiću — reče starac pukovnik — ali mi dopusti, da ne vjerujem tvojim razlozima. Žena jest, ali ta žena nije tvoja dobra mamica.

Ta me je primjedba smutila.

— Ja sve znam.

— Da, gospodine pukovniče, pokorno molim! Samo ta druga žena nije razlog nego tek posljedica moje odluke, da dadem ostavku — odgovorim ja dosta čvrsto i uvjerljivo.

— Sinko — reče starac Njegovan hrvatski — ja ne želim stavljati zapreka vašoj sreći i budućnosti, samo pazite, da se ne prenaglite. Kajanje bi moglo doći prekasno.

Šutio sam kao zaliven.

— Kod osme si satnije bio dosta dugo, pa te premještam k trećoj. Tamo ćeš kod vrijednoga satnika Kresojića upočinuti i predomisliti se. Abtreten!

Bio sam sretan zbog te očinske pažnje, koju mi je učinio premještanjem, ali više nijesam imao što predomišljati. Osnova je bila gotova i ja sam pristupio punom parom, da je što prije izvedem. Mamici sam pisao, da malko pobolijevam, pa da se sve bojim, da ću biti proglašen nesposobnim za daljnje službovanje u vojsci. U drugom sam joj listu javio, da to nije nikakva nesreća. I drugi su već mnogi istupili, što silom prilika, što dobre volje, pak su svi dobili izvrsne službe u građanskim zvanjima. Ne će ni meni biti gore. U trećem sam joj pismu razložio cijelu svoju osnovu za budućnost, u kojoj je bila glavna točka, da će moja draga mamica biti vazda sa mnom, što ne bi bilo moguće, kada bih ostao u vojsci. Tek sam joj usput spomenuo, da ću se tada moći i oženiti po svojoj volji, iz čiste ljubavi i nagnuća bez obzira na kauciju. Nijesam joj ni spomenuo, da sam već izabrao djevojku, jer bi onda ona svakako tumačila, da samo zbog toga napuštam svoju lijepu karijeru, a to nijesam želio.

Odgovarala je kratko, a iz svakoga je slova izbijala bojazan i teške brige za moje zdravlje i za moju budućnost. Nije me odgovarala od mojega nauma, ali je bilo jasno, da uza svu brigu za moje zdravlje ne vjeruje, da moram zbog bolesti istupiti.

»Mnogi je mladi čovjek — pisala mi je u jednom pismu — napustio vojsku zbog kakove lijepe djevojke, pa kada ju je poslije uzeo kao mali činovničić, uvjerio se, da ga je ona voljela samo zbog toga, što je bio oficir.«

Teške su bile te majčine riječi! Usjekle su mi se u mozak i ja sam neprekidno htio, da ih u bilo kome obliku kažem Zlati, ali nijesam za to imao dosta odlučnosti. Bojao sam se, da ću je uvrijediti, a ona je bila već i onda veoma ćudljiva. Vidio sam, da me doista voli i da je sretna, što sam odlučio, da sa sebe zbacim uniformu, pa mi je već tu bilo donekle odgovoreno na majčine bojazni.

Kada je moj pukovnik uvidio, da ja ostajem kod svoje odluke, zvao me je opet preda se.

— Ja ti ne ću pomagati, jer je dosta, što ti ne ću smetati — rekao mi je lagano, odmjereno i teško — Bog ti dao, sinko, stotinu sreća. Ova bi djevojka, s kojom ti hodaš, bila sigurno izvrsna oficirska dama, a da li će ona biti dobra žena i domaćica kakvog sitnog činovničića, to ćeš ti vidjeti. Ja sumnjam. Na čistokrvnom se araberu ne voze taljige.

Rekao sam mu, da ne istupam radi ženidbe, no on je samo odmahnuo rukom.

Nije mi smetao. Išao sam na nekoliko pregledba i najzad riješen službe kao potpuno nesposoban za vojništvo. Za građansko sam odijelo nekoliko mjeseci skucavao krunu do krune. Išlo je teško, a možda ne bi ni išlo, da nijesam morao davati svojoj budućoj punici svaki novčić. Ona je za mene štedjela. Kada sam već bio potpuno siguran, da će mi uspjeti, da se strmoglavim sa kruha i karijere, pozvala je krojača u kuću, da mi uzme mjeru. O plaćanju nije bilo ni govora. Ja bar nijesam ništa čuo.

Jednoga sam se dana našao na ulici, u građanskom odijelu, bez filira u džepu. Stao sam i ogledavao se oko sebe. Zlata je plakala od veselja, a njezine su se mlađe sestre, Jelka i Mara, smijale, vukle me za skutove i skakale oko mene.

— A što sada? — upitao je budući tast.

— Idem u Zagreb tražiti službu.

— Lijepo zanimanje — rekao je on i udaljio se.

Zlata je plakala, a ja sam se ukočio u svome novome odijelu i nijesam mogao ni progovoriti. Čini mi se, da sam s nekom tugom pomislio, kako sutra ne ću ići na vježbalište. Nijesam ja ni sam sebi priznavao, ali je tu doista bilo tuge i žaljenja, te da mi je bilo moguće vratiti sve događaje u prijašnje stanje, vjerujem, da me ne bi bilo vidjelo povjerenstvo na natpregledbi.

Bilo je sve svršeno. Trebalo je početi nanovo. Istu sam večer otputovao u Zagreb, a da mamici nijesam ni javio, da dolazim i što se je dogodilo. Došao sam po noći i bojažljivo zakucao na prozor u prizemlju u Radničkome dolu. Za čas se je stvorila kraj stakla u dugoj bijeloj košulji, bijelih vlasi. Kao duh. Malo je gledala neodlučno i krzmajući, a zatim naglo otvori prozor i šane:

— Ti, Dragane, u civilu?!

— Da, mamice. Ja sam. Daj mi ključ.

Pripremao sam je svojim pismima na to, no ipak — ona je plakala tiho, isprekidano, teško i bolno, te mi se činilo, gledajući je, da će i meni srce pući.

— Ovo je, mamice, moralo ovako biti — tješio sam je ja. — Da nijesam sada istupio, bio bih najzad za pola godine pao u neizlječivu sušicu. To su mi rekli svi liječnici.

— U sušicu?! — trže se ona.

— Da, mamice. U sušicu.

Prestala je plakati, ali se nije razveselila.

— A što ćemo sada? — upitala je.

— Lako za to, mamice. Brzo ću ja naći službu.

To sam uskliknuo veselo i odlučno, jer sam doista vjerovao u to.

Nastali su dani lutanja, kucanja na mnogobrojna vrata, beznadnih povraćaja na polaznu točku i opet nanovo. Nijesam prije ni slutio, da je tako teško naći službicu, pa bila i najčednija. Nedavno sam stvar zamišljao — tako na laku ruku. Sve mi se je činilo, da bivšega kadeta, apsolventa univerzalne vojničke srednje škole, čekaju na vratima svih ureda i nude i mole:

— Ne biste li izvoljeli nas usrećiti svojim znanjem i sposobnostima?!

Našao sam sve obratno i protivno tim očekivanjima. Pao sam u duboki jaz, koji je zijevao između vojske i građana, te više nijesam bio vojnik, a još nijesam bio postao građaninom. Svoju sam vojničku školu, uglađenost i dresuru nezgrapno umotao u građanske haljine i nudio na sva četiri vjetra na prodaju, no kupaca nijesam nalazio. Protekao je u tim uzaludnim obijanjima tuđih pragova cijeli mjesec dana, a svaki idući dan teži i tjeskobniji od prošloga. Lutao sam zdrav, mlad, jak, bez prebijene pare, halapljiva želuca. Umjesto da se negdje upregnem i hranim svojom snagom i sebe i majku, već iznemoglu, iscrpljenu i ostarjelu, ona je prala tuđi smrad, te kukavno prehranjivala i mene i sebe. Obuzimao me sram, podilazila me jeza i počeo sam osjećati fizičke bolove u mozgu, kada bi me god mamica tužno pogledala i šanula:

— Još ništa?!

— Imam već osigurano, mamice, na nekoliko mjesta — odgovarao sam ja vazda, samo da joj ublažim bol i tugu. U stvari, nije bilo nikakovo mjesto ni na vidiku, a kamo li da bi bilo što osigurano. Nigdje ništa. Ni na pošti, ni na željeznici, ni kod vlade. Nigdje ništa osim nekoliko riječi žaljenja.

Tako je prošao i mjesec dana. Zlati sam često pisao i pričao joj o svojoj velikoj ljubavi i o sretnoj budućnosti, koja nas čeka u zajedničkom životu i na položaju, kojega još nemam, ali koji mi je već toliko koliko i osiguran. Ja sam vjerovao u ono, što sam joj pisao, pak me nije smetalo malo pretjerivanje, koje bi se moglo nazvati i neistinom, ali me je boljelo, što je moja mamica morala zaraditi i zadnji filir, koji sam davao za marke i listovni papir! Tištilo me je sve teže i teže. Odlučio sam se, da se latim, što mi najprije naleti bez obzira, da li se traži srednjoškolska matura, kojom sam se ja veoma ponosio, ili najobičnija pismenost s pučkom školom.

Mamica je samo tužno pitala: »Još ništa?!«, u meni već sve vrelo i kipjelo od nestrpljenja, a Zlata mi najzad predbacila, da se ja očito ne brinem za mjesto, dok ga tako dugo ne dobivam i nabrojila mi mnoge, koji su iz vojske ravno, bez ikakova prekida, prešli u građansku službu. Bilo mi je već potpuno dosta i odlučim, da ću predati molbu financijalnom ravnateljstvu, da me prime za običnoga stražara unatoč mojoj — srednjoškolskoj maturi. Nijesam ni znao ni pomišljao, da se ni financ ne može ženiti, kada mu to pane na um, već kada mu dopuste. Već sam bio i molbu sastavio, kada se slučajno sastadoh na ulici s jednim svojim bivšim školskim drugom, koji je bio činovnik kod policije.

Na njegove sam mu upite točno ispričao svoje stanje i želje. Svjetova mi, da odmah idem policiji i da zatražim mjesto, jer je baš sada jedno prazno. Kao na krilima pohrlim u Petrinjsku ulicu i ravno pred najvišega. Primio me ljubazno i milo, ali — mjesto je već popunjeno. Žali veoma.

— Gospodine doktore! Zaklinjem vas, uzmite me za podvornika ili običnoga policajca! Više ne mogu ovako —

zavapio sam ja očajno. Vjerojatno su mi se i oči orosile, koliko sam bio utučen njegovim odgovorom.

— Ako je tako — odgovori on policajskim mirom — onda ću vas uzeti za detektiva. Tamo trebamo inteligentnih ljudi, a nemamo ih. Jedva su pismeni.

— Prihvaćam sa zahvalnošću! — upadoh mu ja u riječ, i ako sam vidio, da on želi dalje govoriti.

— Dok se svjetske policije — nastavljao je ravnatelj — ponose uspjesima, koji su rezultati velikih studija, mi se dičimo samo brzinom i snagom. Ako se svojski prihvatite posla, čeka vas veoma lijepa budućnost.

— Hoću, gospodine doktore! Sav ću se posvetiti svome zvanju.

Morao sam napraviti molbu, a za dva sam dana već bio u službi.

— Hvala Svemogućem, koji je pogledao na nas! — uzdahnula je mamica.

— Obični detektiv?! — pisala je Zlata. — Zar je to namještenje za bivšega oficira?!

Nijesam se dao smesti. Drugo ništa nijesam mogao dobiti, pa sam se punom dušom prihvatio onoga, do česa sam mogao. Ako joj je pravo, dobro je, ako li nije — ona je još uvijek slobodna, pa se ne mora vezati. Računao sam, i tako je bilo ugovoreno, da ćemo se odmah vjenčati, čim ja dobijem namještenje, no iza toga njezina pisma nijesam htio žuriti. Neka se predomisli, neka počeka, da vidi, ne će li joj se pružiti bolja zgoda za udaju. To ju je pismo uvrijedilo, te sam joj se morao na dugo i široko ispričavati. Smirili smo se i odredili vjenčanje na petnajst dana iza onoga dana, kada budem imenovan definitivnim namještenikom, što bi moglo biti za par mjeseci. Pristala je. I njezina je majka bila zadovoljna. Ne sjećam se, što je o mojoj novoj karijeri i o udaji svoje kćeri mislio njezin otac, a najvjerojatnije je, da mu nijesu ništa ni pripovijedale. On je uopće bio u kući samo hambar, koji nije nikada smio biti prazan. To mu je bila jedina zadaća i jedino pravo. Kako je on to siromak vršio, vidjelo se je poslije, kada su sve kćeri odrasle.

Ja sam nagovarao mamicu, da više ne ide na rad po tuđim kućama. Imao sam pristojnu plaćicu, zarađivao sam

i na dnevnicama i na noćnim službama, jer sam ubrzo postao najuvaženijom ličnošću u detektivskom zboru, pa sam prema tome dobivao i sve delikatnije zadaće, koje su iziskivale mnogo pažnje, ali su pružale i prilično nuzgredne zasluzbe. Mamica me nije htjela poslušati.

— Dok mogu, nije mi teško, pa bi bio grijeh ne raditi — odgovarala je. — Moramo štogod i prištedjeti. Ne daj, Bože, bolesti, mora se vazda naći koji krajcar.

Od zasluzbe sam ostavljao sebi samo nekoliko kruna mjesečno, a drugo sam sve davao mamici. Živio sam veoma solidno. Karata nijesam uzimao u ruke, a pio sam rijetko, no opijao se nijesam nikada. Svoju sam službu smatrao uzvišenim i tajnovitim oružjem državnoga života, pa sam je tako i vršio. S oštroumnošću, dosjetljivošću, pristojnošću i velikom, neumornom okretnošću postizavao sam velike uspjehe, koji su mi bili vazda priznati i nagrađeni. To me je još više pobuđivalo na revno vršenje službe i na solidan život. A čudan je život detektiva u veliku gradu. Dužnost ti je, da pod cijenu rođenoga života štitiš imetke i živote svojih sugrađana, a oni te za uzdarje — mrze i preziru, jer si veoma oštra i slijepa pandža nemilosrdnoga državnog stroja!

Služba je bila teža nego vojnička, napornija od svih napora, koji se dadu zamisliti. Državne su vlasti osjetile, da hrvatski kotao vrije, pa je na svu silu trebalo staviti na njega poklopac. A to je bio težak i mučan posao.

Uza sve najgrublje nakane, trebalo je vazda i prema svakome nastupati u rukavicama. Meni je to uspijevalo, jer sam bio dresiran za parket, a mojim drugovima je polazilo za rukom, jer su vazda — pisali velike izvještaje o onome, što nijesu obavili: Lagali su.

VIII.

Vjenčali smo se ravno godinu dana iza mojega istupa iz vojske. Uzeli smo stan od dviju soba s nusprostorijama. Majka više nije išla na rad po tuđim kućama, već je vodila naše malo gospodarstvo. Nijesam opazio, da bi Zlata bila nezadovoljna takim kućnim redom. Nije ju vukla želja,

da bude sama gazdarica. Pomagala je majci i ubrzo iza vjenčanja počela vesti za jedan dućan. Radila je marljivo i sa mnogo ljubavi, te sam često uzalud, s velikim zadovoljstvom, tražio u njoj loša aristokratska svojstva. Nije ih bilo, te sam bio uvjeren, da ih nije bilo ni prije, a koliko se je činilo, da je Zlata njima obdarena, bili su to samo puki refleksi majčine ličnosti.

Živjeli smo posve sređenim životom malih građana, koji šest dana rade kao robovi, jedu varivo i gdjekada govedinu, a sedmi dan se omrse pečenkom i kolačima, svečano se obuku i šetaju u Tuškanac, u Maksimir ili u koju birtijsku bašću, u kojoj svira glazba. Kada sam ja i nedjeljom imao službu, mamica i Zlata nijesu izlazile osim u crkvu.

Morao bih ovdje odgovoriti na pitanje, da li smo bili sretni. Ja sam bio sretan. I Zlata je govorila, da je sretna i zadovoljna, a u njezinim dubokim, mirnim očima nijesam mogao naći ništa, što bi me mučilo. A te njezine oči — to su za mene bile i ostale tajne s devet pečata. Mirne, duboke, kao prevučene nekom tankom, prozirnom i neobičnom koprenicom. Rijetko sam kad vidio, da su te oči sijevnule, a kada su sijevnule — to su bili ponori, strijele, neodoljive zamke. Pred tom sam vatrom vazda klonuo kao najslabija biljčica i tada je Zlata mogla od mene zahtijevati, što joj se god svidi. Ne vjerujem, da bih bio mogao odbiti, pa da je od mene zahtijevala, da učinim i najgnjusniji zločin. Ponavljam: ne vjerujem, da bih bio odolio.

Ne znam, da li je Zlata bila sretna. Ona je bila samo mirna i radina. Preko toga — ne znam ništa više. Ne znam niti to, da li je voljela moju mamicu, ali se je vladala prema njoj posve korektno i lijepo. Topline nijesam među njima dvjema nikada opazio.

Sigurno je zbog toga moja mamica bila češće tužna. Kada bi ona Zlatu pomilovala po kosi, bez ijedne riječi, Zlata bi se hladno nasmiješila i odmakla. Mamica je već bila stara žena, primicala se djetinjstvu, pa bi joj tetošenje bilo godilo. Stoga je ona to izazivala, ali ga nije nalazila. Šutjela je i neumorno radila svoj posao. Ni za nju ne smijem reći, da li je bila sretna ili ne. Nesretna nije bila i nije patila, a svakako joj je bilo lakše i udobnije nego li prije moje ženidbe. Ja sam se prema njoj vazda vladao najpaž-

ljivije i najljepše, samo nijesam imao vremena, da joj posvećujem osobitu pažnju, kakva bi nju sigurno bila potpuno usrećila.

Za to nijesam imao vremena, jer sam bio u službi redovno najmanje po deset, a često i petnaest i dvadeset sati na dan. Nije bio rijedak slučaj, da sam bio neprekidno i po nekoliko dana u uredu, odnosno u službi. To je osobito onda, kada su učestale đačke demonstracije, pa je trebalo budno paziti na svaki pokret i gospode sveučilištaraca i gospode na vladi i još kojekakve druge gospode. Ja sam imao sreću, da me dopadne vazda takova služba, koja zahtijeva i mnogo pažnje i mnogo vremena.

— Zanemaruješ me — reče mi jednom Zlata i tugaljivo ovije ruke oko mojega vrata.

— Oprosti, nemam vremena — odgovorim joj ja — Sama znaš, kakva je moja služba, a zanemarim li je, ne ću nikada naprijed.

— Razumijem i znam, ali — to mi je teško.

Nijesam razumio te njezine opaske, a nijesam imao ni vremena, da o tome razmišljam. Trebalo je letjeti, valjalo je njuškati, morao sam napraviti karijeru.

Ona je i dalje vezla, postajala je sve tišom i tužnijom i šutjela.

Kada je Luka Jukić, jurist iz Bosne, pokušao ubiti komesara na stolici hrvatskih banova, nastalo je na redarstvenom ravnateljstvu pravo ludovanje od posla. Perovodni su činovnici dan i noć preslušavali uhapšenike, a mi smo detektivi ili lovili i predvodili ili pazili po ulicama. To je bio paklenski tempo, kojim se je radilo! Istina, niti uspjeh nije izostao, te su i krivci i velik broj osumnjičenih bili već za dvadeset i četiri sata predani sudbenome stolu. Tada smo malko odahnuli, no s time još nije bio posao dovršen. Trebalo je ići kojekakvim tragovima, koji su na prvi mah samo bljesnuli u tami. Valjalo je vidjeti, kuda oni vode, što znače i dokle su došli. Među ostalim smo u toj jurnjavi bili nabasali i na neki otmjeni salon, u kome su se sastajale ugledne dame s odličnom gospodom. Meni je bilo povjereno, da pohvatam sve konce i da ustanovim, ne drže li se tamo tajnovita predavanja o tome, kako će te dame odgojiti svoje kćeri; ili se možda radi o kakvoj tajanstvenoj vjerskoj sekti ili, najzad — možda još i o čemu delikatnijemu. Preko jedne sam ljepušne i naivne djevojke, kojoj sam kroz tjedan dana udvarao i obećao joj ženidbu, došao do dragocjenog materijala. Ukrala je, naime, svojoj milostivoj, dražesnoj i uglednoj udovici, predsjednici društva za zaštitu mladih djevojaka, cijeli snop fotografija. Očekivanje me nije prevarilo. Slike su bile očito iz raznoga vremena, raznih društava, no vazda u istim prostorijama i vazda u velikim grupama. Još je nešto bilo na svima jednako: i gospoda i dame su bile obučene na svim slikama samo uskom crnom krinkom preko očiju. Razne su poze prikazivale obrede te ugledne, odlične sekte.

Time je bilo riješeno pitanje same naravi »Mesničke ulice«. Tako se je, naime, među nama na policiji nazivalo to tajanstveno pitanje, o kojemu je znao samo ravnatelj, jedan perovodni činovnik, nadzornik i ja, a i meni je bilo najsvečanije obećano, da ću naglavce letjeti iz službe, ako ikome pisnem samo i jednu ciglu riječ o tome otkriću.

Po fotografijama sam pošao tražiti sobu. Ušao sam samo u jednu kuću, no tada sam se brzo predomislio i izišao. Ustanovio sam, kojim danima milostiva predsjednica društva za zaštitu mladih djevojaka uveče redovno izostaje, prvu je iduću večer slijedio i — oko deset sati stigao iza nje pred kuću, u kojoj su se nalazile prostorije tajanstvenoga kluba. Sklonio sam se u mrak i promatrao sve one, koji su poslije stizavali. Znak je bio trokratno lagano kucanje u najgornji rub vrata. Mnogu sam uglednu, veoma uglednu gospodu prepoznao i zabilježio, a od dama sam prepoznao samo dvije, koje su sigurno u žurbi zaboravile da metnu koprenu na lice.

Sve sam još istu noć izvijestio, ne ispustivši ni to, da se je društvo razišlo istom iza pola noći, sve jedno po jedno, sve tiho i tajanstveno. Uživao sam, kako ćemo ih jedne noći opkoliti i sve tajno i polako odvesti na redarstvo, a onda s tom bombom prasnuti u javnost. Nijesam se veselio ničemu drugome tako kao trganju svetačkih krinka. To me je napunjalo tolikim veseljem, da sam jedva izdržao, da ne izbrbljam Zlati sve, što sam otkrio.

Policajac je u meni ipak pobijedio i ja sam održao riječ i šutio.

Kada sam bio u najvećem zamahu posla, dobih zapovijed, da predam sve bilješke i da se prijavim kod tajnika Njegove Preuzvišenosti gospodina komesara.

Bilo mi je žao, što će sada drugi sjesti na moj gotov uspjeh, ali — zapovijed je zapovijed.

Smjesta sam otišao u banske dvore i prijavio se.

— Imate li vi odijela, gospodine Bojaniću? — upitao me je tajnik.

— Ovo na sebi i još jedno svečano — odgovorim ja, sluteći o čemu se radi. — Razumije se samo sobom, da nemam odijela za bolje društvo.

— Idite odmah krojaču Njegove Preuzvišenosti, da vam uzme mjeru.

Malko sam se iznenadio ovom odredbom i već htio, da ga upitam, čemu to, no u zadnji se čas svladam. Pravi policajac ne pita više, nego li mu stariji kaže.

— Što ću učiniti iza toga? — upitao sam, da znam, kuda ću i što ću dalje.

— Idite u svoju službu.

Kada sam došao krojaču, on se je značajno smiješio i veoma užurbano počeo da me okreće i mjeri.

— Što se tako čudno smiješite? — upitao sam ga.

— Ništa, ništa — odgovori on malko smeteno. — Drago mi je, kada imam posla. Da nije velike gospode, mi bi siromaci pocrkali. Radiš i dan i noć, pa se ne možeš pravo ni najesti, a velika gospoda eto — — — — —

— Vi se bar ne možete tužiti! —upanem mu ja u riječ.

— Da, da. Nije loše meštrima, ali gdje smo mi od gospode?! Eto, najednom tri skupocjena odijela, a ja u tri godine jedva jedno nešto bolje.

— Kako to mislite: najednom tri?!

— Lijepo. Evo za vas tri odijela najednom, a ja sam meštar za odijela, pak si to ipak ne mogu priuštiti.

Nijesam htio više pitati, jer bi taj pošteni građanin bio još ogorčeniji, kada bi doznao, da ja nemam ni pojma o tome, da će mi šivati tri skupocjena odijela, a on će mi ih ipak šivati.

Javio sam se opet kod nadzornika.

— Predvesti ćete Marka Zajca — reče mi nadzornik — To znači: pronaći ga i uhititi.

— Što je načinio?

— Tu vam je prijava. Iz vagona je uzeo veću količinu drva i sakrio.

— Ja imam posla s »Mesničkom ulicom« — primjetim ja.

— Nemate. To je završeno i obustavljeno.

— Ne, ne — usprotivim se ja — Vi se varate.

— Ne varam se. Ovaj čas sam bio kod gospodina tajnika.

— Obustavljeno?!

— Nema ništa. Nije ništa ustanovljeno, pa se nema što ni voditi.

Problijedio sam, okrenuo se i otišao na Lašćinsku cestu, da pronađem i uhapsim Marka Zajca. Došao sam u bijednu, zamazanu i zagušljivu sobicu. Našao sam još mladu ženu i troje sitne djece. Oca još nije bilo iz službe. Nijesam razumio, zašto su bijedni, siromašni ljudi vazda i zamazani. Upitao sam ženu, zašto kuću ne uredi.

— U nedjelju, gospodine! — odgovori ona. — Radnim danom ne mogu, kada sam cijeli dan u poslu.

— A tko vam djecu čuva?

— Dragi Bog i dobre susjede gdjekada prigledaju, da ne izgore.

— Što je vaš muž po zanimanju?

— Zavirač na željeznici — odgovori ženica — Poznate li vi moga Marka?

— Ne.

— A što ga onda trebate?

— Tako. Da ga nešto pitam.

Nepovjerljivo me je gledala. Očito je slutila, da ne dolazim s dobre strane. Da joj ne pustim mnogo vremena za razmišljanje, odlučim, da odmah navalim.

— Gospodin Zajc ima dobru plaću?!

— Hvala Bogu! Zato radi. Radimo oboje i štedimo, pa živimo lijepo, ali novaca je malo.

— No da, da. U novcu niti ne dobiva mnogo, ali zato imate svoj konzum, pa drva i još koješta. I neki dan ste dobili voz drva.

— To nije istina. To je laž! To je prijavila ova coprnjica! — poče se mala gospa žestiti. — Moj je dobio deset cjepanica, pa sada odmah digoše to na čitav voz.

— Nemojte se, gospođo, žestiti. Ja o tome ništa ne znam. Samo tako govorimo.

— Da, samo tako govorimo, kada se radi o deset cjepanica, a da se radi o deset vagona, onda ne biste o tome ni govorili. Jeste li vi od policije?! Sigurno ste vi od policije!

— Jesam, gospođo. Imate pravo. Samo se nemojte uzrujavati. Prijava je tu, pak moram stvar izvidjeti.

— Možda moj muž niti ne dođe kući — reče ona nenadano. — Bilo bi najbolje, da idete k njemu na kolodvor.

— Maloprvo ste rekli, da će doći, a ja imam vremena, pak ću čekati.

Postajala je sve nemirnija i na svaki način, sve izdaleka, nastojala, da me otpremi na kolodvor, a ja se nijesam dao. Najzad pođe ona van, govoreći, da ide po muža.

— Nemojte, gospođo — usprotivim se ja — Ne mogu vas sada pustiti van, dok ne dođe gospodin Zajc. Nemojte se uzrujavati. Ne ću mu ja učiniti ništa zla. Najzad — sve to skupa nije ništa.

Brekćala je od ljutine, no nije niti progovorila, a skoro u istome času otvori vrata visok, krupan i lijep muškarac u željezničarskom odijelu. Kada opazi mene, malko ustukne. Ja ga ljubezno pozdravim, pođem k njemu i pružim mu ruku. On je primi.

— Nemojte se ni uzrujavati ni srditi — rekoh ja, ne puštajući ruke — Ja sam od redarstva.

— Pokrao si drva! — prsne žena kao granata.

— Ja nešto pokrao?! — vikne on i trgne ruku.

— Ne uzrujavajte se. Nije sigurno ništa, ali je prijava tu, pak vas moram predvesti.

— Ne, gospodine! — odreže on i ustukne. — Mene nitko ne će predvoditi. Ja nijesam ni tat ni razbojnik.

— Vjerujem, ali ipak morate sa mnom na redarstvo.

— Nijesmo mi tatovi! — vikne žena — Ne daj se, Marko, sramotiti!

— Ne uzrujavajte se — mirio sam ih ja — Imam nalog, da vas predvedem, pa morate ići. Imam takav nalog. Budite pametni.

— Gospodine, razumite me: — vikne Zajc — ja s vama ne idem, pa gotovo. Ja sam pošten čovjek i ne spadam na redarstvo. Čast vama, ali ja s detektivom ne idem!

Djeca su počela plakati, žena se uzvikala i susjede strčale. Bio sam u strašnoj neprilici, a uredovati sam morao.

— Što se kupite tu?! — izderem se ja na pridošlice i dadem Zajcu rukom znak, da uđe u sobu. On se ukočio, pa ni smjesta.

— Ja idem bez vas na redarstvo! — reče on i krene, a ja bez ijedne riječi za njim. Nijesam htio, da izazivljem veću strku i sukob. Kada smo bili u Petrovoj ulici, ja mu se približim, da ću s njime.

— Odmaknite se, gospodine — škrine on zubima i ljutito procijedi. — Ja imam ono službice i gladnu djecu.

Šutio sam i zaostao, a on je išao kao vjetar ravno u Petrinjsku ulicu na redarstvo. U samoj zgradi priskočim k njemu i rečem mu:

— Sada stanite. Morate znati, da sam vas već u vašem stanu proglasio uhapšenim.

— Mene?! — zabezekne se on.

— Da. Takav sam nalog imao i ja sam ga izvršio. Je li me razumijete?

Nije me razumio, ali nije ništa ni rekao. Išli smo u drugi kat. Preslušao sam ga. Čin poriče. Nije ukrao niti jedne cjepanice, a kamo li voz drva. Pozivlje se na vlasnika trgovine drvima Ignjata Böhma. Od njega je dobio deset cjepanica. Izvijestim nadzornika i predlažem, da siromašnoga čovjeka pustimo.

— A prijava?! — upita me nadzornik.

— Što prijava?! Prijava je lažna.

— Ne će sigurno žena jednoga nadoficijala podnositi lažne prijave.

— Sporedno je, od koga je prijava. Lažna je. Samo je to važno. Pa da i nije lažna!

— Kako vi to govorite? — okosi se on na mene. — Referirajte gospodinu tajniku, pa kako on odredi.

Poslušao sam. Tajnik je pažljivo slušao.

— U redu — reče. — Dok preslušate Böhma, Zajca zatvorite.

— Ne će čovjek uteći, gospodine tajniče.

— Ne filozofirajte. Napravite uhapšenicu i donesite na potpis.

Poslušao sam. Kada je potpisao, upitao sam ga, svladavajući bijes:

— Mogu li sada nastaviti, gospodine tajniče, s »Mesničkom ulicom«.

— Ne! — odgovori on preko volje. Ne zapinjite za stvari, koje vas se ne tiču.

Oteturao sam iz njegove sobe i strpao Marka Zajca u samicu. Čovjek je molio, zaklinjao i najzad proplakao kao malo dijete. Nijesam ga mogao slušati od bijesa, srdžbe i srama. Upravo sam trčao, bez ičije i zapovijedi i dopuštenja, da nađem i preslušam Böhma. Imao sam sreću. Bio je u poslovnici i u cijelosti potvrdio Zajčeve navode. Opet sam išao tajniku i podnio mu zapisnik.

— Vi se za toga Zajca veoma zauzimljete — reče tajnik.

— Siromak je, gospodine tajniče, a nevin, pa bi bio grijeh, da ga zadržavamo preko najveće potrebe.

— A nije grijeh, kada mi zbog kojekakvih palavorda i tatova radimo trijest sati na dan? To nije grijeh?!

— Mi to radimo, da ne izgubimo službe, pa moramo paziti i na tuđu i službu i obraz, gospodine tajniče — odgovorim ja.

— Vi ste zreli za opaticu!

— I za još koješta! — odgovorim ja i odmah nastavim. — dakle, kažete, s Mesničkom ništa?!

— Vi ste lud čovjek! — reče tajnik i počne se smijati. — Zar vi želite škandal u najvišem društvu?! Hoćete li vi za to odgovarati?!

Odgovor me nije iznenadio. Očekivao sam ga, samo sam htio, da ga jasno čujem.

— Da, da — odgovorim ja. — Mi možemo odgovarati samo za Zajca i njemu slične. Samo me je zanimalo da znam, da li će se stvar dalje istraživati ili ne .

S tim je razgovorom za mene bilo to pitanje riješeno. Više nikada nijesam ništa sa službene strane o tome čuo.

Siromašni je Zajc zahvaljivao, kada sam ga pustio na slobodu.

— Zašto zahvaljujete?! — upitam ga ja.

— Kada ne smijem psovati, moram zahvaljivati — odgovori on mrko i ode.

Za nekoliko su dana moja odijela bila gotova. Nagađao sam, da ću nekuda na put s gospodinom komesarom, no sigurno nijesam znao ništa. Zlati nije bilo milo, što ću otići. Bila je šutljiva i zamišljena.

Za osam dana sam opet pozvan u banske dvore k tajniku.

— Spremite se — reče mi on. — Sutra putujete s Njegovom Preuzvišenošću.

— Na koje vrijeme?! — bila mi je prva i pomisao i pitanje.

— No, to mi je pitanje pravoga policajca! — usklikne on ironično i nasmiješi se. — Vidjet ćete, na koje vrijeme. Budite spremni za put, a sve ćete drugo na vrijeme doznati.

Otputovao sam kao lični tajnik Njegove Preuzvišenosti i gospođe. Zadržali smo se četrnaest dana u Budimpešti, četrnaest dana u Beču i Römerbadu, a skoro pun mjesec dana u Tirolu i Voralbergu. Za svega toga sam zajedničkoga živovanja spoznao, da je taj Madžaron veoma ljubio svoju Croatiu, a oboje su bili vrlo fini i dobri ljudi, pak je i meni bilo veoma ugodno. Držali su me i pazili ne kao detektiva i stražara, nego kao pravoga tajnika, a gospođi se osobito sviđalo, što sam kao bivši oficir bio uglađen, pažljiv i pun takta u svakome pogledu.

Zlati sam pisao veoma često, no nije mi odgovarala, i ako je mogla. Sva je, naime, pošta za nas išla u Peštu, a otuda su nam je slali, gdje smo se nalazili. Nijesam pripisivao nikakove važnosti toj njezinoj šutljivosti, jer jednostavno nijesam dospijevao da i na to mislim kraj velikoga napora i umora, kojem sam bio izložen.

Ponavljam, da su moji gospodari bili fini, čestiti i obzirni ljudi, ali u strahu, u strahu, Gospode Veliki, da se to ne da opisati. Mene kao policajca nije mnogo zanimalo pitanje, da li je politika Njegove Preuzvišenosti dobra ili loša, no bez obzira na objektivnu ocjenu toga pitanja, ja

ne razumijem, kako može netko onoliko drhtati nad svojim jadnim, bijednim životom, kao da je u tome i svrha i vječna zadaća čovjekova?! Zbog toga paničnoga straha morao sam biti vječno na nogama, vazda trčati i pregledati svaki grm, svaki džbun, svaki zavoj i dolinicu. Svagdje su očekivali zasjedu, naperen samokres, otrovan bodež, koji ne radi ništa drugo, nego samo vreba na njih. Neprestano im je bio pred očima Luka Jukić, s naperenim samokresom kao krvolok, hajduk, sotona. Siromašni, dobri mladić, nepromišljeni pjesnik! Ja sam ga osuđivao, jer nitko na svijetu nema prava, da ubije svojega bližnjega; daleko sam bio od toga, da gojim njegov kult, bez ikakova obzira na to, da li je on sa svojega nacionalnoga stanovišta imao subjektivno pravo, da trgne revolver ili ne. Uza sve to, ja nijesam zaboravljao, da su ti atentatori samo pjesnici, koji su jedva izveli svoje nakane i u samome Zagrebu, a kamo li, da bi nas gonili na sve četiri strane bijeloga svijeta. Pa, ako nas i gone?! Možda nas ne nađu. Ako nas i nađu, možda ne pogode. Ako i pogode, možda ne će smrtno. Ako bude i smrtni udarac — pa hvala Bogu! Nije zgodno, nije zamamljivo, ali nije ni propast! Idemo na drugi, bolji svijet. Tko je pošteno živio, ne treba se plašiti prijelaza iz privremenosti u vječnost, i ako mi zbog svojega neznanja želimo, da ova privremenost potraje što dulje.

Neprekidno sam morao biti na oprezu kao ovčarski pas i na skoku kao divlja zvijer. Ni po noći nijesam imao pravoga mira. Zaboravio sam spomenuti, da smo sve troje imali putnice na tuđa imena. Kada smo na jednom izletu prelazili u Italiju, skoro sam napravio cijelu zbrku, jer sam bio časovito zaboravio, da putujemo incognito. Gospodin se komesar samo nasmiješio, no Njezina Preuzvišenost je bila veoma razdražena i nezadovoljna. Nije mogla razumjeti, da je i policajac samo čovjek, pa da se i on zna zaboraviti i to baš onda, kada je to najopasnije. Koliko i koliko je policajskih uspjeha propalo baš zbog take male pogrješke, zbog neznatne zaboravljivosti!

Bili smo u Insbrucku, kada je došao dr. Jakopčević iz Zagreba sa svim istražnim spisima protiv atentatora, da

referira gospodinu komesaru. Dr. Jakopčević je bio hladan, miran gospodin, ali loš policajac. Bio je premalo nepovjerljiv i premalo zagrižljiv. Referirao je samome gospodinu komesaru u salonu, a ja sam za to vrijeme bio u vrtu s gospođom.

Stara dama je bila veoma duhovita i razgovorljiva. Rado je pripovijedala, a slušati je znala veoma pažljivo. Najradije je govorila njemački. U razgovoru posve sam slučajno nabacio, kako sam zabrinut, što mi se žena nikako ne javlja, i ako uistinu nijesam bio zabrinut.

— Budite pravedni, gospodine Hörmann! — reče gospođa. — Kada ste vi ovdje posve slobodni i nesmetani, neka i ona bude tamo kod kuće.

I ona je to očito rekla tek tako, da mi nešto odgovori, no na mene je to djelovalo posve drukčije. Po mozgu me je udarilo pitanje: »U čemu bi to trebala moja žena biti slobodna i nesmetana?!« Dotada nijesam na to ni pomišljao i bio sam posve zaokupljen svojom teškom dužnošću, no od toga je časa počelo kopkati. Otimao sam se, borio sam se sam sa svojim mislima, no sve uzalud. Bez ikakove je sumnje veoma zanimljivo, da mi se je u tim prvim časovima ljubomornosti javio pred očima lik časnika i to nejasan, neodređen, u magli. Što sam ga više promatrao u razjarenoj mašti, sve se je više kristalizirao, magla bivala rjeđa, lik jasniji, te sam ubrzo vidio ukusnu domobransku dolamu. Za kratko je vrijeme stajao u punoj slici — poručnik Ivica Dujmović. Otkuda, k bijesu, baš on?! Kako sam došao baš na njega?! Sigurno je to bilo zbog toga, što mi je ostao u lošoj uspomeni još iz đačkih dana, pa kada me je sada pritisla tjeskoba i neka podmukla, umišljena bol, eto ga opet preda mnom, da mi jad bude još jadniji, bol još bolnija. Znao sam, da je on služio. Znao sam, da je služio kod 26. domobranske pukovnije u Karlovcu, pak već i po tome nije bilo vjerojatno, da bi se moja Zlata mogla s njim sastati. U ostalome, sve je to ludovanje, sve je to buncanje bolesne, uznemirene mašte i prenapetih, premorenih živaca!

Nastojao sam, da se otresem tih neosnovanih misli, no nije mi pošlo zarukom sve dok nije došao k nama gospodin komesar s drom Jakopčevićem.

— Dakle tako, moj gospodine Hörmanne! — reče Njegova Preuzvišenost, smiješeći se.

Nijesam ga razumio, pa stanem u krutome pozoru i upitno ga pogledam.

— I vi ste znali, da se sprema udar na mene?! — reče on mirno i bez srdžbe.

Problijedio sam. Da su me toga časa rezali, sigurno ne bi iz rana potekla ni jedna kaplja krvi. Njezina Preuzvišenost je zaprepašteno, upravo očajno pogledala u mene i ustuknula za nekoliko koraka. Jedva je prošaptala:

— Um Gottes Willen!

— Ortak atentatora i zavjerenika vjerno i zdušno čuva žrtvu! — reče gospodin komesar, smiješeći se, i sjedne na klupu.

— Vaša se Preuzvišenosti izvolijeva šaliti — promucam ja jedva jedvice.

— Nije mi ni na kraj pameti. Evo, crno na bijelome. Ovaj mali, vaš rođak — kako se zove?!

— Grudanić — reče dr. Jakopčević i nakloni se.

— Da. Grudanić priznaje — nastavi komesar savršenim mirom — da je vama pripovijedao, da se na mene sprema atentat.

— To su bile djetinjarije, Vaša Preuzvišenosti — mucao sam ja, ne znajući, da li sam na nebu, na zemlji ili u paklu. Uopće, nijesam znao za sebe.

— Iza pokušanoga atentata došao je k vama, da ga sakrijete.

Gospođa je, sva izobličena i skršena, obišla oko mene u velikom krugu i nemoćno se spustila na klupu kraj muža.

— Istina je, Vaša Preuzvišenosti — mrsio sam ja — da je došao u moj stan, ali ne da ga sakrijem, već da me pita, što bi učinio, jer da se poznavao s Jukićem, pa da se boji, da će i on sam postati sumnjiv. Upitao sam ga, da li je doista upleten u zločin, a on mi je to odlučno zanijekao, te

sam ga uputio, da ide kući, jer se ne treba ništa bojati. Ujedno sam mu rekao, ako se ćuti i malo krivim, da se odmah ide sam prijaviti policiji, jer da ću ga inače ja sam uhapsiti. Otišao je i sam se prijavio. Ovako je bilo.

— Znam, znam — reče komesar dobrohotno. — Ja znam, da vi nijeste ništa ni propustili, a kamo li, da biste kakvo zlo učinili. Ja sam ovo govorio, samo da vidim, kako će se držati moja gospođa.

Težak je teret pao s mojih grudi, no još je uvijek prevelik. Zaželio sam, da smjesta pakujem i bježim, jer sam između sebe i svojih gospodara vidio naperen samokres. Osjetio sam, da tu više nemam mjesta, jer ne može biti povjerenja.

Dr. Jakopčević se držao kao mumija, pa po njegovu licu nijesam mogao ništa zaključivati. Bio je ukočen i hladan kao sfinga. Nije gledao u nas ni jedno, ni preko nas, ni kraj nas. Imao je otvorene oči, no nije gledao nikuda, a ja sam taj čas neopisivo žudio, da me pogleda i da mi sve reče. Ne! Toga nijesam dočekao. On je gledao nikuda, ni u koga i ni u što. Tako sam njegovo držanje smatrao nekolegijalnim i nelojalnim. I ako je on doktor i perovodni činovnik, a ja samo obični detektiv, ipak sam i ja imao maturu. Pa da je nijesam ni imao, da sam svršio samo pučku školu kao i svi ostali moji drugovi — ipak smo mi tako usko vezani kao nijedna druga struka. Ja sam i prema policajskom psu Tasu u službi osjećao kao prema rođenome bratu, jer smo se jednako verali po šikarama, ubijali pomrčinama i očekivali, kad će nam tko tanetom prosvirati sljepočice. I Taso je tako osjećao prema svima nama. Kada bi se uznemirio, podigao prema meni one svoje duboke, umne, bistre oči i počeo sitno ispod glasa cviliti, ja sam znao, da moj vjerni drug i prijatelj sluti opasnost.

Tako Taso, policijski pas!

Moj prijatelj Jakopčević me nije htio ni da pogleda, a kamo li, da bi — sitno ispod glasa zacvilio!

— Vi ćete, gospodine Bojaniću, s prvim vlakom u Zagreb — reče komesar. — Imate četrnaest dana dopusta, da se odmorite.

Znao sam, koliko je sati, čim me je nazvao pravim imenom, a ono o dopustu, to je samo ovoj, da se lakše guta. Šutio sam, a on je nastavio, vazda miran i vedar:

— Dotle će ostati kod nas dr. Jakopčević. Kada se odmorite, doći ćete opet natrag.

— Razumijem, Vaša Preuzvišenosti.

IX.

— Nisam htjela, da se moja pisma pregledavaju — govorila je Zlata uvjerljivo i ovila mi ruke oko vrata.

Bio sam nezadovoljan i uznemiren. Činilo mi se, da je to slab izgovor mlade, zaljubljene žene. Kakva je to pažnja, kakva je to ljubav, koju smeta tuđi pogled! Ni meni nije ugodno, da rasipljem biserje po mekinjama, no kada ga ne mogu drukčije pružiti svojoj dragoj, onda ga bacam, pa bilo i kroz stotine halapljivih pogleda i prljavih ruku, samo da pane na njezino krilo!

Ona je vidjela, da sam nezadovoljan, pak se sva ovila oko mene i uperila u mene svoje duboke, tajanstvene poglede kao dva čarobna snopa opojnoga nepoznatoga svijetla. Sav sam protrnuo, klonuo i zaboravio i na prošlost i na budućnost.

Na mamici sam opazio, da je povučena i zamišljena. Nekoliko sam puta pomišljao, da je upitam, što joj je, no vazda sam odustao. Nijesam htio da diram u svoju dragu dobru sveticu. Možda bih povrijedio koju ranu, koja u dubini tinja, a možda bih je i u nepriliku stavio, da mi se potuži na Zlatu, pa bi bilo neugodno i meni i njoj, a to nijesam želio. Čini mi se, da sam nesvijesno izbjegavao sve, što bi me moglo navesti na bilo kakvu sumnju proti Zlati, jer sam se toga bojao, a i stvarno nijesam imao nikakova povoda za takove osjećaje. Jedino, možda nešto u podsvijesti! Možda je tu nešto nemirno, prljavo čeprkalo po mojoj nutrinji i neprekidno izbacivalo iz prašine zaborava riječi pukovnika Njegovana:

»Na čistokrvnom se araberu ne voze taljige«.

Doista je moglo biti tako. A moje su prilike bile i u društvenom i u novčanom pogledu mnogo gore nego li taljige prema gigu. Ona je, doduše, kći ugledna, ali čedna i skromna suca, ali — ona je i kći jedne velike, strahovito i opasno velike dame, koja je živjela samo za svijet! Moda, elegancija, prenemaganje, laskanje, umišljenost, dugovi, glupost i ograničenost, to su bile djetinje igračke moje Zlate, a uzimala ih je sa grudiju svoje rođene majke. Po tome je razumljivo, da se ona zaljubila u običnoga kadeta, a ne u kakova sudbenoga pristava, i ako su joj, sigurno, onako lijepoj, elegantnoj i zavodljivoj, mnogi i mnogi udvarali. Naravno, nije to bilo za nju. Obični civilist. Ali — sabljica, pa ispod svega toga stršio i obični zeleni kadetić — to je odgovaralo takvome kućnom odgoju.

Sve sam ja to znao, na sve sam ja to pomišljao letimično, munjevito, ali se nijesam usudio ni rasčlanjivati, ni stvarati zaključaka. A što bi bilo prirodnije od zaključka, da sam je zadovoljavao, dok sam bio u uniformi, a sada ? ! Ipak bi bilo nepravedno pomišljati, da ona mene nije voljela. Voljela me je i voli me još dan današnji, ali — taljige, taljige, gospodo moja! One se i ne znaju kretati nego po blatu, pa ako ih dogurate i na asfalt, one će i tu naći blata!

Kada mi je istekao dopust, prijavio sam se u službu.

— Spremite se za put — reče mi nadzornik.

— Ja sam vazda spreman. Kada putujem?

— Čim stigne nalog iz banskih dvora.

— A, tamo ću putovati!

— Da.

— Do toga ne će doći, gospodine nadzorniče. Njezina se Preuzvišenost mene boji zbog onoga derana.

Nadzornik me je motrio ispod oka i šutio kao da i ne sluti, o čemu ja to govorim, a kladio bih se bio, da je znao sve i da mi je to sada govorio iz pukog sadizma. Samo da me bocne, da malko razgrne moje jade, da raskopa prištiće, e da bi se ognojili. Razbjesnio sam se i već zaustio, da mu reknem, što o njemu mislim, kada zazvoniše podnevna zvona na stolnoj crkvi. Trgnuo sam se, protrnuo i izišao iz njegove sobe.

Već se, nažalost, nijesam dugo molio Bogu, no vazda me zanosi i razblažuje divna pjesma podnevnih i večernjih zvona. Ja ćutim, ja razumijem njihov uzvišeni, nesebični poziv, da na čas stresemo sa sebe prašinu zemaljskih ogavnosti i da se dignemo u visine, koje su tako čiste, tako blaženo nepojmljive. Ne treba čak ni imati vjere, pa da osjetiš uzvišenost Nedokučivoga. A crkva nas na to vazda upozoruje, e da bi nam olakšala snošenje međusobnih borba i dnevnih ljudskih zvjerstva, s kojima se sretamo.

Jutarnja sam zvona Majke Božje Remetske slušao jedne zore u gajevima Gorica i Rima, tragajući zagrebačkom periferijom za nekim tatovima. Lišće je lahorilo, slavuji biglisali, kada se neočekivano ispreplete s tom pjesmom prirode veličajni zbor crkvenih zvona. Preko granešinskih su brežuljaka kliznule prve zrake jutarnjega sunca. Zastao sam, skinuo kapu, zaustavio dah i prekrstio se.

Iz nadzornikove sam sobe ispao veoma nezadovoljan i razdražen, pa sam takav dospio i na ulicu.

Športsku sam kapu natukao na oči, pleća pošiknuo, ruke zabio u džepove i mrko, nepromišljeno strijeljao očima oko sebe kao da prežam, s kime bih se sukobio. Išao sam Petrinjskom ulicom prema Jelačićevu trgu.

Nenadano mi na drugom pločniku zape oko za visoka, stasita domobranskog časnika. Pogled mi se ustavi na njegovim jakim, izbočenim usnama.

— Dujmović! — šanem sam sebi, zatečen i iznenađen, te malko zastanem u hodu. Opazio je i on mene, domahnuo mi rukom i pošao preko ulice k meni.

Posljednji sam se put s njim vidio u Pečuhu, na svršetku prvoga tečaja, pa je posve razumljivo, da ga nijesam ubrajao ni među dobre znance, a kamo li među prijatelje. S toga mi je razloga već sam susret bio neugodan, a još neugodnija ta njegova podmukla ljubežljivost, s kojom je pristupio k meni.

— Baš sam sretan, što te vidim! — usklikne on, pružajući mi obje ruke.

— I ja — odgovorim ja suho i preko volje.

— Ja sam sada premješten dvadesetipetoj, pak ćemo se

češće viđati — pričao je on kao da govori pjesmicu naizust. — Čuo sam, da si se kolosalno smjestio kod policije. Čestitam! I oženio se prekrasnom ženom. Čestitam ti od srca.

— Hvala.

— Ništa ti na svijetu ne vrijedi, koliko lijepa žena, koja te ljubi.

— Otkud ti znaš, da ona mene ljubi?!

— No, i to mi je pitanje! Kako bi pošla za tebe, da te ne ljubi?! Ja ti zbilja od svega srca čestitam.

— Hvala! — odgovorio sam, još uvijek hladan i ukočen, gledajući, da ga se što prije riješim.

— Kamo si pošao? — upita on.

— Kući.

— Dopusti, da te malko ispratim — reče Dujmović i prijateljski me uzme ispod ruke.

Razumio sam. On je rđa bez kičme i ponosa. Sjećao se svoga odvratnoga kukavičluka iz kadetske škole, a prepredeni je računđija, pak sada želi, da mi zamaže oči i da me prevari. Ljudi su pozaboravili, a većinom nijesu ni znali njegove crne skokove, pa bi mu bilo veoma neugodno, da sada počne nekakav policajac Bojanić o tome lajati po Zagrebu. On doduše, kao oficir, ne drži mnogo do građana, ali — tu je njegov zapovjednik, pukovnik kao zmaj, za kojega se zna, da je zbog svojega Hrvatstva išao i na dvoboje s časnicima Madžarima. Ako taj dozna Dujmovićevu nacionalnu prošlost, ručao ga je vrag. Eto, za to je ta puzava ljubežljivost i prenemaganje i ni zbog česa drugoga. Nema drugoga razloga. Sav se je previjao od milja.

Čim sam došao kući, pripovijedao sam Zlati, što mi se je desilo na putu.

— Ti pripovijedaš o tome susretu kao o nekoj nesreći?! — reče ona, pošto je s velikom pozornošću pratila svaku moju riječ.

— Kao sramotu — odgovorim ja. — Još se i danas sramim njegova čina, pa me je sram, da se moram s njime sastati, a da mu ne smijem pljunuti u lice. Stradao bih.

— To su bile djetinjarije. Tada on još nije mogao shvatiti zamašaja svojega držanja.

— Prije bi se to moglo ustvrditi za nas, koji smo radili protivno od njega.

— Sigurno je i on sam već okajao tu nepromišljenost.

— Dao Bog. Ja to iskreno želim, jer je inače zgodan mladić. Samo beznačajan.

— Samo?! — reče Zlata značajno i nasmiješi se, a u očima joj zasja neki plamen. Samo bljesnu, pa ugasnu.

— Samo to, a to je mnogo. Skoro sve.

U večer je Zlata nosila da preda u dućanu svršeni posao. Ja sam je po dogovoru u sedam sati čekao kod ulaza u oktogon. Išli smo pješice Ilicom. Ulica je bila puna svijeta i varila, žagorila, zujala kao košnica pred rojenjem. I ovo, doista, nije ništa drugo nego ljudsko spremanje na rojenje. Sva su lica zažarena i zajapurena, glave nemirne kao na perima, usne u poljupcima, a oči duboko, duboko zaronile za pustim čežnjama. Nijesi mogao načiniti ni jednoga koraka, da se s nekolicinom ne sudariš.

— Što je ovdje divno! — uzdahne Zlata.

— Da — odgovorim ja posve protiv uvjerenja.

Nenadano me netko iza leđa uhvati za ruku. Trgnem se i okrenem. Kraj mene je stajao Dujmović i smiješio se.

— Oprosti — reče — što te smetam, no vidim da se ovuda sam guraš kao i ja, pa možemo skupa.

— Nijesam sam — odgovorim hladno.

U tome času neki prolaznik gurne Zlatu tako srdačno, da je glavom udarila Dujmovića u prsa.

— To je moja žena — rekoh mu ja, a on je objeručke spremno i ljubezno dočeka, da ne pane. Zlata vrisne ispod glasa i uplašeno ga pogleda. Brzo se snađe i pruži mu ruku, kad sam joj ja kazao njegovo ime.

Pošli smo skupa, a zatim smo skoro dva sata proveli u Lovačkom rogu. On je častio, hvaleći se, kako dobiva od roditelja mjesečnu apanažu. Vladao se prema Zlati savršeno pažljivo i gospodski, a prema meni najprijateljskije. Kako je ona bila veoma dobro raspoložena, malo pomalo sam se i ja odledio, pa mi se i jezik razvezao. Zaboravljao sam na prošlost i postajao zadovoljan, što Ivica Dujmović nije umišljeni klipan, kakvim sam ga ja vazda držao u svojim uspomenama, nego veoma mio i drag prijatelj i drug.

Mamica je bila u brizi, što nas dugo nije bilo, no čim nas je opazila na vratima, odmah se udobrovoljila. Pričali smo joj na dugo i široko o Dujmoviću, a ja sam je posebno uvjeravao, kako na njemu više nema ni traga prvim mladenačkim zabludama. Koliko god smo puta skrenuli razgovor na drugi predmet, vazda smo se povraćali na Ivicu. Mamica je potanko ispitivala, kako izgleda, kakve mu je boje kosa, koliki je i sve druge moguće pojedinosti.

— Lako ga je, mamice, prepoznati po velikim naškubljenim usnama — rekao sam ja.

Mamica je uzdahnula, kako to starice veoma često i bezrazložno čine, i nije ništa odgovorila. Zlata je otišla u spavaonicu, a ja sam zašutio. Te večeri više nijesmo ništa govorili.

Sjećam se živo i nezaboravno, kako je Zlata prije spavanja bila najprije malko nujna i potužila se, da je glava boli, a kada je vidjela, da sam ja veoma raspoložen, tada se je i ona udobrovoljila i razigrala. Bila je veličanstvena, neodoljiva, divna, divnija nego ikada do te večeri!

Nijesam otputovao u inozemstvo. Naravno. Drukčiji rasplet nijesam ni očekivao. Ne samo da sam postao nepouzdanim za tako povjerljivu službu, nego sam opazio, da sam ja postao uopće suvišan. Sve je to išlo prema meni s visoka, s nekim posebnim prizvukom i u glasu i u naglasku svih mojih pretpostavljenih. Moji su me drugovi bockali. Tako — dobacivali su mi opaske o mojoj sposobnosti, o mome policajskom nosu, koji nije mogao nanjušiti zločinstva ni ondje, gdje mu se je samo naticalo na nos, a kamo li bi ga pronašao tamo, gdje ga ni mudri Taso ne može naći svojim pasjim sposobnostima.

Zlati sam pričao svoje jade.

— Moraš promijeniti službu — rekla je ona. — Daješ sve, ne dobivaš ništa. Nikada nijesi sa mnom.

— Kuda ću?!

— K poreznom uredu, k financiji, k pošti, kuda bilo — šane ona i savije se oko mene.

Detektivi nijesu bili činovnici, pa to nijesam bio ni ja, i ako sam imao potrebite škole, ali mi je ravnatelj bio ne obećao, nego osigurao, da ću ja ipak dobiti svoj »rang«.

Tu je svoju obvezu ponovio, kada sam polazio na put s Njegovom Preuzvišenosti.

— Čim se vratite — rekao mi je — dolazite u deseti činovni razred. Samo pazite, da Njihove Preuzvišenosti budu potpuno zadovoljne.

Sada sam ga upitao, što je s mojim promaknućem, a on mi se lagacko, jedva primjetlivo nasmiješio i šanuo kao povjerljivo:

— Odnio ga je Grudanić, gospodine Bojaniću.

— Oprostite, gospodine doktore! — uzrujao sam se ja i uvrijeđeno počeo protestirati. — Ja ne mogu odgovarati za sve zagrebačke obješenjake. Svatko visi o svome vratu. Grudanić je dobar dečko, koliko ga ja poznam, a ako je načinio kakvo zločinstvo, on će za njega i odgovarati.

— Previše se uzrujavate, gospodine Bojaniću.

— Kako se ne bih uzrujavao, kada se na silu hoće, da mirišem cvijećem, kojim se nijesam kitio.

— A to je za vas cvijeće?!

— Nazovite to otrovom, ili kako god hoćete, meni je svejedno. Samo me vrijeđa, kada se na mene gleda kao da sam ja ubio siromašnoga poglavitoga gospodina Hrvojića i promašio Njegovu Preuzvišenost, a za mene je ljudski život najveća svetinja na zemlji bez ikakova obzira, da li je to život ubojice Jukića ili poglavitoga gospodina Hrvojića. Nitko nema prava, da dira u ljudski život.

— Previše se uzrujavate, gospodine Bojaniću! — reče moj šef istim ledenim mirom.

To me je razbjesnilo, pa skoro viknem:

— Molim vas, stavite me u istražni zatvor! Vi sumnjate u mene.

— Ni najmanje! Samo se volim malko porazgovoriti. Hvala lijepa.

Izišao sam u omaglici bijesa i dvoumice. U mozgu mi se je sve miješalo i motalo, jer sam osjećao, da mi se čini neoprostiva nepravda. Otišao sam u detektivsku sobu, sjeo za svoj stol i napisao molbu za primitak u službu kod poreznoga ureda. To sam učinio bez ikakova razmišljanja, bez ikakova vaganja razloga, posve automatski i slijepo. Idem, moram ići ovdalen što prije! To je bio neumoljivi glas cijeloga moga bića i ja sam ga poslušao. »K poreznom uredu,

k financiji, k pošti, kuda bilo« zvonile su mi u ušima riječi moje Zlate.

— Kuda bilo — — — — —

S molbom sam otišao ravnatelju i zamolio ga, da je preporuči. Uzeo ju je i pročitao.

— Vi nas želite ostaviti?! — upita me hladno i jednostavno kao da to za njega i nije nikakova novost.

— Držim, da je to, velemožni, najpametnije. Ja uviđam, da nijesam rođen za policajca.

— Da — reče on lagano i kao da nešto razmišlja, pa iza male stanke nastavi: — Sposobnost je za ovo zvanje posebni dar Božji, kojega vi nemate.

— Nemam ga! — potvrdim ja uzrujano i već razdražen, a ispod očiju mi prodefiliraju razni Zajci i razne Mesničke ulice. Doista, ja nemam dara, da to shvatim, i ako je više nego sigurno, da policija i ne može drukčije shvaćati.

Stavio je na molbu veoma laskavu preporuku. Još sam je isti dan predao i obletio nekoliko znanaca i prijatelja, da hvatam veze i preporuke.

Ni mamici ni Zlati nijesam ništa kazao o toj svojoj odluci. Želio sam, da Zlatu iznenadim. Raspravljao sam o tome s Dujmovićem. Taj je Dujmović uopće postao mojim dnevnim drugom, mojim pouzdanikom i savjetnikom. Sve su se moje antipatije proti njega pomalo preobrazile u posve protivne osjećaje. S početka me je smetalo, kada sam se dnevno s njime počeo sretati kao da smo se dogovorili; nije mi bilo ni ugodno, a kamo li milo, što je Zlatu i mene češće vodio po gostionama, no uskoro sam se na sve to priviknuo. Vidio sam, da to društvo godi Zlati, pa je i mene počelo veseliti, što na taj način gdjekada utekne ispod svojih taljiga.

On je odobrio moj korak, kada je saslušao sve moje jade i nevolje, ističući, da sam ja dobar »kao ovca«, pa da to nije svojstvo pravoga policajca. Malo sam se lecnuo, kada sam čuo, kako je označio moju dobrotu, koja se može nazivati i bedastoćom, no nijesam ništa rekao.

— Pravi policajac mora biti sav od željeza, jer je policija željezni temelj državne snage — završio je Ivica svoje opaske.

— Ja sam, vidiš, mislio — rekoh ja — da mi trebamo na svim državnim položajima samo zdrave i normalne ljude. Ljudska utroba nije željezni rudnik.

Primljen sam k poreznom uredu i bez prekida prešao iz službe u službu. Kao što bi bilo veoma teško dati skupnu karakteristiku svih ljudi, koji su u policajskoj službi, tako je to lako učiniti za one kod porezne struke. Vazda su zamišljeni i mrki, a vjera, službena vjera im imade samo dvije dogme, koje glase: nepogrješiva je samo brojka i — svaki porezovnik nastoji da prevari državu. U tome su svi bez iznimke jednaki, jer su sigurno generacijama došli do toga uvjerenja.

Snašao sam se dosta brzo. Čovjek se uživi u one vječne brojke, šutnju i velike knjižurine.

Zlata je bila blažena od sreće i zadovoljstva, kada je čula, da više nijesam policajac nego porezni činovnik. Meni se čini, da sam opazio, kako se je uspravila i postala viša, ponosnija i dostojanstvenija, a boja joj je na obrazima sijevnula srećom i svježinom, oči postale veće i svjetlije.

Mamica se je iskreno obradovala, kada je čula, da ću odsada i ja imati točno određeno uredovne satove kao i — ostala gospoda. Doslovno je tako rekla i dodala:

— Ovo dosada nije valjalo. Muž mora biti sa ženom. Nije to kao na selu — — — I ono, kada si bio s banom — —

— Što, mamice?! — upitam je, jer je ušutjela.

— Predugo si bio. Zlata je već bila nervozna. Današnje žene nijesu za to.

Oboje smo šutjeli. Ona nije htjela govoriti, a ja se nijesam usudio ispitivati, i ako bih je bio imao koješta pitati.

Radio sam marljivo, pažljivo i neumorno. I Zlata je i dalje radila tuđi posao. To joj je bila zabava i prilična zarada. S njezinim smo se roditeljima redovito dopisivali, ali smo se rijetko viđali. Nekoliko je puta došla u Zagreb majka sa kćerima, da pokupuje kojekakve ženske potrepštine. Vazda je iza njihova odlaska Zlata bila uznemirena i neraspoložena. Trebalo je po nekoliko dana, dok se opet uživi i uravnoteži na našim običnim tračnicama sitnih, radnih ljudi. Iza poznanstva s Dujmovićem, imao je on vazda, kada bi došle moje svasti, važnu ulogu. Punica je očito računala, da bi njega ulovila bilo za Jelku, bilo za Maru.

Obje su već bile dorasle za udaju, obje su bile vrlo lijepe, pa račun niti ne bi bio loš, da je bilo novaca za kauciju. Ali ovako — nije mi išlo u glavu, jer nijesam niti pomišljao, da bi i Dujmović napustio vojsku radi ženidbe.

Zlata se je u ulozi provodadžije osjećala veoma ugodno, te je jedne večeri u vrtu Zagrebačke pivovare bila toliko razigrana, da je predložila, da Dujmović pije sa svima bratimstvo. Taj mi se prijedlog učinio veoma neumjesnim i neukusnim, no moja ga je punica primila s tolikim oduševljenjem, da se nijesam mogao protiviti ni u najblažem i najnevinijem obliku. I moje su lijepe svasti isto tako veselo prihvatile tu ponudu, pa im je očito bilo žao jedino to, što se nijesu mogle s pobratimom i izljubiti. A cijela je ta čudna parada išla na moj jadni račun. Ko tobože, ja i Dujmović prisni prijatelji iz djetinjstva, mi drugovi nerazdruživi, mi odani i vjerni, pa — zašto ne bi bio intiman i moj ženski rod?! Ne smijem reći, da sam pomišljao, da mi je podmetnuta daska, jer bih govorio neistinu, ali se doista nijesam nikako mogao oduševiti ni zagrijati. Što više, bio sam sapet, skučen, stišnjen, ali ne bih mogao navesti drugoga razloga, osim pritajene, podsvijesne ljubomore. Samo je to bio razlog mojega neraspoloženja.

Kada smo došli kući, mamica je opazila, da sam zlovoljan, pak mi je neopazice i jedva čujno šanula:

— Nemoj se tako držati: Sutra odlaze.

Nasmiješio sam se svojoj dragoj mamici i ona je bila zadovoljna. Uistinu me je obradovala ta vijest, jer ja nijesam znao, kada kani otići ta ženska vojska, a pitati nijesam mogao. Bio sam ih već sit samo s toga razloga, što su mi uvlačile u kuću i u dnevni život običaje, koji meni nijesu nikako odgovarali, a uz njih je i Zlata odmah pristajala. Posve naravno: ona se je samo vraćala u svoje mlađe dane, a to nije nikada teško.

X.

Na ratište sam otišao kao poručnik pučkih ustaša s najprvim četama iz Zagreba, te sam s prvima dospio i u vatru. Kako sam otišao, nijesam se kući povratio sve do svibnja 1918.

U bojnoj sam liniji bio tek nekoliko mjeseci, a zatim sam bio kao branom pokupljen u zarobljeništvo. Nijesam doživio ništa, što bi bilo osobito važno za ovaj moj sadašnji slučaj, pak se i ne kanim na tome razdoblju dugo zadržavati. U ratu sam naučio, da se ljudi ni s konjima ne razbacuju tako lakoumno kao s tuđim životima. Ništa nije tako jeftino kao ljudsko dostojanstvo, a ništa jače od straha i fanatizma.

Iz pisama sam svoje žene doznao, da joj je umro otac g. 1915. i to u Gospiću, te da je moja mamica otišla tamo, da živi skupa s mojom punicom i svastima, jer da tako lakše prolazi ona, Zlata, koja je također stalno namještena kao i njezine sestre, samo što je ona u Zagrebu, a one u Gospiću. Tamo je i bolje.

Nijesam mogao pravo razumjeti, zašto je to tako učinjeno, no nijesam niti mogao što na tome promijeniti. Pisao sam i u Gospić, no od mamice ne dobih nikada ni jednoga slova, a od punice samo nekoliko dopisnica kroz sve četiri godine. Jedva sam iza ponovnih upita doznao, da su i djeca u Gospiću. Bio sam s tim razmještajem strahovito nezadovoljan, jer nijesam pojimao, zašto Zlata ostaje sama u Zagrebu mjesto da i ona ide u Gospić, ako nije moglo ostati sve pri starome. A moglo je ostati! Ona je dobivala moju plaću, u vojarni je dobivala jeftinije živež, nego li se je prodavao u slobodnoj trgovini, pa je bezuvjetno mogla nekako životariti s mamicom i djecom.

Ona je uredila sve drukčije!

S početka sam podnosio zarobljeništvo veoma lako, jer mi je ono značilo odmor i siguran zaklon od fronte, no što sam više bio nezadovoljan sa Zlatinom upravom, to mi je bivalo teže i nesnosnije. Strahovit je osjećaj, da se pred nataknutim bodom i naperenom puškom ne smiješ nikuda maknuti osim, kamo te gurnu! Napadno sam mršavio i slabio. Počeo sam mnogo piti i pušiti, te sam se zadužio, unatoč dosta pristojnoj plaći zarobljenog poručnika. Padao sam sve niže i niže, dok najzad nijesam posve klonuo. Bio sam bez ikakove volje i otporne snage, te su me drugovi stavili formalno pod skrbništvo. Čim sam primio plaću, morao sam je u cijelosti izručiti jednome drugu, koji je njom raspolagao u moju korist. Ta je kuratela bila, doduše, dobrovoljna

s moje strane, ali ujedno i prisilna, jer joj se nijesam mogao oteti. Bilo nas je svega šesnaest Hrvata, te smo među drugim narodnostima sačinjavali samostalnu zadrugu, u kojoj je vladala apsolutna disciplina i poslušnost. Kada sam se jednom pobunio proti kurateli, te dobar dio plaće zapio, drugovi su me onako mrtva pijana svega polili vodom, dobro izmlatili i tri dana nije nijedan sa mnom ni progovorio.

Dok sam još bio u mamurluku, pravio sam se važnim i sa smiješkom prelazio preko toga bojkota, tražeći društvo među Česima, Madžarima i Nijemcima, no već drugi dan mi je bilo tjeskobno kao da sam izgubio sve svoje mile i drage, a treći sam dan pred večeru molio drugove za oproštenje. Nijesam više mogao izdržati, već sam se pokajnički i pokorno vratio pod skrbništvo.

Moram spomenuti, da je mome nemiru, nezadovoljstvu i najzad potpunome slomu — uz sve ostalo — mnogo pridonijela i neizdrživa čežnja za ženom. Kroz sve se vrijeme robovanja nijesam nikada mogao približiti ni ženskoj haljini, a kamo li ženskome stvorenju, a to je za mene bila strahovita, užasna muka. Rijetki su tu nestašicu podnosili lako i jednostavno odrvenili kao pobožni fratri. Ja sam samo divljao i patio i propadao i duševno i tjelesno. Osušio sam se kao trta. Iz očnih su šupljina, iznad golih vilica, bludila neodređeno dva oka kao dvije baklje, koje se gase, i u polumraku svijesti uzalud tapkala za — ženskim stvorom, a čeona mi kost iskočila nekako nakazno i stravično. Bojao sam se pogledati u ogledalo.

Pod konac devetstosedamnaeste počelo se ozbiljno govorkati o izmjeni zarobljenika. Znalo se je čak i to, koliki će nas postotak biti izmijenjen. Nastala su ozbiljna i povjerljiva razglabanja, da li je pametno ići kući, pa da te opet kao šugavo pseto rinu u rojnu prugu. Za mene to nije bilo pitanje. Glavno mi je bilo, da budem slobodan čovjek bar dva sata, pa poslije toga — ako hoće i potop!

Odmah sam se javio na liječnički pregled i počeo praviti osnove. Dugove je moj kurator već bio prilično otplatio, obukao sam se i obuo, pak sam mogao mirne duše preko granice. Bila je to teška borba, mukotrpno natezanje. I ako sam bio slab, da sam se jedva držao na nogama, morao

sam još i markirati kao da sam još slabiji, nego što sam doista bio. Najzad mi je uspjelo, te sam išao od ruke do ruke, od straže do straže u neutralnu državu, a otuda opet iz ruke u ruku, od zapisnika do zapisnika. Kamo sam god došao, bio sam sumnjiv, pa svagdje preslušavanja, ispitivanja, zanovijetanja, a u meni se rasplamtjela nestrpljivost za slobodom, želja da stanem na onu grudu zemlje, na koju ja to sam izaberem, da sam mislio, da ću poludjeti.

Tek usput spominjem, da sam se negdje u vlaku dokopao nekakove ženske nakaze, o koju ne bi čovjek u normalnim prilikama ni cipele obrisao. O, da znate, s koliko sam nježnosti, s koliko obzira i zanosa postupao s onom rugobom, a sve samo zato, što je bila — žensko. Žensko, braćo moja! Bio sam puki skelet, odbačena ljudska krpetina, ali — žensko, žensko, prokleto bilo!

Istom me u Beču, iza temeljitoga preslušavanja o »neprijatelju«, kod kojega sam bio, o svim drugovima, s kojima sam bio, pa o meni samome — istom me tada pustiše »na slobodnu nogu«. I baš u tim časovima, okružen bijedom i umorom, ženama, starcima i bogaljima, nijesam osjetio ni slasti ni veličine Slobode. Sve je to bilo u krutoj, neumoljivoj ratnoj robiji, a ja — nešto, što nije ni čovjek ni živina. Lutao sam kao izgubljen, te nagonski nastojao, da čim prije stignem u Zagreb.

— Da li sam se veselio sastanku sa ženom?!

Ne znam. Držim, da sam se ja toga sastanka bojao. Ja sam pred njim strepio, ali ne ni svijesno ni određeno. Sav sam bio u magli, koja je zaudarala zlim slutnjama. Sigurno zbog toga niti nijesam iz Beča nikom pisao da dolazim.

Bilo je to čudno duševno stanje. Približavao sam se svome domaćem gnijezdu nakostrušen kao hijena, a da nijesam znao ni zašto je to tako, ni da li je opravdano. Išao sam kao mačka, kada vreba na plijen, želeći — ja ne znam što. Nikako ne bih mogao reći, da li sam želio, da nađem sve u najljepšem redu, i ako bi to bilo posve prirodno. Meni nije bilo jasno, što ja želim, što li očekujem, no nakostrušen sam bio.

Zadnje svibanjske večeri stigoh u Zagreb. Sjeo sam na tramvaj i kao potpun stranac kutrio na klupi, promatrajući

nepoznata blijeda lica. Nigdje nikoga poznatoga, nigdje nikoga, tko bi na mene obratio pažnju. Sve se je izmijenilo — od vozara, pa do asfalta na ulici.

Na Iličkom sam trgu izišao i krenuo prema stanu. Ni tuda nijesam sreo nikoga poznatoga. Zvirlao sam oko sebe i grozničavo hitao naprijed. Da li ću što neobično naći? Što ću doživjeti, što ću vidjeti?!

Prozori su na blagovaonici bili osvijetljeni. Što sam bliže prilazio, to sam išao sve laganije i laganije, nastojeći, da ne lupam nogama niti ne udaram kamenja. Suspregnuo sam dah i zurio, e da bih vidio kakovu sjenu iza zastora. Bilo je sve tiho i nepomično kao u mrtvačnici. Stao sam i netremice motrio. U prvi sam čas bio nakanio, da stojim, dok god štogod ne opazim, no nijesam izdržao. Bez promišljanja sam stupio bliže, ušao u kuću i zazvonio. U istome času se javila Zlata. Sigurno je bila u hodniku kraj vrata. Upitala je:

— Tko je?

Protrnuo sam, oživio sam, kroza me je šiknuo mlaz čežnje, radosti i života. Nestrpljivo sam pograbio držak i opet zazvonio, vičući:

— Ja sam, dušice! Brzo otvori.

— Dragane moj! — kriknula je ona, širom razjapila vrata i pala mi oko vrata.

Bezumno sam je obasipao cjelovima i stiskao, koliko mi je donosila snaga, ne mičući se s praga i ne progovarajući ni riječi.

Dok smo se mi još nijemo grlili i cjelivali, javio se je iza Zlatinih leđa — Ivica Dujmović. Bilo mi je kao da me je udario maljem po glavi. Otkuda, kako, zašto, čemu, šta on tu radi? — saleti me u isti čas stotinu pitanja, no umjesto, da i jedno izustim, ja se otkinem od Zlate, a njemu pružim ruku i panem mu oko vrata. Sve se je to odigralo strjelovitom brzinom, bez ikakova razmišljanja i spremanja.

Zlata ga je odgurnula i opet me stala cjelivati, šapćući isprekidano i tiho:

— Kako si mi mršav, kako si mi slab.

Istom kada smo sjedjeli oko stola, počeo sam razgledavati i razmišljati.

Motrio sam ih oboje. Zlata je bila neopisivo razdra-

gana i vesela. Bez ikakove smetnje i neprilike. I on je bio veseo, naravan, bez i sjenke smućenosti.

— Sutra se dijeli u vojarni šećer, pak sam došao, da to javim Zlati — reče Dujmović.

— To je lijepo od tebe, da se brineš.

— O, da! — upade Zlata. — Da njega nema, ja ne znam, što bi već bilo od mene. Patila sam mnogo, dok se on nije povratio s ratišta, jer su me na svakom koraku i varali i izigravali.

Dujmović je zadovoljno slušao i udarao prstima po stolu, a ja moram priznati, da je i meni godila ta pohvala. Nestalo je onih neizrečenih pitanja, iščezle su prigušene sumnje. Nije bilo logike u toj promjeni mojih slutnja, no ja nijesam bio ni sposoban, da hladno prosuđujem. Živio sam samo od poriva i samo u časovima.

Dujmović je bio već tri puta ranjen, pet puta odlikovan i postao satnikom. Sada je opet ranjen, ali veoma povoljno, u butinu, te se skoro sprema ponovna na ratište. Istina, nije više oduševljen da prolijeva svoju krv ni za veliku monarhiju ni za svoga mladoga cara, jer uviđa, da se radi o očitoj borbi Germanstva proti Slavenstva. To je njemu jasno i nesumnjivo. Kada mi je to rekao, ja sam se veoma iznenadio, pa rekoh bez ikakove ironije i podsmijeha:

— Razumljivo je, da tako osjećamo mi, koji smo vječni buntovnici, ali — ti?!

— Oprosti! — reče on. — Nijesam ni ja drvo, pa da historija prolazi kraj mene kao omnibus, a da je ja ni ne opazim.

— U redu, u redu, ali ti si onaj tipični graničar, za kojega je svaka vlada dobra već samo zato, što je vlada.

— Varaš se, Dragane! — reče on svečano, povišenim glasom. — Ja sam u prvom redu Hrvat, onda Slaven, a što je preko toga, to prosuđujem samo sa stanovišta nacionalnih interesa.

— Pustite to sada s mirom — prekide nas Zlata u pravi čas, jer sam doista bio iznenađen tim izjavama pečujskoga kadeta, jer nijesam poznavao razvoja naših domovinskih prilika za vrijeme rata.

Zlata je bila namještena u gradskoj službi, jednu je sobu iznajmila dvjema gospojicama, a sama stanovala u našoj bivšoj blagovaonici i maminoj sobi. Zapravo je to bila soba, u kojoj smo mi svi provodili život, no pred drugima smo je zvali blagovaonicom, a među sobom, u kući, mamičinom sobom.

Kada smo ostali sami, pričala mi je na dugo i široko, sa mnogo pojedinosti i razjašnjenja, zašto je morala opraviti i mamicu i djecu u Gospić, ističući, da je bolje, da troše na uzdržavanje »oni tamo«, nego ona. Šaptom mi je povjerila, da je nešto i uštedjela! Ako to nije bio glavni razlog, pa kada bi se uvažilo, da je Gospić bio lošije opskrbljivan živežnim namirnicama nego Zagreb, da moje svasti i punica nijesu imale razmjerno većega dohotka nego Zlata, preostalo bi jedino zbog česa ih je potisla sa svoje fronte — da joj ne smetaju. Međutim, ja sam prigibao svoj razum pod njezine razloge, kao vol šiju pod jaram. Primao sam ih to lakše, što je bila uza me presretna i posvećivala mi pažnju kao najskupocjenijoj igrački. A to je ono, što je trebalo mojoj zdrobljenoj, smrvljenoj volji i otpornoj snazi. Bio sam potpuno i nesumnjivo svijestan, da sam bolestan, da trebam mira, pažnje i ljubavi, pa da sam se sa Zlatom u čemu i sukobio, sigurno bih je bio molio, da mi oprosti, da prijeđe šutke preko svega, samo — da prema meni bude dobra, blaga i pažljiva.

Bio sam slomljen i duševno i tjelesno kao da sam izvučen ispod žrvnja.

Sutradan sam se prijavio u vojarni. Primljen sam ljubezno i temeljito preslušan. Prije svega sam morao rastumačiti, kako sam zarobljen.

— Tome se i ja čudim — odgovorio sam. — Kako smo bili pošli, morali bismo bili ili stići u Solun za dva dana ili svi biti pomlaćeni kao psi. Tako je to išlo. Ja, međutim, nijesam ni ubijen niti sam stigao u Solun, već opkoljen i odveden u Niš.

— Vi ste se, prema tome, predali?!

— Razumije se. Nitko nije u ratu dospio u zarobljeništvo, a da se nije predao. Koji se nijesu htjeli predati, ti su se ili sami ustrijelili ili su bili ustrijeljeni. Takav svršetak ja nijesam želio.

— U Nišu ste bili na slavenskoj večeri?!

— Jesam. Bila je izvrsna večera.

— Zašto ste išli?!

— Da večeram.

— Zar nijeste imali druge večere?!

— Kako ne?! Imao sam i drugu večeru i obje sam pojeo. Na fronti se toliko izgladni, da se iza toga, u prvoj zgodi, može i pet puta uzastopce večerati.

— Tko je sve bio na toj večeri?

— Svi, koji su pozvani, ali se lično ne sjećam nikoga. Pamćenje sam potpuno izgubio.

— Što se je sve govorilo?

— Zaista ne znam. Sjećam se samo, da smo se vrlo lijepo zabavljali i kada smo se do grla najeli i napili, tada smo otišli spavati.

Stavili su me u bolnicu na motrenje, i ako, zbilja, nijesam bio lud. Vraga bih ja bio lud! Za desetak dana su me pustili kući i dali mi mjesec dana dopusta. Tu mi je Dujmović mnogo pomogao. Zauzeo se za mene kao brat. A on je to i mogao. Kada bi prošao preko dvorišta sa svojim odlikovanjima, sablju spustio da udara po šljunku, a pojava je kao jela — sve mu se je s poštovanjem uklanjalo s puta. Pričali su prava čudesa o njegovim junaštvima i neustrašivosti. Sve mi se čini, da je on proširio uvjerenje, da ja nijesam baš lud, ali sam se malko ipak maknuo u mozgu, te sam došao na razinu dobra, razmažena djeteta. Treba sa mnom postupati lijepo, pak će biti sve u redu. Zanimanje mi svakako valja dati, ali veoma lako i udobno.

Otišao sam u Gospić. Svi su me dočekali veselo, raširenih ruku, a mamica je od veselja proplakala i nije se mogla ustaviti. Dječica su se s početka veoma tuđila, no malo po malo sam ih privukao k sebi, te smo još istoga dana postali dobri prijatelji. Oboje su bili zlatni kao anđeli. Bili su prilično gojni i zdravi, osim što se je Slavica tužila, da je nešto peče u očima. Bakama nijesu te njezine tužbe zadavale brige, pak sam i ja prešao preko njih! Ona je rođena godinu dana prije velikoga rata, a Željko početkom studenoga četrnaeste, pa sam njega sada prvi puta vidio. Oboje su bili krasna djeca.

Moje su se svasti razrasle i rascvale, da ih je bila milina gledati. I punica se je dobro držala, čuvajući još uvijek i u najvećoj neimaštini svoje gospodsko držanje i nazore. Svi, svi dobro, samo moja draga, stara mamica — ona se porušila, lice joj se navoralo kao hrastova kora, a kose posijedile, pobijelile kao labudovo perje. I tužna je bila. Moj je dolazak nije mogao razigrati, pak sam jedva čekao zgodu, da se s njom nasamu porazgovorim.

— Tužna si mi, majčice — rekao sam joj.

— Pogiboh, sinko, zbog tebe i ovih pilića svojih — odgovori ona, a četverostruke joj suze grunuše niz obraze.

— Mamice?!

— Sodoma i Gomora je ovo, sinko.

— Mamice?!

— Trpim, jer moram, ali pukoh od jada i žalosti. Kamo sreće, da me nema!

— Mamice?!

— Ništa ne pitaj, nego trpi, dok možeš i moraš, ali bježimo ovdalen. Bježimo! Ne može, moj sinko, biti sreće i Božjega blagoslova, gdje se ne zna, tko je muško, tko li žensko. Ne znaš ti, što se tu stvara i što rade ove ženetine: Bećari, kartaši, pijanice, svih sedam smrtnih grijeha! Bog je prosvijetlio moju Zlatu, da ne ide amo. Bježmo, sinko, i mi, da spasavamo djecu!

Mamica je govorila zadihano, zahuktano kao da se otimlje opasnoj gorskoj bujici. Slušao sam je, razumio sam je, ali moj vojnički odgoj nije dopuštao, da se i ja zaprepastim, kao što je ona bila zaprepaštena, a moja volja nije bila rođena za sudbonosne odluke.

— Ne žalosti se, mamice — rekao sam joj tiho. — Naći će se već nekakvo rješenje. Već ćemo napraviti bilo kakav kompromis, da budemo svi zadovoljni.

Ona je šutjela i brisala suze.

Meni je u čast punica priredila gozbu. Bila je to mršava kuhinja, ali izabrano društvo. Sve visoka gospoda i odlične gospođe. Mamica se sa svakim ljubazno pozdravila i još prije večere otišla sa djecom spavati. Rekla je, da je boli glava. S početka je sve išlo u rukavicama, pretjerano udvorno, utegnuto i uglađeno, te mi je već bilo neugodno. Da uvedem malo slobodniji ton, pričao sam nekoliko ratnih

šala. Primljene su s velikim oduševljenjem i otvorile bujicu doskočica i zanovijetanja, te se oko pola noći društvo nije dalo ni raspoznati. Nije bilo ni slično onome s večeri. Punica je kao domaćica vodila, a svasti pratile. Znao sam, da su njih obje veoma samosvijesne i slobodne djevojke, no da su i razvratne, o tome su me uvjerile te noći. Vladale su se s nekim časnicima kao ulanerski poručnici.

Bilo mi je dosta, pa da potpuno razumijem jad i tugu svoje majčice, no moram ujedno priznati, da sam se ja u tome raspojasanome društvu osjećao posve voljko i udobno. Očito sam bio kroz četiri godine samovanja i nesvijesno žedan i gladan ljudske vrtoglavosti. Ludovao sam skupa s njima i više nijesam pazio, ni što govorim, ni što radim. Kada sam oko dva sata slučajno izišao nešto u kuhinju, nađem Maru, svoju mlađu svast, s njezinim natporučnikom. Brzo se okrenem, a ona vikne za mnom:

— Ne boj se, Dragane, ništa!

A česa bih se ja to imao bojati?!

Istom smo se oko četiri sata rastajali. Kada su strani otišli, punica i Mara su odmah legle, a Jelka je raspremala krevet za mene. Svukao sam se i legao, a ona je sve nešto šuškala i pospremala po sobi. Rekao sam joj, neka ide spavati, no umjesto toga, ona je sjela na krevet i naslonila se na mene, te me počela ispitivati o zarobljeništvu. Najviše ju je zanimalo, da li su mogle žene k nama, te je neprekidno držala razgovor oko toga pitanja. Govorila je tonom muškarca, koji je već sve proživio. Mene je nekako golicalo, što s njom govorim tako otvoreno, ali sam tamo daleko iza čiste spoznaje, slutio, kako je to dvolična i čudna zabava svaka i svasti. S toga sam nastojao, da je sklonem, da ide spavati. Nagnula se posve k meni i zagrlila me. Već mi je bilo veoma neugodno.

— Odlazi, Jelice, spavati. Veoma sam umoran.

— Imaš pravo — reče ona i stane me strastveno cjelivati. — Nastavit ćemo sutra.

Bio sam iznenađen muškaračkim vladanjem tih mladih, krasnih djevojaka. Nijesam tragično gledao na svaku tricu, no ipak me je zaprepastila lakoća i ravnodušnost, kojom mi je Mara rekla:

»Ne boj se, Dragane, ništa!« — kao da je ona mene zatekla u veoma nezgodnom času, a ne ja nju. To je po meni toliko rovalo, te sam već počeo smišljati, kako bih joj to predbacio na fin i zgodan način i u tim sam mislima zaspao. Ona me je pretekla. Još sam bio u snu, kada je došla u moju sobu i sjela na moj krevet. Probudio sam se. Iza nekoliko uvodnih i nevažnih rečenica, reče mi kao da bi zagrizla komadić kruha:

— Znaš, Orešković je jutros otišao na ratište, pa je to onda stoga. Žurio se.

Orešković je onaj natporučnik, s kojim sam je zatekao u kuhinji. Nenadano mi je to rekla, bio sam zatečen, pa samo rekoh bez razmišljanja i prijekorno:

— Maro, Maro — — —

— Joj, Dragane, što si ti djetinjast! — usklikne ona i prasne u smijeh. — Zar bi bilo ljepše, da se i pred tobom prenemažem?! Čemu?!

Buljio sam u nju bez riječi.

— Što si se tako ukočio?! Što je milo i ugodno vama muškarcima, to je i nama ženama.

— Ti si, Maro, djevojka!

— To se tako zove, dok se ne svežem s kakvim klipanom — odgovori ona.

— A onda?!

— Onda ćemo vidjeti, kako ćemo dalje.

— A što kaže majka?!

— Majka?! To ti je već ispucana lumbarda. Ona još ima pik samo na zelene kadetiće i na mlade regrute, samo se srami priznati, ali smo joj ja i Jelica ušle u trag.

Oko mene se okretala cijela soba i da sam imao samo malko volje i odvažnosti, bio bih smjesta pokupio djecu i mamicu, pa pobjegao u Zagreb.

— Tvoja je mamica — nastavljala je ona — zlatna žena, ali u pogledu ljubavi grozna, pak se pred njom moramo kriti. Ona još uvijek živi u vremenima, kada su Turci gospodarili Slavonijom. Za nju je žena mumija, a ne čovjek kao i vi muški.

— Ona će sada sa mnom, pa vam ne će više smetati — odgovorih dosta jetko.

— Sada ćemo mi svi u Zagreb, kad si ti došao. Što ćemo u ovoj ličkoj pustinji?!

Prepao sam se, protrnuo sam pod težinom te prijetnje, ali nijesam smogao snage, da je bilo kako odbijem.

Snovao sam, kako ću najzad za dan, dva pokupiti svoju siročad i uteći, no ni to se nije dalo učiniti. Punica je odredila, da moram otkazati najprije onim gospojicama, koje je uzela moja žena na stan, a istom tada da će svi oni iz Gospića k meni. Dobio sam za zadaću i to, da odmah nađem namještenje i Jelici i Mari. Za početak ćemo se svi stisnuti u sadašnjem stanu, a poslije možda uzmemo veći. To ćemo istom vidjeti. Ja sam povlađivao svakoj njezinoj riječi, i ako se je tome protivila svaka čestica mojega bića. Trebalo je samo povezati te čestice u jednu cjelinu, u jednu snagu, u jednu volju i — nikada se to društvo ne bi bilo okupilo oko mene. Ovako je moralo biti protivno od onoga, što bih ja bio htio i želio. Kako da se pobunim i uspravim, kad mi to nije u prokletoj krvi?!

Moja je draga mamica vazda šutjela, a čim bi došao razgovor na naš zajednički život u Zagrebu, ona bi nalazila razloga, da se udalji. Primijetio sam, da uopće izbjegava razgovor i sa mnom. Nikako je nijesam više mogao uhvatiti, da se izdivanimo na samu. Čim bih ja počeo govoriti o tim čudnim prilikama, ona bi izmakla.

— Ne koristi, sinko, divaniti — rekla mi je jednom. — Neka se vrši volja Božja. Nadala sam se, da ćeš se moći oteti sa djecom, ali — eto! Ti si rođen, da slušaš i moljakaš!

Doznao sam, da su mi svasti za moga izbivanja često odlazile u Zagreb k Zlati. Srećom mi nijesu pripovijedale, što su tamo radile, a ja sam se pažljivo čuvao, da ih to ne upitam, jer bi mi sigurno bile rekle istinu. A kako i ne bi, kada je njima sve to bilo tako, tako jednostavno, prirodno i razumljivo samo sobom?!

Položaj je bio jasan i nepopravljiv.

Mamici sam rekao, da mora sa djecom ostati tu još nekoliko dana, a ja sam otputovao, da sve priredim za dolazak moje drage rodbine.

Zlata mi je rekla, da su se one već prije dogovarale, da ćemo živjeti svi skupa, čim se ja povratim. Ja sam joj

kazao, da se i ja slažem s tom osnovom i da je to najpametnije. Zašto da živimo na nekoliko strana, kada možemo biti svi skupa? Izdaleka sam joj spomenuo vladanje njezinih sestara, ne upotrebljujući nijedan oštar izraz.

— Da, imaš pravo — reče Zlata. — Previše su iskrene, a to ne valja! Ne će se nikada udati.

Razrogačio sam oči i šutio. A što i mogu reći tim zlatnim djevojčicama, kojima je jedina mana, što su iskrene?!

— To je odgoj — nastavila je ona — koji je preuranjen za naše prilike. Nedonošće. Možda još sretno preplivaju kao i ja — — —

Ta me je tvrdnja iznenadila i razveselila, ali se nijesam usudio, da zatražim žuđeno razjašnjenje. Zašutjeli smo.

Podstanaricama smo otkazali i sve spremali za svečano ustoličenje ženskoga roda. U jednoj će sobi spavati bake s unučadi, a u drugoj nas četvero. Meni to nije bilo milo. Nezgodno je i smeta, ali se nije dalo pomoći. Zlati se nije činilo, da bi to bilo nezgodno. U redu. I ja ću se priučiti. Čovjek se na svašta nauči.

Kada je bilo sve gotovo, otišla je Zlata u Gospić i dovela mamicu i djecu, a punica je ostala sa kćerima, da rasproda stvari, jer će zadržati samo posteljinu, rublje i odijela. Drugo im ne treba. Tako su one same odredile i mi drugi nijesmo imali što da na tome mijenjamo.

Svastima sam veoma lako našao namještenje u Zagrebu, jer nije bilo muškaraca, pa je svaka radna sila dobro došla. Zlata je i dalje ostala na starome mjestu, ja u vojsci, bake su vodile kućanstvo, pa se dobro izlazilo, i ako smo skoro svaku večer bili u društvu. Ne trebam ni spominjati, da je mamica sa djecom bila vazda kod kuće, a nas petero smo obilazili restauracije. Mi smo to morali činiti radi Jelice i Mare. Ne mogu djevojke biti zatvorene. Kako će se udati, ako se nikada ne vide u društvu?! To su bili razlozi, kojima se ja nijesam opirao. Zlata se s njima u svemu slagala — tako sam bar ja sudio — a mene to vođanje nije skoro ništa stajalo, prilično se jelo i pilo, pa je — tako valjalo. Potrošak su plaćali neki kavaliri, među kojima se osobito isticao trgovac blagom g. Wetter. Dobavljajući mršavu i polumrtvu stoku za »našu hrabru vojsku«, stekao je milijune, pušio najfinije cigare, u svakome mjestu, u

koje je dolazio, držao ljubovcu, pio šampanjac i zaljubio se u moju svast Maru. Punica je već u velike računala, kako će se i ona s Jelicom preseliti u zetovu vilu, čim se vjenčaju. Wetter je, doduše, s nama svima pio bratimstvo, Mara je zalazila k njemu, kada im je god kojem palo na um, ali ja nijesam nikada čuo, da bi on spominjao vjenčanje. Možda je kada i spominjao, ali ja tog nijesam čuo.

Dujmović se već u srpnju ponovno povratio s ratišta i to s nekom posebnom zadaćom. Bio je dodijeljen divizijskom zapovjedništvu za neke najpovjerljivije poslove, o kojima nije nitko ništa smio znati, češće je putovao u razna veća mjesta, a kada je bio u Zagrebu, svaki je slobodan čas proveo, ako već ne u našem stanu, ono svakako s nama i u našem društvu. Nijesam bio siguran, kojoj od njih dviju sestara udvara, jer se jednako vladao i prema Zlati i prema Jelici i prema Mari. Tek sam poslije doznao, da su mu — sve tri bile dobre.

Moja ga mamica nije nikako trpjela, ali ni danas ne znam, da li je štogod bila opazila ili su je na sigurni put vodile samo slutnje iskusne, čestite starice. Jednom ili dvaput mi je natuknula, kako je on nevjeran i da ima podlački pogled, no kada je vidjela, da ja te njezine opaske ne uzimljem ozbiljno, prestala je govoriti. Samo je šutjela, radila svoj posao, tugaljivo me pogledavala i uzdisala.

Veliki me je slom zatekao kao natporučnika u domobranskome skladištu. Svi smo osjećali pucketanje stare zgrade, no šutjeli smo i čuvali povjereno dobro. Dujmović je postao posve zakopčan i nepovjerljiv, a kada je i govorio, bio je neodlučan — čas nepomirljivi Hrvat, čas gorljivi Jugoslaven bez i truna toga ropskoga Hrvatstva. Kada je došao odlučni dan, pobacali smo stare rozete i zamijenili ih trobojkama. Položili smo prisegu Narodnome Vijeću i dalje vršili svoju dužnost. Mi smo ubrzo skupili potpunu bojnu pukovniju oduševljenih, obučenih i savršeno naoružanih momaka. Mogli smo u svakome času preuzeti na sebe svu odgovornost za sigurnost grada Zagreba i daleke okolice.

Dujmović je na vrijeme pohvatao veze s nekim uglednim članovima Narodnoga Vijeća, te je postao njihovom povjerljivom osobom u vojsci i vojničkim pitanjima.

Jednoga je jutra pukovnija stajala s bojnom opremom, da iziđe na vježbu, kad straža na vratima poviče u sav glas: »Pod oružje!« Nasta trka straže, nasta komešanje među časnicima, dok se na vratima ne pojavi povjerenik Narodnoga Vijeća za narodnu obranu i s njime Dujmović kao pobočnik. Zapovjednik pukovnije izda zapovijed za pozdrav, zapovjednici bataljuna viču, vojnici se ustremili, šake udaraju po kundacima kao male puške, a glave se okreću kao da su na čeličnim perima. Pravome je vojniku srce igralo, gledajući tu disciplinu i milinu, pogotovu kad je znao, koliko je muke trebalo prvih dana sloma, dok smo od one podivljale horde opet stvorili vojnike.

Pukovnik dojahuje pred povjerenika za narodnu obranu, pozdravlja ga kao najvišega pretpostavljenoga i predaje mu prijavak, a gospodin se povjerenik ljubazno smješka, odmahuje objema rukama, rukuje se i bratski ljubi s pukovnikom, te traži, na što bi se popeo. Donesoše mu brzo stolac, klupu, što li, i on se pope, a pukovnik strogo vojnički izmače konja iza njega, zapovijeda »Po-zor!« i sve glavom daje znak svojim dragim momcima, da se pred svojim vrhovnim zapovjednikom drže oštro i ponosno.

Nasta tajac. Dah sustane, srca se stegnu, a duša tjera u grlo krik radosti i oduševljenja. Nema više Hazaia, nema više madžarskoga ministra domobranstva! Hrvat je tu ministar, hrvatski progovara: »Draga moja braćo Hrvati!«

Krik sreće i blaženstva prolomi dvorištem iz tisuće momačkih grla, da su se na okolnim zgradama prozori potresli i sobe odjeknule. Jedva se je klicanje smirilo, da gospodin ministar može nastaviti. Došao je da kaže, da smo svi braća, da smo svi jednaki, da više nema časnika i vojnika, jer ne trebamo vojske, pa neka svatko ide svojoj kući i lati se svoga poštenoga rada, da ovdje ne dangubi.

Nasta opet zaglušno suludo klicanje, kape poletješe u zrak, telećaci frcaju, puške padaju. Lom, gužva, urnebes. Pukovnik problijedi, ruka mu zadrhta i sablja ispade na pijesak. S konja se više svali nego sađe i objeručke mu se prihvati za grivu. Gospodin se ministar zadovoljno, blaženo smije i gleda podivljalu rulju. Ponosno silazi sa svojega podijuma i pruža ruku pukovniku. Ovaj toga ne vidi,

jer mu suze zatvaraju vid, pa ruke ne prihvaća, već prostenje, isprekidano i bolno:

— Što učiniste, da od Boga nađete?!

Gospodin ga ministar nije čuo, jer su ga okružili neki znanci i prijatelji. Čas su stajali u toj gužvi, a zatim odoše, kako su i došli, gospodin ministar i njegov pobočnik Dujmović.

— Živila Sloboda! — orila su dvorišta, zvonile vojarne, odzvanjala cijela okolica...

Za pola sata nije u vojarni više bilo ni jednog vojnika, a što je koji htio, to je i ponio; što je htio, to je ostavio! Sobe su u vojarnama i dvorišta izgledale kao da su kroz njih projurili Tatari. Bile su slične ili razbojištu bez mrtvaca ili groblju bez križeva. Nastala je grobna, teška tišina. Vojarna je zamrla, a vika prešla na ulice i na vojna skladišta. Orilo se do nebesa: »Živila sloboda!« i pljačkalo, do česa je tko dospio.

Ostali su samo časnici i dalje služeći podčasnici, kojima je vojnička služba bila zanimanje i karijera. Ostali su, da čuvaju — svoje godine službe. Oko podne je pukovnik pozvao k sebi sve časnike. Ja ne znam, što nam je htio reći, jer od hropca i prigušenog jecaja nije ništa drugo smogao do jedinih riječi:

»Gospodo moja, ovo je krađa, otimačina, propast!« — i zatim nam dao rukom znak, da odstupimo.

Time je završeno i moje vojevanje. Nastupio sam službu kod poreznog ureda, i ako je Zlata htjela, da ostanem u vojsci i zamolim, da opet budem stalno primljen. Nijesam imao snage, da skrštenih ruku u uniformi gledam, što se stvara i događa, jer bi to bilo u meni ubilo oduševljenje i ljubav za slobodu i novu državu.

Otišao sam.

XI.

Dospio sam k državnoj blagajni i tamo prošao sve odjele. Počeli smo svi raditi neumorno i oduševljeno, znajući, da radimo za sebe, a ne za — tuđina!

Brzo sam shvaćao, te sam se potpuno, savršeno uputio u cjelokupno poslovanje.

Dok sam u službi tako napredovao u »mudrosti i nauci«, kod kuće je išlo sve nizbrdice. Jedan jedini svijetli momenat bila je smrt moje punice. Ne govorim ja tako s toga, što je ona bila — punica. Bože, sačuvaj. Ima velik broj uzornih punica, a svakako više nego uzornih zetova. I moja bi punica bila izvrsna punica, da je samo bila izvrsna žena. Međutim, njezino je gospodstvo, emancipacija i moral upropastio njezinu rođenu djecu. Ja sam dospio među njih kao nevini otkupitelj, koji nije u stanju da spase, pa se dao i razapeti, umjesto objesiti.

Iza njezine sam smrti pokušao, da bar donekle zaustavim kola na nizbrdici, no moje su sile bile preslabe, a vrijeme već previše odmaklo. Kćeri su se zavile u crninu, ja u dugove, pa smo tada — jurili dalje.

Čini mi se, da moja mamica nije ni primijetila, da joj je umrla prija. Živjela je i prije i poslije tiho, povučeno, nijemo. Sva se pogrbila i svu i ljubav i pažnju posvetila djeci, a u prvom redu mojoj maloj zlatnoj Slavici.

Ništa me toliko ne boli, ništa mi nije tako strašno kao pomisao na ovo mučeničko, nevino stvorenje! Oči su je počele još u Gospiću svrbiti, no to je prošlo. Poslije godine dana su je opet počele svrbiti, pa boliti i peći. Bile su upaljene. Išli smo liječniku, koji ju je točno i savjesno pregledao i propisao lijek. Ujedno je odredio, da joj moramo kroz neko vrijeme povezati oči crnim ovojem, da nikako ne dolazi do njih svijetlo. Baš za vrijeme toga liječenja dobiju i ona i Željko kozice. Bili su oboje puni rana, a topliji su dijelovi tijela bili sama krasta. Slavica je jaukala i pričala, da je oči jače bole nego prije, a mi smo je tješili, da to lijek djeluje i nijesmo dirali u ovoj. Kada je došao liječnik, odmah je povez skinuo, ali je bilo prekasno. Toplina je navukla mnoštvo kozica i — bilo je svršeno, unatoč dvjema operacijama.

— Bakice, ja ništa ne vidim! — kriknula je mala, da se do neba čulo.

Zavladao je među nama očajan tajac, a mamica i Zlata briznule su u gorak plač. Ja sam se svladao još toliko, da sam ih mogao tješiti, no liječnik okulist nam je nemilosrdno srušio i zadnju utjehu.

Stajali smo svih petero oko njega. Mamica i ja na jednoj strani, Zlata sa sestrama na drugoj strani, dok je mali braco ležao kraj Slavice, previjao se od rođenih bolova i nezaboravne, bolne poglede odrasla, razumna čovjeka bacao čas na sekino lice, čas na liječnika.

— Neka ostanu udubine od ospica po licu — — — molila je mamica. — Samo oči, oči, gospodine doktore!

— Samo oči! — zavapi Zlata tako užasno bolno kao da je osjetila smrtni udarac, zalama rukama i pade po krevetu.

— Smi — — htio sam ih opomenuti, ali nijesam mogao progovoriti. Oči sam prikovao na svaku liječnikovu kretnju, s njome sam disao, s njome sam živio, s njome sam umirao. Kako je on podizao ruke ili glavu, tako sam i ja radio za njim, a moj mali zlatni anđelak je bolno ječao i uzdisao. Mamica se naslonila na mene, no onda klone na pod, klekne, nasloni se na krevet i sklopi ruke:

— Svemogući Bože, Spasitelju naš — šaptala je ona i nastavljala poluglasno molitvom, dok je ne prekide liječnik skoro isto tako tihim šaptom:

— Bojim se — — — Samo milost Božja — — —

— Slijepa?! Slijepa jedinica moja! — zavapi Zlata i nadade se u glasno naricanje.

Svi smo proplakali mnogo žešće nego nad mrtvacem. Mamica se samo gušila u grcanju i srušila se na pod kao odsječeno drvo. Trebalo je dugo, dok ju je liječnik povratio k svijesti.

Djeca su ozdravila od kozica i ustala. Mala se Slavica dosta brzo utješila, jer nije shvaćala veličinu tragedije, a mi smo odrasli tjednima hodali po stanu kao po mrtvačnici kraj dragoga pokojnika. Posvećivali smo joj najveću pažnju i nastojali, da što lakše snosi svoju okrutnu sudbinu. Bakica joj je čitala priče i pjesmice, a ona ih dva, najviše tri puta pozorno slušala i — ponavljala naizust. Malu je to veoma veselilo, pak smo i mi drugi uživali u toj njenoj radosti.

Za nekoliko se mjeseci vratio u našu kuću stari red. Počeli smo nas četvero opet neuredno dolaziti po noći kući, jer smo — morali biti u društvima. To je, naravno, bilo potrebno, jer mi se svasti ne bi udale, ako ne idu u društvo. Ja sam bio svijestan, da je taj razlog strahovita sljeparija i obmana, ali sam ga i ja sam podržavao.

Gospodin Wetter je malo pomalo ohladio, jer je stradao u nekoliko krupnih poslova. Darovi su bili rjeđi, večere jednostavnije, šampanjac jeftiniji. Inače je on bio divan čovjek. Živci kao konopi, računi kao u mramor uklesani! Jednom sam se s njime našalio, te uzdahnuo: »Bog zna, koliko je sirotinskih suza u ovom šogorovom šampanjcu?!«

On se dobrodušno nasmiješio, pogledao me ispod oka i rekao:

— Da ti nijesam šogor i to dvostruki, odgovorio bih ti.

— Kako misliš — dvostruki?

Prešlo se na nešto drugo, jer su Jelica i moja žena svrnule razgovor na drugu stranu. Ja to nijesam tada ni primijetio, a sada mi je jasno, da su se one bojale, da će se Weter popraviti i priznati, da mi je — trostruki šogor.

Dujmovića smo izgubili iz svojega društva, jer su njega odvele njegove velike sposobnosti u druge krajeve. Odlikovao se je neobičnom hrabrošću i pronicavošću u albanskom ustanku, te bi odlikovan i imenovan majorom. Rijetko je dolazio u Zagreb, a kada je i dolazio, samo bi nam se javio i odlazio, jer je vazda bio prezaposlen. Jedan je jedini put poslije sloma proveo s nama noć. Divno smo je proveli. Najzad smo Mara i ja pratili autom Wettera, a Zlata i Jelica su nas čekale kod Dujmovića u hotelu. Zanimalo ih je, kako izgleda njegova soba, a bile su i umorne, pa im se nije dalo da idu s nama, pa bilo to i autom. Da, zanimala ih je njegova soba.

Mjesto njega stekli smo nekoliko novih prijatelja. Bilo su to stari srpski ratnici, ali ne stari po godinama, nego po slavi i uspjesima. Ubrzo sam opazio, da Mara iza Wetterovih leđa ljubaka sa krasnim, stasitim kapetanom Anđelkovićem. Nasamu sam joj to spočitnuo u veoma blagom, uvijenom ruhu.

— Što si ti naivčina, Dragane! — uskliknula je ona. — Zar ti ne znaš, da Wetter ima u Sarajevu ženu i troje odrasle djece?!

Zabave su se redale po nekoliko puta na tjedan, pa i ako su moji »šogori« plaćali dobar dio potroška, odlazile su i naše plaće, zaostali smo sa plaćanjem stanarine, u dućanu nijesmo bili već tri mjeseca platili živežnih namirnica, liječnici su vrlo obzirno iza skoro godine dana opravili ponovno račune za liječenje djece, cipelarov mi je naučnik bio svako podne pred vratima, a sa krojačicom sam već dugo bio u ratnome stanju. Ja se lako ne podajem brigama, moji dugovi zadavaju više glavobolje mojim vjerovnicima nego li meni, no ovo je već bilo previše i za mene.

Primijetio sam, da je i Zlata nešto zamišljena, nego li je to inače bila, pak sam pomislio, da su te iste brige i nju pritisle.

— Nešto si mi tužna i zamišljena? — rekao sam joj.

— Mamica mi koješta pripovijeda.

— Nemoj se na nju srditi. Ona tebe voli i tako je dobra!

— Znam. Mamica ima pravo — odgovori ona kratko i odrezano. — Ona sve bolje vidi nego mi.

Nijesam razumio, o čemu se zapravo radi, a bojao sam se, da je pitam. Čas je šutjela, pa nastavi:

— Ti se tako strahovito službenički vladaš prema svim ovim ljudima, s kojima se družimo.

— Otkuda to mamica znade?! — iznenadih se ja.

— To ti ja velim. Nijesu ti ni po čemu ravni, a ti im se klanjaš, povlađuješ i podvlačiš, da je to već ogavno.

— Pa, to je društvo tvojih sestara i tvoje — odgovorim ja ljutito. — Da nije njih, ne bi bilo ni toga društva.

— To nije istina! — usprotivi se ona. — Moje je društvo samo ono, koje je društvo mojega muža, a moje bi sestre bile u istome društvu ili ne bi bile sa mnom. Ako si tako kanio, trebao si ostati u vojsci.

— Slušaj, Zlato: nijesam opazio, da se dobro ne zabavljaš. Osjećaš se kao ribica u vodi — odgovorio sam ujedljivo.

— To je istina. Meni to društvo godi, ali nemoj misliti, da ne osjećam, kako tonemo i gušimo se.

— Ja se ne bih složio s tim mišljenjem.

— S toga ti to i govorim. Mamica je vazda u kuhinji, pa vidi više nego ti, koji si čovjek, koji pratiš novine, koji mnogo toga i čuješ i vidiš. Ona samo šuti i kima glavom, ali mi je i danas kroz suze rekla: »Kćeri, kćeri, kuda mi to brodimo?!«

— Pa, što hoćeš sad najednom od mene: da se posvadimo?!

— To ja ne tražim. To bi i meni samoj bilo žao. Ja hoću samo da se osoviš na svoje noge i da se ne ponizuješ pred gorima od sebe. Ja sam se jučer snebivala, kada sam slušala, kako ti pripovijedaš o svojoj prošlosti, a najzad — dopuštaš, da sad Anđelković i Jovanović, sad Wetter plaćaju račune. Ne treba se posvaditi, ali treba činjenicama gledati u oči. Nemoj se ponizivati i pljuvati na svoju prošlost samo zato, da možeš sada poniznije robovati. Mene to vrijeđa i boli to više, što se čini, da samo mi žene imamo zdrave oči.

— Za lijepe oficire?!

— Dragane! — vrisnula je ona kao ranjena zvijer i podigla u zrak obje ruke kao da će navaliti. Ja sam se trgnuo i odmakao. — Ako si već tipičan predstavnik savremenog kukavičluka, nemoj biti još i podlac prema svojoj ženi! Ja sam svijesna onoga, što nosim na svojoj duši!

Teško je dahtala, naglo klonula i udaljila se u kuhinju. Ja sam bio posve iznenađen i obezumljen. Nijesam znao, što to sve znači, a u sebi sam osjetio neki lom, štropot i — prazninu. Pošao sam za njom i našao je s mamicom i djecom. Nešto je mamici naglo i na prekid govorila. Kad sam ja prišao, ona je zamukla, a mamica me je značajno pogledala i rekla, kao da nastavlja razgovor:

— Otrovani smo bez otrova, obrobljeni bez sile i provale.

— Što to, mamice? — upitao sam ja u neprilici.

— Ništa, ništa, sinko — odgovori ona i užurba se po kuhinji. — Vi to muške tikve bolje znate nego mi žene, pa zato i jest ovako. Treba vam rat, pa vam treba ovo, pa vam treba ono. Sada imate, što ste trebali. Pa, ništa. Možemo prositi.

Vidio sam, da bi daljnji razgovor bio za mene neugodan, pak sam se udaljio.

I jest sve naopako. Bivši generali, bivši banovi, odjelni predstojnici, veliki župani i sadašnji mali činovnici prose, a puste pare leže na ulici. Treba samo znati i prignuti se, pa zgrtati. Tako je bilo to rano poratno vrijeme. Trgovina je cvala i stostruko nosila. Tko je znao, taj je brao, tko je htio, taj je bogatio; tko stigao, taj je krao, te su novine dnevno javljale o nekoliko pronevjerenja. Sve je to živjelo, bujalo, zabavljalo se i plivalo u lasti i slasti, pa zar da samo ja stradavam, koji nijesam bio ni ban ni general nego najobičniji kadet i detektiv, koji je sretan i ponosan, što doživi ova čuda i bajke svjetske historije?! Zašto baš ja?! I što hoće najednom ta moja žena i ta moja mamica?!

U takim sam mislima i zaspao i idući dan došao u ured. Jedva sam bio otvorio ladice i razastro knjige, kad mi pristupi prijatelj sa susjedne blagajne i povjerljivo saopći, da mu fali dvadeset tisuća kruna. On ih ne može nadomjestiti, a ne može ni prikriti. Kod mene je to moguće i, ako sam prijatelj, moram odmah pomoći. Odmah baš ne, ali za dva dana svakako. Dotada se još dade zavući i ne prijeti opasnost. Malko sam se zamislio i — odluka je bila gotova. Zašto da ja živim mimo ostaloga svijeta?!

Ja isplaćujem mirovine, ja trebam samo namire, ja trebam para, ja ih isplaćujem, ja, ja, ja — ja mogu!

Sve sam pripremio, sve uredio, sve »udesio« i mirno isplatio gospodinu Bojaniću pedeset tisuća kruna na ime nekakvoga umirovljenika Marka Kljajića, a na račun zaostataka. Za tu mi je operaciju trebao baš ovaj moj prijatelj i susjed, pak sam mu to radije dao traženu malenkost.

Je li to ono, što je trebala moja žena?! Nijesam bio siguran, pa s toga joj nijesam ni pokazao, da imam novaca, jer nijesam znao, kako bih to opravdao. Treba sve mudro prirediti da bude pametno i logično.

Bio sam važan funkcionar u činovničkoj organizaciji, a kako se nijesam slagao sa predsjednikom, došlo je među nama do žestoke borbe. Smišljao sam, kako bih mu stao na opanak. Politikom se nijesmo bavili, jer su u staleškoj

organizaciji bili činovnici bez razlike političkih stranaka, no ipak se najzad sve vrti oko političkog stožera. Razmišljajući o pitanju, što ću reći Zlati, otkuda mi novci, sjetih se i organizacije i svojega položaja u njoj i onoga, što su mi govorili o politici Marini i Jeličini prijatelji.

Rekoše, da se bez »partije« — političke stranke — ne da živjeti, a preko nje da se stiču i prijatelji i pare i položaji. Ona zatvara i otvara tamnice, ona kroji sudbinu i staru i mladu i budali i geniju. Kada su mi oni tako govorili, onda je sigurno i istina, jer su oni to usisali još s materinim mlijekom, a kada je istina — kako se ne bih i ja pokorio toj istini?! Svi su ti moji prijatelji bili slučajno »slobodnjaci«, pa stoga i ja odlučim, da stupim među njih. Smišljeno učinjeno! Prijavio sam se predsjedniku mjesne organizacije i zamolio, da budem primljen. Skoro me je izljubio od veselja i obećao mi svaku potporu u borbi proti predsjedniku činovničke organizacije.

Zlati nijesam ništa govorio, dok nijesam imao u rukama člansku iskaznicu. Kada sam joj je pokazao, ona je problijedila, zinula od čuda i nijemo, bez riječi uzela knjižicu i zagledala se u nju.

— Bog s tobom bio! — prošaptala je, sva zaprepaštena, i u čudu se prekrstila.

— A s tobom ovo! — odgovorim ja slavodobitno i pružim joj rukovet novčanica.

— I već pokrao?! — propišti ona u još većem čudu i prepasti.

— Fond, fond, budalo budalasta! — odgovorim ja. — Ne treba tu krasti, kada sami daju. Fond je to, dispozicioni fond. Dijeli se i kapom i šakom.

Gurnula je moju ruku i nije htjela uzeti novce.

— To je krvarina! — prošaptala je ona i pokrila lice rukama.

— Ne trebaš uzeti — rekao sam mirno. — Možeš ići na ulicu, pa prositi. To je časnije.

Ona ustade, nenadano, na oko posve mirna, uspravna i visoka, pa reče hladno i odmjereno:

— Kakvim ćeš obrazom stupiti među svoje prijatelje i znance?!

— Zar je nepošteno biti članom jedne stranke?!

— Ne nipošto za onoga, tko u nju spada i pošteno stupa iz poštenoga uvjerenja.

— To je kod mene!

Nije mi više ništa odgovorila i tri dana nije sa mnom ni progovorila. Moje su svasti, naprotiv, bile oduševljene i ponosne kao i njihovi prijatelji i — zaručnici. Proricali su mi veliku budućnost.

Zlatu sam najzad udobrovoljio toliko, da je razgovarala sa mnom, no veselja nije bilo, i ako je dugove prilično poplatila. Bilo mi je jasno, da nije samo novac ono, što nju usrećuje. Ona mene ljubi i hoće da bude sa mnom ponosna. To je ono, što njoj treba. Upro sam sve sile, da dođem što prije do značenja i važnosti u stranci, pa s toga odlučim, da što češće skupim oko sebe važnije stranačke prijatelje. Nekoliko sam puta otišao i u Beograd, da me i tamo vide i upoznaju, jer se bez toga ne može naprijed, ali — za sve to treba mnogo, mnogo novaca.

Što sam prvi put bio uzeo, već je bilo nestalo, a dugovi opet rasli na sve strane. Valjalo se opet pomoći, dok mi ne pomogne »partija«. Što mogu drugo?! Međutim, ja nijesam želio, da kao član ugledne stranke okradem i opljačkam državu, ali sam se morao nekako pomoći. Odlučio sam, da uzmem nekoliko većih svota novaca, da s njima radim i zaradim toliko, da od dobitka dobro živim, a glavnicu vratim. Tu mi je svakako bio suvišan onaj prijatelj. Morao bih mu neprestano davati zajmove, koje on ne bi nikada vraćao, pa ne bih za njih našao pokrića.

Dugo sam razmišljao i najzad, bez velikog vaganja samoga toga pitanja, povjerim Mari, kako bismo mogli doći do beskamatnoga zajma. Ona je bila sva zanesena tom divnom idejom. Nijesam joj povjerio, da je ona već pila i jela takovoga zajma. Potanko sam joj rastumačio, što bi bila njezina zadaća i uvjeravao je, kako to nije ni opasno ni nepošteno.

— Ne budi smiješan! — odgovorila je ona. — Kao da ja ne znam, kako se danas mora živjeti! Nove prilike, novo oružje.

Zlata i Mara su izgubile namještenje, jer je trebalo praviti mjesta muškarcima, a Jelica je svoje sama napustila. Vidjela je, da se njezin svak pobrinuo za nepresušivi izvor novca, pa, kô misli, nije potrebno, da se muči. A svak je zasukao rukave i radio!

Posao je bio zamaman, jer sam mogao sa sigurnošću računati, da ću nekoliko godina posve neopazice raditi sa stotinama hiljada, a po potrebi i milijunima iz državne kase, a da to ne će nitko primijetiti. Baš je tada, kada sam pravio tu osnovu, bilo minulo ravno četiri godine, da nijedna isplaćena namira nije »kontirana«, nije iza isplate preispitana i provedena u glavnu, konto knjigu, na temelju koje se sastavljaju zaključni godišnji računi, koji opet služe kao podloga proračunu za iduću godinu. Kod našega računovodstva nije to kontiranje provedeno od godine 1918., pa su radi toga i zaključni računi i proračuni posve ishitreni, a razilaze se sa pravim stanjem stvari za stotine milijuna dinara. Kada je tako, a tako je bilo, onda je dragome Bogu posve jednako, da li nekoliko milijuna dospije u moj džep ili se inače izgube. Uostalome, ponavljam, da nijesam kanio ukrasti, već samo uzeti na poslugu.

Preostala mi je ili kugla ili taj posao. Na samoubijstvo nijesam nikada pomišljao, pa je i ovoga puta ta pomisao odmah ispala iz računa.

Donio sam kući nekoliko starih namira, koje je valjalo prekopirati na staklu. Je li to radila Mara sama ili s Jelicom, ja ne znam i nijesam nikada pitao, ali posao je obavljen upravo virtuoznim savršenstvom. Dobro sam ih precrtao, te nijesu nikada zapele za oči niti činovniku, koji je vodio dnevnik, niti gospojici, koja je vodila moju knjigu bilježaka, štracu. Što više: većina je tih krivotvorenih namira prošla kroz ruke člana glavne kontrole gospodina Pere Jovanovića, a jednu je na petnaest hiljada, dvjesta pedeset i pet dinara i dvadeset i pet para držao preko dvadeset časaka u rukama nadzornik Korančić. Ja sam se bio okamenio od straha, čekajući, kada će progovoriti: Svaka mi je sekunda trajala vječnost. On je najzad progovorio:

— Mi se ovdje mrcvarimo — reče on — kao marva za suhu koru kruha, a gledajte, kolike pare dižu ti stari magarci!

Ljutito je odbacio namiru i nastavio pregledavanje. Meni je pao kamen sa grudiju, pa sam rekao:

— Čovjek mora biti zadovoljan s onim, što ima.

— K vragu i čovjek i zadovoljstvo! — procijedio je gospodin Korančić kroz zube i namrgodio čelo.

I ako nijesam imao — po svome tješenju! — nepoštenih nakana, neizrecivo sam trpio, bojeći se svakoga časa, da će moj posao biti otkriven. Postao sam nervozan i nemiran, te su mi dnevne pijače bile apsolutno potrebne. Međutim, ja sam bio svijestan, da ne ću moći dugo izdržati, pa je trebalo što prije osigurati obitelj.

— Dobro gospodari i štedi — rekao sam Zlati.

— Mora se živjeti — odgovorila je ona. — Treba nas tolike obući, treba nas hraniti. Od česa ću štedjeti?!

— Zar nemaš dosta?

— Ne. Ovako se dalje ne da kramariti. Mi imamo na duši dvije djevojke, koje treba opskrbiti, pa stara majka, pa slijepo dijete.

Zamaglilo mi se pred očima.

Vidio sam Zlatu, kraljevski uspravnu, hladnu kao mramor, veličanstvenu kao u priči. Uspravila glavu, ruke raširila, a na njih joj se nagnule Jelica i Mara, svaka na svoju stranu, u obliku križa. Noge su im sve skupa svedene u mramorni stup, koji drži taj živi križ, na koji sam ja — razapet. Taj mi se stup učini kao stup neobične Slobode, razvrata, podlosti, razbojstva, česa li. Pod križom jecaju moja djeca na svetačkom krilu moje starice majke. Ona više ni ne plače. Sva se je osušila, skamenila i pretvorila u živi skelet boli i patnje, srama i poniženja.

Zgrozio sam se pred tom slikom i trgnuo se.

— Što bi željela?!

— Što i druge žene moje mladosti i ljepote.

— Zar ti ne vidiš, Zlato, da sam ja boležljiv, da se sušim i čudno kašljucam?!

— Baš zato. Ja nijesam rođena, da se stidim.

Rekao sam Mari, da pripremi namire za tri milijuna dinara. Ona je sva zasjala od veselja, kada je čula tu narudžbu, uhvatila se oko mene i počela me tako nezgodno grliti, štipati i ljubiti, da sam se pobojao, da će nas opaziti Zlata i napraviti škandal. U mojoj je kući nastala smjesa

čame sa veseljem i radosti. Sestre su podcikivale i pjevale, moja majka, moja dobra mamica, samo uzdisala, a Zlata mrko hodala po kući.

— Sinko, sinko, kuda to vodi?! — šane mi jedne večeri mamica.

— Ne boj se, mamice. Sve će biti u redu.

Namire su već bile skoro gotove. Još koji dan i — doći će sunce i pred moja vrata. Malo je neraspoloženje unio u kuću list majora Dujmovića, kojim nam javlja, da se ženi sa kćeri nekog uglednog trgovca iz Valjeva.

»Truli gazda — pisao je Ivica — te ne zna, kuda bi s parama, a u rodu su mu tri đenerala, dva aktivna i desetak umirovljenih ministara.«

— Ništarija! — vikne Jelica. — Kao da nije mogao nas jednu uzeti.

— A sjećaš se — dometne bijesno Mara — kako se s nama rastapao od milja?!

— Svi su muškarci taki — reče Zlata. — Dok je s tobom, rastopi se, kad se odmakne, uledi se. Sve smo mi njemu dobre bile.

— Zar i ti?! — upitam ja kao u šali.

Zlata se lecne, no brzo se snađe i reče i ona kao tobože u šali:

— Ti opet misliš na huncutarije!

Čestitali smo mu i veselili se njegovoj sreći, jer nijesmo htjeli, da s njime prekinemo. Zapravo, to su tako odlučile moje svasti i žena, a ja sam šutio. Nije dobro, kažu, pokvariti s čovjekom, koji se tako naglo uspinje.

Dobro. Nijesam bio načistu, što još kane s njime, no to mi nije zadavalo glavobolje. Važnije je bilo, da u svojoj blagajni sve uredim, kako ću moći dignuti pare. To me je pitanje svega ispunilo, neprekidno sam živio u njemu i pravio dalekosežne osnove. Čim sam uhvatio čas vremena, pregledavao sam štracu, uspoređivao isplate pojedinih mjeseci i neprekidno računao kamate, zaradu, prištednju i sve take stvari. Morila me je još jedna briga. Ja sam, naime, na jednom papiriću točno bilježio svaku krivotvorenu namiru po imenu, na koju sam je ispostavio, i svotu, koju sam na nju uzeo. Bilo je ravno četrdeset i šest krivih imena i namira, a svota je iznosila dvjesta osamdeset i tri

hiljade dinara i šezdeset pet para. Među svima je tim namirama bila jedna jedina, koja je glasila samo na okrugle dinare, a inače je svaka imala i još nekoliko para, jer je tako redovito kod svih mirovina. U meni je počelo kopkati nemoguće pitanje, da li su sve te krivotvorene isprave složene redom s ostalima, gdje čekaju na preispitivanje, koje će doći, ako ide redom, kao što ide, istom za koje četiri godine?! A gdje bi one inače i mogle biti, jer da su izlučene, već bih sigurno i ja bio — izlučen. To je toliko logično, toliko naravno, da u zdravu mozgu ne može o tome niti nastati kakovo pitanje.

Kod mene je ono ipak nastalo. To je posve protuprirodno, to je proizvod moje savjesti, nedonošće mojega straha, ali — posve u skladu s iskustvom moderne kriminalistike. Zločinci vazda, uz zmijski oprez, počine bilo kakvu glupost, bilo kakvu sudbonosnu pogrešku, koja ih poslije sigurno stoji slobode, a često i glave. Tako je bilo i sa mnom. Spremajući se na milijunski, gospodski udarac, ja sam kao kakav nedorastao deran počeo prekapati već prilično sigurno pokopane grijehe.

To je moralo udariti u oči nadzorniku računovodstva, jer me je upitao, zašto se zanimam za račune, koje sam već isplatio.

— Zanima me samo to — odgovorio sam ja — kada će već jednom doći računi u red, da ne živimo u samim fikcijama.

Ja mislim, da sam se držao vrlo dobro i da nijesam ni zadrhtao, ni problijedio, ni pocrvenio, kada sam te riječi izrekao. Uostalome, na meni se promjene u licu teško opažaju, jer sam još od rata samo kostur, prevučen sivom boležljivom kožom, a krv mi se je sigurno sva razvodnila, te ne pamtim, da sam kada pocrvenio u licu.

Mara je posao dovršila i ponudila mi, da uzmem. Njoj se žurilo, a ja sam oklijevao, a da ni sam ne znam, zašto. Nijesam bio u dvoumici, da li da izvršim ili ne, ali sam zbog nečesa nepoznatoga krzmao. Otišao sam u ured bez namire, a Mari sam rekao, da ih metne u svoja njedra.

— Baš u njedra?!

— Da, da. Take se stvari uvijek dobro pospremaju.

— A moja su njedra, veliš, dobro spremište?! — reče ona i alčački se podsmjehne.

XII.

Bio je šesti ožujka. Krasan dan, pun sunca i proljeća. Otvorio sam blagajnu, rasporedio novac i pregledavao neke bilješke od prošloga dana. Nešto sam popravljao, pa sam se bio nagnuo toliko, da nijesam ni primijetio, kada mi je pristupio nadzornik.

— Pregled blagajne! — reče on.

Ja se trgnem, no još u isti čas svladam iznenađenje, lagano ustanem i stupim jedan korak na stranu. Odmah mi je bilo jasno, da se nešto sumnja, dok je pregled u nevrijeme, zapravo: u neobično vrijeme, i dok se ide ravno na moju blagajnu. Nagonski sam posegnuo u džep za svojim imenikom krivotvorenih namira, zgužvao papirić i povukao, da ga bacim, no opet se predomislim.

— Što se traži, gospodine nadzorniče?! — upitam ja kao da sam pao iz oblaka.

— To ćemo vidjeti — odgovori on, a da me nije ni pogledao. Kraj njega su stajala još dva činovnika, što je značilo — komisijski pregled. Jednoga od njih, svoga dobroga prijatelja i svoga dužnika, upitam pogledom, o čemu se radi. On odvrne svoje oči od mene. Pozajmio sam mu bio u svemu dvije hiljade i osam stotina dinara. Ako nije budala, a on to nije, morao je znati, da sam ih ukrao, pa sam se s toga s povjerenjem i obratio na njega. On me sada ne pozna. Pogledam drugoga pogledom, da bi kamen ganuo. On me probode očima kao da sam mu oca ubio. Taj mi nije bio ništa dužan, jer sam ga odbio, kada je tražio. Bojao sam se, da bi bilo previše sumnjivo, ako bih pozajmljivao mnogima. Svakako je i on bio primijetio, da ja imam previše novaca. Pričao sam, doduše, da moja svast dobiva velike svote od svojega zaručnika Wettera, no nitko pametan nije u to vjerovao niti sam ja to ozbiljno očekivao.

Nadzornik je veoma nestrpljivo kopao po mojim bilješkama. Promatrao sam ga i vjerovao, da mi je u tragu. To me ne bi bilo smelo, da se nijesam bio rasrdio na držanje svojih drugova u komisiji. Obuzeo me neki plamen po cijelome tijelu, krv mi je šiknula u obraze, te je vrlo vjerojatno, da sam taj put i porumenio u licu.

— Ne mučite se, gospodine nadzorniče!

— Nemojte tako sigurno govoriti — reče on, i ne dižući pogleda prema meni.

— Posve sigurno! — odgovorim ja tako izobličenim, kreštavim glasom, da sam se sav stresao pred tim zvukom, a i nadzornik se trgnuo i u čudu me pogledao.

— Izvolite popis! — rekao sam muklo, slomljeno i bacio papirić preda nj, vadeći ujedno iz džepa ključeve od blagajne. — Svagdje je točno zapisano ime, svota i dan. Ne mučite se i ne mučite me!

Križni put je počeo.

Na prvu sam postaju išao u policijskom crnom, stravičnom automobilu, koji je posve sličan živoderskim kolima s tom prirodnom razlikom, što su psi niži od ljudi, pa trebaju i niža kola.

Sve sam potanko ispričao. Prikazao sam bijedu, u kojoj sam živio po svojoj plaći, potrebu za boljim životom i kaos u državnoj blagajni, koji me je upravo mamio, izazivao i nukao na krađu.

Na što sam potrošio toliku svotu?!

Za to je najlakše. Sa prijateljima, u društvima, na kartama, i ako doista nijesam kartao, otkako sam izišao iz vojske. Potrošio sam mnogo i u »partijske« svrhe osobito za vrijeme izbora. Ja sam se, doduše, upisao u tu »partiju« tek onako! Lakoumno, nepromišljeno i možda sa prikrivenom nadom, da ću od toga imati velike koristi u službi, no kada sam već bio u njoj i našao se s visokom gospodom, počeo sam ozbiljno, požrtvovno i marljivo raditi. Istina, kada sam god vidio to naše izabrano društvo, vazda sam pomišljao — koji li nas na što cilja i špekulira s »partijskom« iskaznicom, no šutio sam i radio, jer sam ja vazda ozbiljan radnik pod svakim jarmom. Treba me samo upregnuti. Bilo nas je upisanih u klubu

oko tri hiljade i osam stotina, za izbore smo potrošili mnogo para iz stranačke blagajne u Beogradu, mnogi smo i lično dosta žrtvovali — ja sâm nešto do četrdeset tisuća dinara — a kada su prebrojeni glasovi, što smo ih dobili u Zagrebu, nabrojeno je dvjesta pedeset i šest!

— Tko još nije izdao, neka izdaje! — rekao sam ja u klubu i otišao, da se više ne povratim, ali sam još uvijek ostao članom.

Dobro. Na to sam sve trošio, no nijesam ipak mogao profućkati tolike novce za dosta kratko vrijeme?!

Jesam. Potrošio sam sve do pare. U kući danas imadem možda svega hiljadu dinara i to od svoje plaće. To mi vjeruju, jer je već obavljena premetačina u mome stanu. Kada sam to čuo, sijevnule su preda mnom ogoljene Marine grudi. Bile su smežurane i mlohave! Čudno, kako mi je to došlo pred oči. Oblio me je hladan znoj.

— Tko vam je pomagao?! — pitao je redarstveni činovnik.

— Nitko. Sve sam radio sam bez ikakovih pomagača — odgovorio sam čvrsto i drsko mu pogledao u oči.

— Zar vašima u kući nije bilo sumnjivo, otkuda vama toliki novci, kada su znali, kolika vam je mjesečna plaća?

— Ni najmanje. Rekao sam, da zarađujem velike svote, čineći stanovite usluge mnogim jakim porezovnicima i da dobivam iz stranačkoga fonda za propagandu.

Dalje me nije ništa pitao ni o pomagačima ni o porodici, a kako sam sve priznao potanko i okolnosno, bili smo brzo gotovi. Stražar me je odveo i gurnuo u ćeliju broj 5 u prvome katu. Još sam uvijek bio dobro raspoložen. Što više: osjećao sam se veoma ugodno, jer je na mene palo neobično oterećenje, neko olakšanje uma i savjesti. Više nijesam imao tajne, više se nijesam imao česa bojati. Samo pomagači — to je ostala tajna, ali je to i moralo tako ostati, pa bilo i pod cijenu života. To bih bio izdržao, pa da su me stavili i na torturu, jer koliko sam ja god mek, slab i popustljiv, toliko sam tvrdoglav, kada nešto uvrtim u glavu. S tim sam raspoloženjem stupio u ćeliju.

Kada je stražar lupnuo vratima i brava dva puta škljocnula, učini mi se, da me zovnu moja mala Slavica, a taj mi je zov proletio mozgom kao tupa pila u nemilosrdnoj ruci. Stao sam obezumljen nasred ćelije i pogledao na vrata. Daske su debele skoro za svu podlanicu, a brava bez kvake. Prišao sam bliže i počeo drmati vratima. Micao sam se i tresao samo ja, dok su vrata ostala mirna i nepomična kao iz čelika. Pogledao sam po zidovima. Svi su išarani raznim krilaticama. Pomicao sam se i sve ih redom čitao. Opazio sam, da su one narodne pisane većinom ispisanim lakim rukama, dok su one internacionalne šarane nesigurnim, isprekidanim potezima. Nijesam našao među stotinama tih šara ni jedne jedine ljubavne rečenice, i ako sam to očekivao. Zaboravio sam bio, da se u tim tjeskobnim zidinama misli najviše o onoj ljubavi, koja te je — dovela u njih. Našao sam mnogo imena, kraj kojih je bio ubilježen datum dolaska i odlaska. Neki su bili vrlo dobri stanari, te su tu boravili mjesecima bez otkaza! Vukući se tako s noge na nogu uza zid, bio sam se toliko zadubio u čitanje, da sam dosta osjetljivo grunuo koljenom o limenu kantu u ćošku. Taj je đavo zazvonio kao da zove na uzbunu. Sagnuo sam se i podigao poklopac. Amonijakov mi je miris šiknuo u lice tolikom snagom, da sam brzo začepio nos i spustio poklopac. Zgadio mi se taj smrad i ta cijela prljava i smrdljiva posuda, te bih je bio najradije bacio van, ali — suđeno je, da ja i moj engleski klozet budemo pod istim ključem.

Osim toga odličnoga komada pokućtva bila su u ćeliji dva kreveta: na dva drvena stalka pribijene četiri daske. To je krevet. Da bude potpuno udobno, prednje su noge više od stražnjih, da ne bi gostu udarila krv u glavu, kada se odmara. Još više: tu je i jastuk, koji je napravljen, da bude u stilu, također iz dasaka u obliku maloga koritašca. Tu je i mala peć, koja se loži, po našem starom patrijarhalnom običaju, iz hodnika.

Ja sam to sve već poznavao, jer sam često zalazio u ćelije, dok sam još bio detektiv, ali se to posve drukčije gleda iza zaključanih vrata. Bilo mi je sve novo, sve neobično i vrijedno pažnje, pak sam obavio temeljitu pre-

gledbu svakoga komada pokućtva i svakoga ćola zida. Našao sam veoma mnogo krvavih tragova iza jedne vrsti domaćih životinjica, koje čovjeka toliko vole, da ga ne napuštaju ni u zatvoru, a po tim sam grobovima zaključivao s velikom sigurnošću, da nijesam osamljen u ta četiri išarana zida.

Kada sam tako obavio generalnu pregledbu, automatski sam se popeo na krevet, da pregledam prozore. Povukao sam prstom preko stakla i zaorao duboko brazdu na njemu kao na sipkoj pjeskulji. Nijesam mogao pogledati ravno preko dvorišta, jer mi je pogled sreo drveni sanduk, koji dopušta stanaru, da gleda samo u visoko, nedokučivo nebo, gdje vjekuju i kraljuju Pravda i Sloboda, da mu se tako i misli vazda dižu k njima.

Taj je sanduk dolje posve uzak, a pri vrhu širok do četrdeset centimetara, te je pričvršćen pred prozorom kao jasle za konje. Svaka je daska prišivena na stranice tako, da je gornjim dijelom potisnuta za jedan centimetar unutra, te je druga daska ne dohvaća, nego među njima ostaje slobodan prostor, kroz koji prolazi kiša i stanarov pogled na dvorište, u kome se skuplja straža i istovaruje automobil s novim gostima. Panorama je često veoma zanimljiva.

Kada sam sve to pregledao, počeo sam ponovno čitati sa zidova mudre riječi čudnovate knjige. Umorio sam se. Nijesam više mogao da pažljivo čitam, pa sjednem na krevet, podbočim ruke na koljena, savijem glavu i zamislim se.

— Tatica moj slatki! — vrisne opet moje slijepo siroče, a mene nenadano uhvati za srce tolika bol, da sam od muke zastenjao, skočio i počeo naglo hodati po ćeliji. Osam koraka tamo, osam koraka ovamo. Sada su moji kod kuće zaprepašteni i zatečeni nenadanim udarcem. Osobito moja mamica, moja draga, jedina mamica. Ona je zaslužila mnogo bolju sudbinu, no sada se ne da pomoći. Tu sam i tu ostajem. Ne znam, da li je ona slutila, otkuda meni novci, no sjećam se, da mi je znala češće, tiho, tužno i bojažljivo šanuti:

— Sinko! Ne će to dobro svršiti.

Ona je sigurno mislila na način života mojih svasti, a uz njih i moj i moje žene, pak se nekako prevarila. Dosad je s njima sve u redu, a udarac dođe s posve neočekivane strane. Zlatna moja stara majčice...

A Zlata?! Ona će ili pući od boli i sramote — ponosna aristokratkinja! — ili će uteći. To će biti grozan udarac i za mene i za dječicu i za mamicu. Grozno! Ali, što ja sada mogu promijeniti?! Nijesam nikada ni slutio, već sam očekivao posve drukčiji razvoj događaja. Računao sam, kako ću s državnim novcem zaraditi kapital, pa državi vratiti njezino, a ja lijepo živjeti kao bogat gospodin, a sada — ne samo da državi ne vraćam, nego joj se i dalje zadužujem hranarinom i stanarinom i upropastih i sebe i svoju nesretnu porodicu.

Kod Mare nijesu pronađene namire, dok mi ih činovnik nije spomenuo. Njezina su njedra ipak tajni kutić sa sedam pečata, kad se radi — o namirama. Nju će moj slučaj potresti samo zbog nestašice sigurnoga dohotka i zbog bojazni, da ću i nju izdati. Kada vidi, da te opasnosti nema, utješit će se brzo skupa s Jelicom, Wetterom i još s koje kim. Brzo će one to preboljeti, a ja ću ovako mjeriti zatvorske prostorije sada ovdje, malo poslije kod sudbenoga stola, a onda moguće i u Lepoglavi.

Točno osam koračaja. Koraci nijesu ni preveliki ni premaleni. Propisni — sedamdeset i pet centimetara. To je propisni vojnički korak.

— Jedan, dva, tri, četiri, pet, šest, sedam!

Oho! Kraća je ta moja gajba. Kada pružim korak propisno, ne mogu osmoga napraviti. Sedam dobrih koračaja.

Netko mi kucka na zidu iz ćelije broj 4. Poznam ja te signale, ali samo teoretski. Zastanem, zatim pridem k zidu, gdje je odzvanjalo kucanje. Kucnem i ja nekoliko puta. Sve zašuti. Legnem na krevet i prilijepim uho na ono isto mjesto.

— Halo! — viče onaj. Čujem posve jasno kao na telefonu. Pridignem se, mjesto uha, priljubim usta na smradni, nečisti zid, a ruke smjestim oko usta kao zvučnik, te odgovorim susjedu.

— Kakva je papica? — upita onaj.

Trgnuo sam se. Koliko sam god bio obradovan, kada sam čuo znak života, toliko me je sada potreslo i zaboljelo to šatrovačko, povjerljivo pitanje. Daleko si dospio, Dragane Bojaniću! Ustao sam s kreveta i počeo nemirno hodati. Kušao sam brojiti korake do stotine, da se rastresem, no smeo sam se negdje iza sedamdeset, pa počeo iznova. Susjed je neumorno i jednolično kuckao: tik, tik, tik. To je poziv, na koji više nijesam htio da odgovorim. Kada onaj nije prestajao, prišao sam opet k zidu i tik kraj peći, to je desni ugao od vrata, udario jedan jaki i odmah pet, šest lakih udaraca, da vidim, je li prijatelj vješt razgovoru. Smjesta je zanijemio kao riba, jer mu je moj brzojav kazao, da je opasnost kraj vrata.

Nastavio sam šetnju, kada ubrzo iza mojega signala škljocnu brava. To mi je bilo drago, jer se je tako moj susjed uvjerio, da se i ja razumijem u posao. Uistinu sam se tome veselio, i ako to po građanskom shvaćanju ne će biti osobita odlika. Na vratima se je pojavio ključar i pružio mi zdjelicu i žlicu, a iza njega su dva zamazana pritvorenika nosila kotao s jelom.

— Ja ću dobiti jelo od kuće — rekao sam.

— Vraga ćeš ti dobiti — odgovori stražar posve pristojno i ljubezno, pružajući mi okrugli hljepčić kruha. — Samo uzmi, pa žderi. Tu se jede samo jednom na dan, a do sutra je dugo. Ako ne ždereš, krepat ćeš.

Stražareva me je ljubezna i zabrinuta prisutnost pritisla o zemlju kao mora. Kao stroj sam pružio ruku i primio jelo. Bila je to mutna vruća voda, po kojoj su se štrkljala tri — posve točno: tri! — perca kelja. Okusio sam i opet ispljunuo. Možda je to izvrsna hrana za pritvorenike, napravljena po receptu policijskih liječnika i možda čak kakvih svjetskih kapaciteta, možda su kalorije u punom broju, no za moje nepce je bila nepodnošljiva. Razumije se samo sobom, da policijski kuhar nije kriv, što sam ja naučen, da u jelu dobivam po malo masti i soli.

Zdjelicu sam metnuo na krevet, legao potrbuške kraj nje i promatrao, kako se kelj igra. Počeo sam je objeručke vrtiti, da ona tri siromašna perca bolje razigram. Ležeći

tako, sjetio sam se roditeljske kuće. Imali smo velikoga zelova, koji je bio vazda privezan. Kada bi mu moja mamica donijela hranu, on bi se najeo, a kraj preostatka legao, pružio ispred sebe prednje noge, položio na njih glavu i s velikim zanimanjem promatrao, kako kokice obilaze oko zdjele, a ne usuđuju se pristupiti. S isto takim zanimanjem, u istom položaju tijela promatrao sam ja igru kelja. Razlika je samo u tome, što je jelo našega zelova bilo ukusno i začinjeno, i što je on bio na lancu na svježem zraku, a ja pod bravom u smrdljivoj ćeliji.

Iz umovanja me trže ponovni zov: tik, tik, tik! Skočio sam na drugi krevet, priljubio usta, pa i bez odziva, povikao:

— Halo!

— Kakva je papica?! — pita onaj.

— Otvorena šapa! — odgovorim ja.

— Pronevjerenje?!

— Da.

— Je li bar dosta?

— Četvrt milijuna.

— Bravo! Ti si momak! — vikne onaj upravo oduševljeno i poče udarati obim dlanovima po zidu u znak odobravanja. To je njegovo oduševljenje i mene udobrovoljilo baš kao što me je bilo njegovo pitanje najprije i razljutilo i uvrijedilo.

— A ti?! — upitao sam ga.

— Ah, ja sam prema tebi komarac, kramar.

Opet su se začuli u hodniku koraci, pak sam ja brzo otkucao svršetak razgovora. Donijeli su mi objed od kuće.

— Donijeli su i jastuk i gunj, ali nije dopušteno — reče mi ključar. — Možeš i ti jednom spavati na golim pričama. Ne će ti ni vraga biti.

Nijesam mogao jesti. Bio sam gladan, želio sam jesti, ali — nijesam mogao gutati. Nije išlo. Smetalo me je i to, što nijesam imao ni noža ni viljuške. To je i luksus i pogibeljno oružje, pa ne smije u ćeliju.

Bilo je prilično toplo, jer je bio lijep i sunčan dan, no što se je više približavala večer, to sam više osjećao, da mi ne će biti prevruće. Neumorno sam hodao, trljao ruke

i češće pipao peć, i ako sam znao, da je hladna kao led i da se ne će zgrijati. Kako je padao mrak, tako je padalo i moje raspoloženje. Popeo sam se na krevet, a otuda na prozor i zurio kroz otvore na jaslama u dvorište. Bilo je sve tiho i mirno kao u velikoj grobnici.

Nenadano je hodnik oživio. Čuli su se najprije potmuli koraci, zatim škripanje zarđale brave, lupa velikih teških ključeva, a zatim mnogo koraka i lupanje raznih predmeta. Sašao sam sa prozora i prislonio uho na vrata, da bih razabrao, što se to događa. Otvor je na vratima bio s vanjske strane pokriven željeznim poklopčićem. Pokušao sam, da ga prstom uklonim, ali ga nijesam mogao ni ganuti kao da je prikovan. Znao sam, da je pričvršćen na maloj željeznoj osovini i da se dade okretati. Mašim se u džep, da nađem štogod, čime bih ga pomakao, ali džepovi su prazni. U prijamnoj su mi ih pisarni izvrnuli, te ni mrvica kruha nije ostala, a kamo li što drugo. To me je još više uznemirilo.

Nad vratima je prozor, kroz koji ulazi u ćeliju električna rasvjeta s hodnika. Svjetiljka je pričvršćena visoko na suprotnoj stijeni tako, da njezino tužno svijetlo pada kroz cijelu noć na krevet, te stražar može kroz rupicu na vratima nadzirati, što se događa u gajbi. Pokušao sam porinuti taj prozor, no on je bio nepomičan i otporan. Međutim sam razumio, da je čišćenje ćelija. Išlo je to velikom brzinom, te bi se i najhitrije gospodske sobarice postidjele. Uznici su žagorili po hodniku, a stražar ih je opominjao, te se njegov glas izvisivao nad nejasni i prigušeni žagor kao zvono ovna prethodnika nad blekom ovaca i gladnih janjaca.

— Vi tati Kristuševi, vrag vam oca i mater! — bila je njegova poštapalica, koju je svaki čas milo i srdačno ponavljao. Nekoliko su puta tu opomenu popratili čudni zvukovi ključeva kao da bi naglo pali na nečija leđa, a zatim prigušeni jauk, no to nije ništa bilo niti je poremetilo harmoniju blejanja i zvona.

Škljocnula je i moja brava.

— Kiblovanje, ptičico! — reče stražar, a neki mi odrpanac pruži metlu.

— Kod mene je čisto — odgovorim ja.

— Čisto?! Gle ti njega! A higijena, a propisi, a de-

sinfektor?! To je ništa, je li?! — saspe on na mene pouke kao kišu.

Brzo se latim metle i počnem strugati po betonskome podu. Digao se oblak teške prašine. Udarila mi je u nos, pa me napalo kihanje.

— Fin tatski nos! — reče ključar i nasmiješi se. — Naučit ćeš se ti i na gore.

— Još gore?!

— Ne drobi, nego kiblu u ruke, pa nosi.

— Prazna je.

— A vodu promijeniti?! Voda se mora u njoj vazda mijenjati. To traži propis i higijena.

Uzeo sam tu groznu, odvratnu posudu i objeručke je podigao, pa iznio. To mi je bio i poslije najgadniji posao. Izmijenio sam vodu i vratio se u ćeliju.

— Mogu li dobiti gunj? Smrznut ću se — rekao sam ključaru.

— Obložite se, gospodine blagajniče, hiljadarkama, pa će se vaše gospodstvo zgrijati! — odgovori on, mrko me pogleda i zaškripa zubima, da me je u svakoj kosti zazeblo. — Mi crkavamo u poštenju sa tridest dinara na dan, a gospoda kradu na stotine hiljada! Pas ti se mesa napotezao! I sada bi još gunj?! Nema gunjeva za taku gamad!

Vrata su lupnula, brava škljocnula, a ja se kao isprebijana mačka svalio na tvrde daske. Nijesam do toga časa ni pomišljao, da sam ja uopće zločinac, a najmanje, da sam tako odvratan, gnjusan zločinac. Nijesam okrao sirotinju, ne padaju na mene suze udovičke, pa što je onda na tome, ako sam uzeo od svakoga državljanina desetak jadnih, nevrijednih para?! Ali gle, ovaj se cijeli dan tu gjavi s ološem ljudskoga društva, čuva to poštovano društvo, da ono može u miru sticati što pošteno, više nepošteno, pa mu za tu potpunu žrtvu ne daje svaki državljanin na dan ni četvrt tisućine jedne pare!

Susjed je dugo i ponovno kuckao, no nijesam mu se odazvao. Nijesam imao snage, da se razgovaram. I s druge su strane kucali. I nada mnom su kucali. Kuckalo se na sve strane, a u meni je kuckala svaka kaplja krvi, svaka se žilica tresla i mozak poigravao. Bilo mi je sve teže i teže. Legao sam na daske, e da bih zaspao, da noć prije

prođe. Mršav sam, pa me svaka kost boli, čim je naslonim na dasku. Bacao sam se s boka na bok, okretao se na leđa, no sve uzalud. Zatvorim oči, ali vidim kroz vjeđe kao u po bijela dana, vidim — svoju mamicu, svu slomljenu, zaplakanu, u očaju, a kraj nje jeca moje slijepo čedo.

Grozna slika za dugu, neprolaznu noć u samici! Majčice moja slatka, nijesi ti zaslužila take sudbine, ali — ipak je to tvoja sudbina. Suđeno je, tako je pisano u zvijezdama, zlatno, dobro srce, pod kojim sam klijao kao tvoja najveća, najsvjetlija nada. Pa, eto vidiš...

Nijesam ja ni zao, ni pokvaren, ni... ni. Ja ne znam. Samo sam mekan kao smola, dobar kao kruh, bez odlučnosti i volje, pa me razapeše, razapeše me, slatka moja ožalošćena majčice!

Bio sam i u ratu i u zarobljeništvu, bio sam već i u zatvoru, dok sam još išao u kadetsku školu, ali ovake noći nikada ne doživjeh. Svaki je četvrt sata udario bat na velikom satu, koji je postavljen na redarstvenoj zgradi kao jedan dio alata svete inkvizicije. Grozan alat! Bio bih volio, da ga mogu razlupati i ustaviti, nego — na slobodu. Strašna poredba, ali je na mjestu. Ovaj mi je prokleti bat kljuvao mozak kao nezasitna zvijer, a sve pomalo. Sve udari, pa čeka dugo, dugo u visini, spreman na udarac, ali ne će da pada. Čeka, dok od muke i nestrpljenja, u očaju krikneš: »Padaj već jednom!«, a on još čeka, pa da onda istom — udari i u istom se času podigne na novi udarac, koji moraš mučenički iščekati i izmoliti. Strahovita, grozna, vječna noć! Tijelo mi je htjelo iskočiti iz kože, a koža popucati od neke tjeskobe, svrbeža, muke i potmulih bolova, ali je najstrašnije, što se nije ništa dogodilo. Niti je koža popucala, niti je tijelo iz nje uteklo. Kako bih inače bio mučen i mrcvaren?!

Negdje oko pola noći dojuri auto u dvorište. Brzo sam skočio i popeo se na prozor. Vidio sam samo sjene, nekakovo komešanje, čuo sam udaranje i stenjanje. Auto je odvežen u garažu, koja je bila negdje ispod mene, a sjene nestale u zgradi. Za nekoliko časaka odjeknu s protivne strane strahovit krik. Toliko sam se trgnuo, da sam skoro pao s prozora. Jaukanje se ponovilo nekoliko puta kao da nekoga kolju, a onda sve utone u noćnu tišinu.

Opet sam se spustio na daske i legao potrbuške. Odmah sam uvidio, da je to najzgodniji položaj i ponadao se, da ću možda ipak tako zaspati. Izdržao sam samo nekoliko časaka. Zaboljeli su me laktovi i rebra, a zima me obuzela, da sam se sav tresao. Ustao sam i hodao gore, dolje, neumorno i bez prestanka. U glavi mi je čekićalo i tuklo, a srce udaralo kao bijesno. Neprekidno sam bio ovijen strahovitom tjeskobom, koja bi mi se popela kao divlja mačka na vrh mozga i grebla, čim bih se sjetio svoje dobre mamice i male Slavice. Što znači: sjetio?! Bile su mi neprekidno pred očima i uklonio bih ih samo u trenucima, kada bih pozornije očekivao udarac sata ili kada bih se malko uljuljao brojenjem koračaja.

— Svići, ne svanulo! — zapištao sam, drmajući objeručke rešetke na prozoru, a da ni danas ne znam, kako i kada sam dospio na prozor.

Ruke su mi se ukočile oko hladnoga željeza, ukrutio sam se na mrzlome zidu, upiljio pogled u tamu i — sigurno zaspao. Sigurno sam spavao, dok sam nenadano opazio, da je na dvorištu svjetlije i da je u ćeliji polutama mnogo rjeđa, nego li je prije bilo. To se osobito zapažalo u uglovima do vrata, u koje nije moglo dopirati svijetlo s hodnika, te sam prije od prozora jedva nazirao peć i kiblu. Sada sam ih vidio posve dobro. Danilo se.

Kako sam kanio saći, pustio sam željezne prečke iz ruku i u istome se času stropoštao na daske. Nijesam osjetio upravo nikakovih bolova, ali — nijesam mogao ni ustati ni pružiti se. Sav sam bio utrnuo i ukočio se. Polako sam micao najprije jednu, pa drugu ruku, a zatim isto tako i noge. Mravci su mi sijevali kroz udove kao električne iskre. Trebalo je dosta dugo, dok sam malko došao k sebi. Lagano sam se i oprezno osovio na noge, te pokušao hodati kao oronuli starac ili dijete, kada istom prohoda. Savio sam se kao britva, a u slabinama sam osjećao rane, u zglobovima noževe.

Zaškripala je brava na kraju hodnika i zatutnjili teški ključarevi koraci.

— Kiblanje! — viknuo je on u sav glas. — Izvolite, gospodo!

XIII.

U tri su i pol sata poslije podne zazvonili ključevi, brava zaškripala đavolskim zubima, a na vratima se pojavio stasit, lijep graničar ključar.

— Izvolite, velemožni, na šetnju — rekao mi je povišenim glasom, iz kojega je siktala neutaživa snaga i prezira i bola i pregaranja.

Uperio sam mu umolan pogled i jedva se podigao sa dasaka.

— Ne mučite me — rekao sam mu kao ocu. — Ja znam, da kod policije nema šetnje za uznike.

— Na krovu smo napravili šetalište za bolju gospodu — odgovori ključar, omahujući ključevima, te sam sav protrnuo, da će mu se omaknut na moju glavu, kako ih je lako držao. — Pakuj. Ideš k sudu. Tamo je bolji hotel.

Skupili su nas osmoricu u hodniku i poredali dva i dva. Ne zna se, tko je bio od koga zamazaniji i otrcaniji. Ja sam bio na čelu kolone, s gunjem preko ruke. Okrenuo sam se i plačnim glasom umolio nadstražara, da me metne u sredinu.

— Gospoda vazda vode! — odgovori on, a da me nije ni pogledao. Čini mi se, da bi mi bilo lakše, da me je prezirno omjerio i opsovao. Ne. On toga nije naučio. Nije mi poklonio ni svojega pogleda.

Kada smo izišli na ulicu, svijet je zastajkivao. Nabio sam šešir do očiju i glavu priljubio na prsa. Moji su drugovi nešto ispod glasa čavrljali, neki su se i smijali. Išli smo lagano kao na sprovodu, u kojemu pratimo svoje duše. Tako sam bar ja osjećao, a kada sam čuo svoje ime na ustima nekih prolaznika, poželio sam, da se poda mnom otvori zemlja. Od policije je do sudbenoga stola samo par stotina koraka, no dok smo to prepješačili, trebala je cijela, mukotrpna vječnost, te sam osjetio veliko olakšanje, kada su vrata za mnom opet lupnula. Istina, pod tim se olakšanjem može padati u nesvijest od bolova, ali je ipak bilo lakše nego na ulici.

Kada su nas zaveli u knjige, morali smo se kupati, a haljine su nam raskužili. Težak je zadah te kupaone i ljudskih tjelesa, no činilo mi se je ugodnim, što se tu više ne

vidi, da sam ja gospodin, a oni svi drugi obične skitnice i beskućnici. Međutim, bjelina je moje puti odavala moju prošlost, o čemu sam se ubrzo uvjerio. Još se nijesmo bili ni obrisali, kada je stražar rekao:

— Sada ćemo se šišati. Najprije ovaj bijeli tat! — reče i pokaza rukom na mene.

Kosa sama sobom ne znači ništa, no meni su navrle suze na oči, kada mi je tupa sprava zagulila preko tjemena do kože! Koliko poniženje u tome jednostavnome rezanju tih nekoliko kosa! Koliko uspomena, koliko boli, koliko razorenih snova i osnova!

Turnuli su me u skupnu ćeliju. Bilo nas je unutra svega osam komada što manjih što većih krivaca. Ležalo se na slamnjačama, dva i dva, jer je bilo previše gostiju. Pod je od dasaka. Na prozorima nema jasala. Svaki može imati posteljinu svoju.

— Oho: gospodin!? — bio je pozdrav, s kojim su me novi drugovi dočekali, a na licima sam im čitao porugu i prezir. Skupili su se oko mene, da me ogledaju, da me pomirišu i ispitaju. Gledao sam te odrapance nepovjerljivo i bojažljivo. Nijesam još bio naučen na tako odlično društvo. Jedan mi se je prikazao kao sobni starješina i rastumačio mi sobni red, tražeći slijepu pokornost, odanost i vjernost društvu.

— Samo tako možemo izaći na kraj s tim hajducima stražarima i njihovim raznim harambašama! — rekao je on svečano i povišenim glasom — Moraš znati, da smo okruženi najogavnijim tipovima ljudskoga društva, pa se prema tome i vladaj. Čim vide, da si pred njima mek, iskren i bojažljiv, svršio si kao čovjek.

U čudu sam slušao tu neobičnu filozofiju, koja je vjerojatno slabo poznata službenim kriminalistima. Taj je filozof, taj je predavač, taj je moj starješina bio momak od kojih dvadeset i pet godina, mršav i blijed, a po zanimanju provalnik i to — internacionalna klasa. Zvao se je Moše Kakhitelachwilli i Chiobelli Khekitellacha, odnosno Fakita Lachevilli Michi, rodom iz Georgije, po zanimanju, kako veli njegova optužnica, trgovac, odnosno bez zanimanja, skitnica i poznati internacionalni dućanski tat. Govorio je, među ostalim, izvrsno ruski, njemački, talijanski i engleski,

a tu je naučio i hrvatski tako dobro, da se jedva opažalo, da pravi pogrješke.

— Ne smijete zaboraviti — nastavljao je on — da u pritvorenicima ne gledaju ljude, nego opasne zvijeri. Sporedno je, kako ste i zašto ste ovamo došli. Konačna je ocjena ista. Sporedno je i to, da li ste u Zagrebu, Carigradu, Sofiji, Bukureštu, Beču, Berlinu ili Milanu. Govorim iz iskustva.

Ostali su drugovi stajali oko nas dvojice i otvorenih usta lovili svaku njegovu riječ kao sveto pismo. Sigurno je, da nijesu nikada tako pozorno slušali ni oca ni vjeroučitelja.

— Ova velika gospoda, počevši od našega ključara i stražara, pa sve gore dalje, ne idu u ove službe iz ljubavi, nego samo da zarade koru kruha. Prema tome se i vladaju, a kakvo sjeme, takav i plod. Niti znaju o nama što drugo, niti ih zanima, osim da smo tome društvu s onu stranu rešetaka ne samo suvišni nego i pogibeljni, jer se ne pokoravamo njegovim egoističnim zakonima, pa nas zbog toga treba paziti kao bijesne pse. Moje je dugogodišnje iskustvo došlo do zaključka, da na izvršenju kaznenih zakonika ne bi smio surađivati nitko, tko ih nije sam na sebi osjetio — s ovu stranu rešetaka. Rijetki su sretnici i Božji odabranici, koji znadu cijeniti ljudsku slobodu, a da nijesu sami iskusili, što znači, biti bez nje; malo ih je, koji shvaćaju svetost ljudskoga dostojanstva, a da im njihovo dostojanstvo nije bilo pogaženo i popljuvano. Taki su samo iznimke!

Mene je to predavanje umaralo, došlo mi je neočekivano, pa mi je bilo dosadno. Počeo sam se nestrpljivo ogledavati i tražiti, gdje bih sjeo. Stolice nijesam opazio, no bile su tu dvije klupe i stol.

— Oprostite! — rekoh ja. — Sjeo bih. Umoran sam. Nijesam cijelu noć ni oka stisnuo.

Moše me je uzeo ispod ruke i veoma me prijateljski doveo do klupe.

— Jesu li vas tukli na policiji? — upitao me je.

— Ne.

— A okivali?

— Ne.

Iza toga sam mu ispripovijedao svoj slučaj, nastojeći da ga uljepšam. Promatrao me je sa visoka, s očitim sažaljenjem.

— Vi ste željeli ostati dobar član toga društva tamo, ali nijeste imali novaca.

— Nijesam imao snage — ispravim ga ja.

— Te bi se robe našlo, samo da ste imali novaca!

Običaj je, da pridošlica dobiva najgore mjesto za spavanje, a to je kraj maloga kočaka, u kojemu je smještena kibla. To je uzan prostor u jednom uglu kraj prozora, sprijeda otvoren, a sa strane zatvoren tankom stijenom, koja ne dosiže do stropa. Na otvor se metne zastor od papira, koji sprečava pogled, no nijedan glas, nijedan šum, nijedan atom mirisa ne ostaje unutra, već usrećuje cijelu sobu. Iznosi se van jutrom i večerom, no unutri mu je djelovanje trajno, te smo svi izjutra, kada ustajemo, blijedi, žuti i mrtvi od umora kao da smo sjekli drva, a ne ljenčarili. Udovi su mlohavi, kosti osjetljive na svaki dodir, a okus u ustima odvratan.

Kada čovjek siromak zbije štogod kućice, pa pumpu za vodu zabije preblizu zahodske jame, higijeničari i estetičari su mu s punim pravom odmah na vratu, pa sigurno zbog tih važnih poslova još ne dospješe, da urede i ove malenkosti!

Ja bih bio morao spavati pred tim izvorom zdravlja i miomirisa, no Moše je nekako udesio, da budem podalje.

— Slab je Bojanić, pa će nam tu crknuti — rekao je on kao da se ispričava.

Nijesu mu prigovarali, i ako je bilo među drugovima nekoliko drskih pojava. Staro je pravilo također i to, da svakoga došljaka prvu noć preslušaju. To je posebna procedura, kojoj nasjedne svaki novajlija. Jadnoga grješnika pokriju plahtom ili gunjem nad otvorenom posudom vode, a zatim ga jedan ispituje kao sudac istražitelj. Ovaj govori u čizmu ili drugu sličnu napravu, pa se čini, da glas dolazi iz daleka. Istraženika uvjere, da to sudac istražitelj govori ispred vrata ćelije. On to vjeruje, sav se strese od uzrujanja i straha, pa čini sve, što mu »sudac« zapovijeda. Redovno se mora sav svući, što je veoma važna pojava, zatim se mora kupati, mora četveronoške hodati, kušati da stoji

na glavi i slične komedije. Gdjekada se to izrodi u pravu torturu, koja nije posve čista od seksualne natruhe.

Mene su pustili s mirom, no ne znam, da li zbog toga, što je moj bijedni, jadni izgled bio svjedokom mojeg potpunog iscrpljenja i umora ili zbog toga, što sam u razgovoru bio napomenuo, da mi je to »preslušavanje« poznato. Nijesam napominjao, da sam negda bio detektiv, jer sam bio uvjeren, da bi to ulilo u moje društvo skrajnje nepovjerenje i mržnju.

Čim me je idućeg dana sudac istražitelj preslušao, uzeo me je tamničar u pisarnu. To je bila ugodna promjena. Mjesto da cijeli dan sjedim pod ključem i slušam strahovitu filozofiju najpriprostijih i najgorih, u najodvratnijim higijenskim prilikama, ja sam bio u velikoj zračnoj sobi, slobodno se kretao po malome dvorištu i dolazio u doticaj s ljudima, koji nijesu ni uznici ni uznički stražari, već pravi pravcati ljudi iz slobode. Kada je god koji takav došao iz grada, da štogod pita ili moli tamničara, ja sam u njemu gledao najsretniji stvor i zavidao mu do bola, pa makar dolazio i s potokom suza u očima.

Moše mi je zamjerio, što sam se dao upregnuti u službu i nije ništa koristilo moje dokazivanje, kako je to za mene velika blagodat. On je smatrao, da time sam stežem konop, koji mi je oko vrata, a upravi je to isto zamjerao kao analfabetsko neshvaćanje svoje zadaće i položaja. Tražio je od mene, da moram — kad sam već tamo! — praviti u knjigama najveću zbrku, kod unošenja kazna vazda krivotvoriti datume u korist osuđenoga i uopće svakim potezom pera praviti zavjeru, osvetu i revoluciju.

Ja sam mu to obećao i češće mu pripovijedao, što sam napravio, dok sam uistinu vazda radio veoma zdušno i savjesno, jer mi je bilo neopisivo mnogo stalo do toga, da to mjesto zadržim.

Moši je bilo krivo i to, što sam se slagao sa stražarima. To su sve priprosti seljaci sa svim manama i odlikama, pa sam ih ja uzimao takvima, kakvi su bili. Moše je bio drugoga mišljenja i neprestano se bunio protiv svakoga grubljega istupa kojega stražara. Nikada nije bio u neprilici za povod svojim uzbunama.

— Ne može biti propisana jednaka naobrazba za čuvara stoke i čuvara ljudi! — bila je njegova redovita izreka.

— Ne možemo tražiti, da stražari budu svršeni akademičari?! — rekao sam ja jednom zgodom.

— Tko nema valjane štale i dobra pastira, taj i ne drži stoke, a ako je ipak drži, ostat će bez nje.

— Velika šteta državi, da mi svi ovdje crknemo!

— Oho! — usklikne Mošo bijesno. — Ti spadaš u Stenjevac, a ne u zatvor!

Istraga je proti meni potrajala dosta dugo, jer su stručnjaci bili nebrojeno puta pozivani i preslušavani, da razjasne, kako je bilo moguće da pronevjerim toliku svotu, a da se ne opazi. Jedan je tvrdio, da sam za tu operaciju morao imati najmanje tri pomoćnika, dok je drugi dopuštao mogućnost, da se sve provede samo s jednim.

Svaki sudbeni vještak misli, da se mora pokazati osobito vještim u svojoj struci, pa zapliće i mota, umjesto da stvari pogleda jednostavno i otvoreno u oči. Većina se prevara obavlja s nevjerojatno jednostavnim i jeftinim sredstvima i što jednostavnije, to genijalnije. Dugo je trebalo, da ih uvjerim, da sam doista sve sam mogao izvesti i izveo, te sam jedva onemogućio, da ne strpaju u zatvor još nekoliko čestitih činovnika. Bili su to, doduše, politički sumnjivci i tvrdoglavci, no ipak nijesam mogao dopustiti, da ih strmoglave na tako prljavoj stvari.

Kada su gospoda vještaci sumnjivo slušali moje nevještačko razlaganje, rastumačio sam im, kako bih bio za par dana olakšao to divno gospodarstvo za dva milijuna dinara. Odlučno su ustvrdili, da je to nemoguće. Nasmijao im se i sam sudac istražitelj i rekao:

— Nije moguće — hvala Bogu i zatvoru!

Vrlo je teško čekati, da čuješ svoju sudbinu, koju ti kroji ljudski um i srce. Opasan i težak položaj, daleko teži, negoli izdržavanje kazne.

Sudačko je zvanje uzvišenije i odgovornije i od samog svećeničkog zvanja, no koliko je Svećenika i među samim svećenicima?! Stoga je razloga za svakoga optuženika neobično važno, pred koji će senat doći na glavnu raspravu, a to čekanje, to je muka teška.

Osim te muke, osim stida i kajanja, morila me je i još jedna muka: kada će me posjetiti Zlata i što će mi reći?!

Cijeli je prvi tjedan nije bilo, a hranu mi je slala iz gostione i poslala mi čistog rublja, da se presvučem. Po jednom sam joj kažnjeniku, koji je išao u grad na radnju, poslao pisamce i molio je, da me pohodi. Vratio se bez odgovora i pozdrava.

— Što radi? — pitao sam ga.

— Plače.

— A što je rekla?

— Rekla mi je — hvala.

— Što još?

— Ništa. Okrenula se od mene, da joj ne vidim suza.

Za nekoliko sam dana bio pozvan u razgovornicu. Srce mi je počelo bjesomučno lupati i krv šiknula žilama te sam mislio, da će ih probiti. Žurno sam se malko pogladio, uredio i poravnao odijelo, da budem što je manje moguće bijedna izgleda. Popipao sam bradu i zgrozio se pri pomisli, da će me moja osjetljiva Zlata vidjeti tako čupava i obrasla. Sada više nije bilo pomoći, pa sam jurnuo u prvi kat, namještajući ovratnik. Jedva sam čekao čas, da je opet ugledam i zagrlim.

— Da li će me zagrliti i poljubiti?! — sijevne mi pitanje glavom. Stresla me je groznica i možda bih bio mogao da izbjegnem tome groznome razočaranju i poniženju, kada ne bih već bio na vratima razgovornice i ugledao Maru i Jelicu.

— A, vi ste to! — rekao sam posve neodređenim glasom i pružio im ruku.

— Koga si ti očekivao? — upita Jelica.

Izrukovali smo se, ni toplo ni hladno, i sjeli na klupu. Ja sam šutio, jer mi je neprekidno lebdjelo na usnama pitanje o Zlati, no nijesam se usudio, da ga postavim. Strepio sam pred odgovorom. I one su šutjele i promatrale me od glave do pete.

— Kako bijedno izgledaš! — progovori prva Mara, meko i sućutno.

— To je poslije lumpanja — odgovorim ja.

— Pa kada si lumpovao?! — začudi se Jelica.

— Od osamnaeste, pa ovamo.

Opet smo zašutjeli. Bilo mi je vrlo teško. Nešto me uhvatilo za prsa i potezalo k vratu, te mi se činilo, da će me zagušiti. Kopalo je po vratu i škakljalo me u očnim žlijezdama.

— Što radi mamica? — upitao sam, samo da ne pitam ono, što bih bio najviše želio.

— Okamenila se i šuti. Riječi ne progovara.

— A djeca?

— Igraju se.

Opet smo zašutjeli. Ja sam želio, da mi one same počnu pripovijedati. One su šutjele.

— A inače? — rekao sam ja i počeo nemirno udarati prstima po klupi.

— Što — inače?! — upita Jelica.

— Tako. Što inače radite?

— Razmišljamo, što ćemo sada — odgovori Jelica.

Mara je šutjela, oborila pogled i nešto čupkala na krilu kao prije plača.

— Svakako, ne onako kao dosad — rekoh ja neodlučno. — Uostalom, ti si vazda naglašavala, da nema i ne smije biti razlike između muška i ženska.

— Da, ali u pitanju morala! — upade mi ona u riječ.

— I nemorala — dodadoh ja bez želje, da je uvrijedim, no rekao sam jetko.

— Ako hoćeš i tako, svejedno, ali kada se radi o uzdržavanju porodice, onda mi nijesmo — muško.

— Kada sam ja sam mogao uzdržavati nas sedmero, možete i vas tri prehraniti vas šestero.

— Koje nas tri?!

— Vas dvije i Zlata.

Šutjele su obje.

— A što radi Zlata?! — teško se i mučno odlučim na to pitanje, koje sam jedva izgovorio, ne gledajući im u lice i oči, da ne bih vidio, što ne želim. Kada sam pitanje izrekao, duboko sam i teško odahnuo kao iza vratolomna skoka sa strahovitim naletom.

— Ona neprestano traži mjesto — odgovori Mara.

— Budala! — ubaci Jelica mirno i lagano u našu šutnju kao praskavicu.

— Traži mjesto?!

— Da! — potvrdi Mara. — I pozdravila te je, da se ne srdiš, što ne dolazi. Čim nađe mjesto!

Ta je poruka svalila ogroman teret sa mojih grudi i raspršila naslagu bola i tuge sa mojih očiju.

— To mi ona poručuje?!

— Da. Ona! — potvrdi Mara.

— Sve je to neka užasna ludnica — reče Jelica razdražljivo i razdraženo. — Kad je kod kuće, onda je vazda uz mamicu u kuhinji, a ne govore ni riječi, već samo bulje preda se kao da su šenule umom. Mamica svaki čas podiže ruke kao navijena lutka u izlogu, jedva primjetljivo odmahuje glavom i sve kradom lovi pogledom mene i Maru, a Zlata briše suze. Ne plače, a suze joj teku. Meni je toga već dosta.

Stražar je nestrpljivo hodao oko nas, te mi je bilo jasno, da želi završiti naš razgovor, a nije znao, kako bi to učinio, da mi se ne zamjeri. Ustao sam.

— Treba li ti što poslati? — upita Mara.

— Zlatu.

— Je li inače što trebaš?

— Zlatu i djecu.

— Razumijem, razumijem, ali — još što?

— Razumije se: i mamicu!

Izrukovali smo se i brzo rastali. Opet je pao na mene toliki teret, da sam se jedva pomicao: ona traži mjesto i prolijeva suze bez plača, a sigurno plače, kada suza ne lije.

»Budala« . . .

Idućega me je dana pohodio moj dobar prijatelj iz zarobljeništva, odvjetnik dr. Kresović.

— Tvoja me je gospođa umolila, da te branim — rekao mi je.

— Ona te je molila?! — uzdahnuo sam ja kao molitvu.

— Što si se iznenadio?! Gospođa mi je rekla, a i ja sam znam, da me nemate čime platiti.

Bilo mi je i milo i neugodno. Obasuo me je plamen stida pred tim čovjekom, koji je i u zarobljeništvu i kod kuće vodio posve drukčiji život negoli ja. Kada je u svoje vrijeme čuo, da sam uskočio među janjičare, rekao mi je prigodom jednoga susreta:

— Dragane, Dragane, zar ti vjeruješ, da su tvoji janjeći zubi dorasli da grizu iz iste zdjele s vukovima grabežljivcima?! — a ja sam se nasmijao toj biblijskoj poredbi i bojazni naših pokojnih prababa, no sada sam želio, iskreno i vruće, da se on toga smijeha ne sjeti.

Pročitao je spise i razglabao je moj slučaj hladno i mirno, bez ijedne primjedbe, koja bi me uznemirila. Kada smo preletjeli sav materijal, a da on nije ni iz daleka taknuo u moje osjetljive žice, koje bi mi natjerale ledeni znoj na čelo, ja sam se uznemirio, jer je u meni strugalo, kopalo, rovalo. Morao sam reći, morao sam spomenuti. Nijesam samo znao, kako bih to rekao njemu, koji je na posve protivnom polu, pa rekoh nenadano kao više u šali:

— Ja mislim, doktore, da ne bi škodilo, da predložiš sudu moju iskaznicu s Belom Bradom?! Članska karta broj 26.

— Škodilo ne bi nipošto — odgovori on mirno — ali prištedi taj adut za Suca na drugome svijetu.

— Što misliš, koliko ću biti suđen?!

S njime se o tome nije dalo raspravljati. Dolazio je češće, te se potanko uputio u blagajničko poslovanje toliko, da bi i sam bio mogao — krivotvoriti i podmetnuti namire.

Najzadnja je došla Zlata!

Uspravna stasa, pognute glave i oborena pogleda, a bijeli su joj obrazi bili prevučeni s toliko tuge i bola, da joj je trebalo još samo prebaciti crnu koprenu preko glave, pa da bude savršen lik Majke Žalosti. Nijemo smo se čvrsto zagrlili.

— Oprosti mi, Zlato! — grcao sam ja, nastojeći da glasno ne zajecam.

Ona je šutjela i naslonila glavu na moje rame.

— Ja nijesam mislio zlo. Ja nijesam kriv.

— Ne govori, Dragane! — reče ona i uspravi se. — Sada je gotovo. Ja sam dobila mjesto blagajnice. Nekako ćemo preživjeti.

— Meni je grozno, meni je užasno, meni je da padnem u očaj.

— To je sve trebalo biti ranije.

— Ja nijesam kriv.

— To ti vjerujem. Ja ti vjerujem, da ti nijesi kriv, pa s toga budi miran i mirno snosi, što mora biti.

— Ne bi li ti otišla u klub, pa molila, da se partija za mene zauzme? To bi sigurno koristilo.

— Ja?!

— Da im razložiš. Ja sam ipak žrtvovao za njih sve, pa bi se mogli i morali zauzeti. Da im rozložiš...

— Ti bi to od mene tražio?!

Čini mi se, da je u tome času bila sva slomljena i shrvana, a glas joj je zvonio kao da moli milost.

— Ne! Ne, Zlato — odgovorio sam ja i opet je zagrlio. Poljubila me je toplo i milo kao dijete.

Otada je dolazila k meni svakog tjedna bar jednom. Vazda mirna, sabrana i tužna. Nije mi nikada ništa predbacila. I djecu je gdjekada dovodila. Osobito malog bracu. On je bio skoro redovitim njenim pratiocem, dok je Slavica rjeđe dolazila. Bila je slabušna i boležljiva. Propadala je iz dana u dan, ali je uza sve to ipak bila vazda vesela. Svaki put je govorila naizust novu pjesmicu, koju je naučila za mene i neobično se veselila, kada sam je pohvalio.

Mamica me za cijeloga moga tamnovanja nije pohodila ni jedan jedini put. Zlata mi je rekla, da se ne usuđuje, jer ne vjeruje, da joj — ne bi srce puklo.

Mara je došla još samo jednom, a Jelica nijednom. Preplašile su se mojega sloma, zaprepastilo ih je Zlatino držanje i — nestade ih. Jelica se izgubila negdje u Madžarskoj. Nije se nikada ni javila. Mara je zaplivala u Beograd, među svoje znance, s kojima smo tjerali kera po zagrebačkim zabavištima.

Tako se moj križ — raspao.

Suđen sam na tri godine teške tamnice. Nastupio sam kaznu, a moj je branitelj izveo priziv.

Čim sam nastupao kaznu, uzeo me je k sebi u pisarnu jedan vijećnik. Kada je to čuo Moše, htio je puknuti od bijesa i od smijeha. Ja sam mu tumačio, kako je to za mene božanska blagodat, jer ću biti potpuno slobodan. Jedino što ne ću smjeti iz sudbene zgrade van, a inače — kao ptičica. I žena će moći lakše k meni bez kontrole!

Vijećnik otide na raspravu, otide predsjedniku, a ona čeka iza ugla, pa — šmuc k meni.

— Ti misliš — onako?! — reče on i načini pokret rukama kao da nekoga grli.

— Radije bih se posvadio s cijelim svijetom, nego to propustio!

Nije me više nagovarao, da ne idem, tek me je sažalno i sa smiješkom promatrao.

— Ti si baš kao i oni! — dobacio je i počeo nervozno šetati po sobi. — Kažnjenik može i mora biti koristan društvu, koje ga uzdržava, da ne skapa od gladi, ali je nemoguće, da on surađuje s onima, kojima je jedina zadaća, da ga ovamo dovedu i ovdje što dulje zadrže. To je bolesna pojava i s jedne i sa druge strane.

— Ti bi htio biti nekakav preporoditelj.

— Bože me oslobodi! Govorim sa stanovišta onih, koji su sa društvom zadovoljni. Moji nazori idu za sto osamdeset stupnjeva dalje.

Vijećnik me je veoma zavolio, jer sam bio radin kao crv, a odan kao najbolje psetance. Što je god želio, napravio sam po mogućnosti i bolje i brže nego li je on mogao i očekivati. I ako nijesam jurist, radio sam za par mjeseci kao dobar prislušnik sve poslove. Posve je naravno, da Moši nijesam pripovijedao, kako sam pouzdan, a da sam zadovoljan, koliko se u mome položaju moglo govoriti o zadovoljstvu, to je vidio na mome licu. Potajno sam nastojao, da me tamničar premjesti u manju ćeliju, te mi se je ta želja ubrzo i ispunila posredovanjem mojega vijećnika. Smješten sam u ćeliju sa dva kreveta. Posve propisni vojnički kreveti! To je bila blagodat: opet leći na krevet. Drug mi je bio jedan gospodski tat, kao što sam i sam. Bio je poštanski činovnik, pak mu se nešto blagajna nije slagala. Za tricu, za malenkost, no još uvijek dosta da dobije godinu dana hladovine. I on je bio pisar, te smo se viđali samo o podne i preko noći.

Bio je mlad, neoženjen dečko, te mi nije išlo u glavu, zašto je on trebao novce mimo svoje plaće.

— Kakva mi je to plaća, kada za nju ne mogu kupiti ni jednog odijela?! — odgovorio je on tugaljivo. — Jedva mi je doticala za goli stan i lošiju hranu.

— Sada ti dotiče!

— I nekim sam prijateljima pozajmljivao.

Moji su se prijatelji ponijeli prema meni divno, pa njega nijesam htio o tome ni pitati, bojeći se, da se ne ražestim i ne reknem koju previše. A to nipošto nijesam želio. Dok sam jošte bio pod istragom, ponešto su vraćali mojoj ženi i to, tobože, kao svoju pripomoć mojoj porodici. Zlata je to tako i primala, i ako je slutila pravo stanje stvari. Jedan jedini je odmah sve povratio, a drugi su dijelili milostinju, dok su se bojali, da ću i njih povući za sobom. Kada je prošla i istraga i rasprava, a da njih nijedan nije ni spomenut, jednostavno su zaboravili, da smo se uopće i poznavali. Nijesam htio govoriti ni Zlati ni svojemu branitelju, da ih urgiraju, jer sam računao, da će mi te svotice dobro doći, kada jednom izađem na slobodu.

Zlatu sam molio, da češće dolazi k meni, no ona se ispričavala, da ne može iz posla. To je istina, ali je ipak dolazila mnogo rjeđe, nego li bi bila mogla, a kada je i dolazila, nije bila onakova, kakovu sam je ja želio. Uvažavao sam djelovanje teških briga, oskudice, sramote, poniženja — sve sam ja to uvažavao i sve je to i na mojoj duši ostavljalo duboke i neizbrisive brazde, no kada sam nju vidio uza se, na sve sam zaboravljao. Krv mi je počela naglije kolati, srce jače udarati, a žile su se napinjale kao tetiva na nategnutome luku. Kada sam je onako na osami zagrlio i poljubio, ja sam bio sretan i blažen. Ona ne. Ona je ostajala vazda mramorna i hladna, uspravna i nujna, a preko očiju neprestano tajanstveni veo. Vijećnik je bio divan, razuman i diskretan čovjek, pa je vazda našao posla izvan svoje sobe, čim bi Zlata došla. Međutim, ta je pažnja bila posve suvišna, a njoj možda i neprilična.

Vazda je bila uvezana kao srednjovjekovni vitez i ja sam je uzalud molio, da se drukčije opremi, kada dolazi k meni. Tumačio sam to kao bojažljivost i stidljivost, a ona je govorila, da nema vremena, da ide iz posla kući da se presvlači.

XIV.

Banski mi je stol snizio kaznu na dvije godine, došla je jedna amnestija i tako sam morao odsjedjeti svega četrnaest mjeseci.

Čovjek u zatvoru odrveni, udalji se od dnevnih briga, koje se vrte samo, isključivo i jedino oko ljudskoga tijela, jer se za to brinu drugi. Ja za sebe ne bih smio toga ustvrditi, ali je bezuvjetno između mene i vas s onu stranu brave otvoren stravično dubok jaz, kojega ja nijesam bio svijestan. Strašna je to i opasna škola života, te nije posve netočno, kada stariji priupadnici — koji su već češće sjedjeli — s visoka dobacuju novajlijama:

— Ti sa mnom?! Sveučilište sam ja već svršio!

Doista: više nego sveučilište. A predavači su neobično jaki i zorni u svojoj obuci. Tu su na prvome koraku ulazna vrata s ulice, koja su vazda zaključana, a otvara ih na glas zvona oružan stražar. Kada ona škljocnu za tobom, raskrstio si se s ostalim svijetom. Zatim dolazi pisarna, u kojoj rade slomljena srca i razrovane budućnosti, u društvu s jednim stražarom. Kada te oni unesu u svoje knjige, postao si im bratom po sudbini i stičeš novi krsni list, kojega se teško riješiti. Stupaš u dvorište. Iz njega vidiš samo mali komadić neba, a od šuma i buke sa slobodne ulice jedva da što dopire preko okolnih zgrada. Tako je — tako tužno i žalosno to mjesto! Prije podne se svakoga sata izmjenjuju na njemu kolone nijemih šetača. Idu u krugu, jedan za drugim, pognutih glava i pogrbljenih leđa. Okolo su četiri naoružana stražara, a u sredini jedan. Čim se koji uznik zaboravi, pa pristupi bliže drugu pred sobom ili zaostane, da ga pristigne sljednik, opomenut je žučnom riječi i presječen bijesnim pogledom. Stražari ne smiju drugačije, jer se radi o njihovu krušcu: Negdje iz prikrajka ili iza koga prozora žmirka narednik i kao ris pazi — kako paze stražari!

Ova je šetnja na dvorištu cijela filozofska rasprava. Tužna rasprava, ali veoma duboka i poučna. Kada jedan sat prođe, onda se ide, opet u redu, nijemo, jedan za drugim u ćelije. Na stubištu kod svakih vrata naoružan stražar,

da ne bi koji okrenuo, kamo ne pripada. Ulaziš u dugi hodnik. Svuda vlada polutama. Stakla debela i neprozirna, a odzvanja svaki korak kao u sablasnoj pećini. Na svim prozorima rešetka, na svim hodnicima još po nekoliko oružanih stražara. Pa da ne osjetiš, da više ne spadaš u ljudsko društvo! Niti u sam rod ljudi. Spadaš među opasne grabežljivce i nije ti čudno, što jednoga dana osjetiš, da si tako bliz — Svecu iz Assisa, ali, nažalost, ne po uzvišenoj dobroti, već samo po tome, što možeš mirno, bez gnjušanja i bez pretjerivanja šaptati u dnevnim — kletvama: »Sestro marvo, sestro hijeno, brate vuče« — — —

Ne znaš kako, ne znaš zašto, ali si svakako dospio u rod životinja, za koje je sve dobro, kojih se svi moraju bojati i s kojima se može razgovarati samo s oružjem u ruci.

Sama ćelija i nije ništa drugo nego propovjedaonica, u kojoj se klepeće od jutra do mraka, a potajno i do u komad noći. Tu govore i poučavaju zidovi, tu šapću vrata bez kvake s rupicom u sredini za oko čuvara reda i zakona; tu do neba viče smradna kibla; tu razdiru mozak i pluća kisele noge — tu se dere u paklenskom zboru svaka stvar, svaki predmet, svako biće, a iznad svega lebdi karakteristični, teški, kao olovo težak, uznički miris, na koji se novajlija teško priuči. Još i povrh toga vonja lebdi nedohitno, željkovano — žensko.

Kako je sve to na oko maleno, neznatno i skoro bez ikakove važnosti, kada se promatra — iz gospodske sobe i slobode! Treba malko zaroniti — dolje, dolje, naglavce, brate čovječe, pa onda drži predavanja u društvu za zaštitu životinja, onda pribijaj po gradskim uzbrdicama lijevane napise:

»Dobar čovjek ne muči svoje životinje!«

Kolikogod sam ja slab i neotporan, toliko tvrdoglavo i slijepo volim svoju ženu, a neograničeno obožavam svoju majčicu i ljubim svoju dječicu, pa je ova ljubav sačuvala moje naklonosti vanjskome svijetu i toliko usporila moje padanje, da sam se spremao na izlaz još moralno — ako se smije reći: svježi, zdrav i čil. Kovao sam osnove za budućnost na podlozi one divne iskre vječnoga, dobroga i uz-

višenoga, što je u čovjeku. Nijesam se zanosio, da će to ići osobito lako, ali sam vjerovao, da mora ići, kada čovjek uloži svu svoju snagu i uperi je u jednome jedinom pravcu.

Fizički sam, svakako, oslabio, jer sam već prije bio veoma tanahnih grudiju. Sada su postale prozirne i teško odjekivale prečestim kašljanjem. Uza sve to sam vjerovao, da mogu još mnogo izdržati, pak ću se bezobzirno latiti posla, da osiguram svoje slijepo siroče, podignem na noge svojega Željka i časno dohranim svoju mamicu. Za to još imam snage, za to je još mora biti!

Nijesam nikada određeno razmišljao, što ću započeti, jer nijesam ni za što nalazio pravoga uporišta. Brodio sam neodređeno i — radio, radio, radio, da su me gdjekada ruke zaboljele od umora, a kada sam se prenuo, kada sam došao k sebi, opazio sam, da — ne samo ne radim, već i ne zamišljam, da radim. Držao sam pero nad papirom ili hodao po ćeliji i — lutao u svojim neodređenim snovima. Nijesam ni sa Zlatom o tome razgovarao.

— Samo da ja izađem! — bila je moja redovita utjeha, koju sam joj davao.

— Kako ćemo onda?!

— Onda je za sve lako!

Ja sam u to vjerovao, a sigurno je vjerovala i ona, jer me nije dalje ispitivala. Moje je veselje pri svakoj pomisli na slobodu bilo neopisivo, jer je sama riječ »sloboda« prepuna sadržaja, zasićena blagostanjem i plodna majka sreće. Uza sve to, nijesam toga svoga ushićenja mogao izraziti riječima. Topli stisak ruke moje žene i užareni pogled bijaše najveća himna.

Sigurno mi zbog takoga moga raspoloženja nije bilo ni teško ni neobično, što ni na Zlati nijesam opažao osobitoga veselja zbog mojega skoroga izlaska. Kada sam joj spomenuo slobodu, kada sam je razmaženo upitao, da li se veoma veseli, ona je lagano kimnula glavom, a licem joj se osuo tanak smiješak kao povjetarac, koji nenadano i prolazno zatreperi i umine.

Što se je više približavao dan izlaska, to sam postajao nemirniji. Po danu sam jedva radio, a nekoliko zadnjih noći nijesam ni oka stisnuo. Nešto je oživjelo u svakoj

krpici mojega mesa, nešto je greblo pandžama u svakome komadiću kosti, a mozak mi je nabubrio kao da će lubanju rasprsnuti. Prikupljao sam svoje stvarčice, pravio bilješke o onome, što moram učiniti, čim izađem van, i pitao uznike, što ima koji poručiti svojima. Gledali su me velikim, začuđenim očima.

Poznam ja te gladne, čeznutljive poglede! Koliko sam ih i sam prosuo za onima, koji su odlazili!

Moše je ležao u bolničkoj sobi. Teška je sušica sjedjela na njegovim grudima i trgala komadić po komadić pluća kao da želi napakostiti ljudskoj pravdi, koja je odredila tome kosturu, da odsjedi četiri godine među četiri zida. Još nije bio otpremljen u Lepoglavu, jer mu je iz dana u dan bilo sve gore i gore. I vrat mu se otvorio, te je bio sav velika, odvratna rana. Dan prije izlaska sam o podne otišao, da se s njime oprostim.

— Kada se opet vratiš, ne ćeš me više ovdje naći — rekao mi je i nasmijao se.

— Ne dao mi Bog, da se opet ovamo vraćam!

— Kada baš spadaš među njih, ja ti želim, da se održiš — odgovori on i uozbilji se.

— Ja ću se i održati, jer želim raditi, a tko traži rada, taj ga i nalazi!

— Glupane! Magare bedasto! — propišti Moše ljutito, zakašlje se i izbaci komad pluća. Više nije htio sa mnom ništa govoriti. Na rastanku mi je pružio ruku i držeći je u svojoj ruci, podigao je i rekao: — Ne zaboravi, da su ovi tvoji prsti u policijskom spomenaru i da ti to »pošteno« ljudsko društvo ne će nikada oprostiti.

— Vrijeme liječi sve! — rekao sam i otišao.

Kada sam se našao na ulici, činilo mi se kao da me je netko tu bacio iz oblaka. Sve mi je bilo čudno i neobično, a u svemu sam tome bio ja sam sebi najčudniji — nekako sapet, bojažljiv, i neodlučan kao seoska mlada. Pogledao sam niza se i na prvi pogled ustanovio, da mi je odijelo sve izlizano i puno mrlja, što na ostalim prolaznicima nijesam opažao u tolikoj mjeri. Pobojao sam se, da svatko već na prvi pogled vidi na meni, da dolazim baš sada ravno iz zatvora.

Bilo je deset sati prije podne. Udario sam Petrinjskom ulicom na Jelačićev trg. Pognuo sam se i nabio šešir na oči, da me nitko ne prepozna. Ne bi mi bilo ugodno, da se sastanem s kojim znancem. Ispitivao bi me, gutao bi me sažalnim, a možda i prezirnim pogledima, a ja ne bih mogao toga podnijeti. Ujelo bi me i ozlovoljilo, a moglo bi se desiti, da bi me koji od dobrih prijatelja samo prezirno presjekao svojim gospodskim pogledom, pljunuo i prošao, pa ne znam, što bih tada učinio.

Nekoliko sam znanaca primijetio, no sretno sam izmakao njihovim pogledima. Bez razmišljanja sam stupao prema bazaru, u kome je bila Zlata namještena. Kada sam došao do vrata, trgnuo sam se i zastao. Zar mogu ovakav nahrupiti unutra?! Prodavačice bi me saletjele pitanjima, što želim kupiti, gazda bi sumnjivo motrio moju čudnu pojavu, a Zlata bi sigurno poblijedjela, kriknula od veselja i poletjela u moj zagrljaj. Nastala bi zabuna. Gazdi bi to bilo neugodno, ako bude i drugih mušterija, kao što ih sigurno ima, ne bi dopustio, da mu tko bilo i radi bilo kakove — trice i gluposti narušava red u trgovini, pa bi mogao Zlati i otkazati, a to bi za nas bio strahovit udarac.

Neodlučno sam stao kraj vrata i zavirivao, e da bih opazio Zlatu. Nijesam znao, gdje je smještena blagajna, pa mi je bilo to teže, da je opazim. Pomicao sam se na sve strane, pristupao sam bliže, pa se opet izmicao, samo da mi pogled bude jasniji kroz zatvorena vrata. Jedan me je gospodin sumnjivo promatrao. To sam opazio i uznemirio se. Nekoliko sam koraka otišao i u neprilici promatrao igračke u izlogu. Što je tu svega bilo! Toliko igračaka, toliko ljepota, ali — cijene visoke. Ispod deset dinara nema ništa, a hoćeš li nešto bolje, da djeci napraviš veće veselje, penje se cijena i na stotine. Divne stvarce, a sve, sve do zadnje za djecu. Kako bi se veselila moja siročad, kada bi tatica došao i donio veliki svežanj, pa njih dvoje pustio, da oni razvezuju! Željko bi tumačio Slavici, a ona bi od veselja udarala ručicama i kliktala sva sretna i zadovoljna kao da — vidi.

Na tu me je pomisao nešto naglo presjeklo u glavi, pa sam nagonski naslonio čelo na hladno staklo. Ruka mi se

sama našla u džepu na ono nekoliko dinara. Htio sam da ih izbrojim, da vidim, što bih mogao kupiti, no predomislio sam se. Znao sam dobro, da imam svega sedam i po dinara. Ni više ni manje.

— Ne mažite stakla! — trže me iz misli prigušen, ali grub i drzak glas. Kraj mene je stajao mlad čovjek, koji je na kapi imao natpis toga bazara.

— Ne bojte se. Ne ću zamazati.

— Tako lako govori svaki zamazanac, a ja onda moram čistiti.

Nedaleko je stajao i onaj, kojemu sam bio sumnjiv. To je bio sigurno policijski agent. Stajao sam kao u kliještima među njima dvojicom i lagano pošao prema kući, a da Zlate nijesam ni vidio. Nikako se nijesam mogao rastati s izlogom, pak sam se nekoliko puta obazreo i tužno ga pogledao. Bilo mi je toliko teško, da bih se bio najradije isplakao.

Sve je to za tu malu, zlatnu dječicu, ali ipak — nije za moju djecu, jer im je otac siromak i ništarija. Ništarija?!

Ubrzao sam korake samo da ih što prije vidim. Išao sam sve brže i brže, te sam na svršetku skoro trčao. Nestrpljivo sam zazvonio na vratima i sve drmao kvakom samo da mi što prije otvore. Sada tu više nema naoružanoga stražara. Tu je moja mamica, tu je moja majčica! Ona je vratar, ona je ključar, ona je stražar, ona je sve, sve na ovome svijetu.

Čuo sam njezine spore korake i počeo rukom kucati po vratima. Čuo sam i Željkov glas, koji mi je prodro do mozga, pa u srce, te sam jedva svladao glas u grlu, da ne počnem vikati. Tako samo — vikati. Ja ne znam, da li bi to bilo u tome času od prevelike sreće ili od srama, tuge i bolova, ali bih bio neobično rado vikao.

Otvorila je okance. Baš kao pravi stražar!

— Ja sam, mamice! — zavapio sam kao molitvu.

— Dragane! — procvilila je ona i žurno otvorila.

Skoro sam je srušio, kako sam naglo jurnuo unutra i pao joj oko vrata bez i jedne riječi, bez i jednoga glasa. Ona je tiho jecala i gladila me po otkrivenoj glavi, a ja sam kao u ludilu cjelivao njezino nagrešpano, navorano lice.

— Oprosti, mamice — prošaptao sam iza oduže šutnje, spustio ruke i stajao pred njom pokajnički shrvan i umoran. Nije mi ništa odgovorila, već me nijemo uzela oko pasa i uvela u sobu.

Ne znam ni danas, kako sam sjeo i kako su mi se djeca našla na koljenima. Neprekidno smo se grlili i cjelivali, a mamica je malko podalje sjela na pod i promatrala nas suznih očiju.

Slavica je potpuno zakržljala, te se činilo, da je od Željka mlađa najmanje za dvije godine, a uistinu je godinu dana starija. Ručice i nožice su joj bile suhe kao štapići, a prsi uske i sitne, obrazi upali, uške prozirne. Srce me je boljelo, kada sam je promatrao. Ni Željko nije dovoljno razvijen za svoje godine, ali je imao boju zdravu. Kasno je pošao u školu, pa je ipak teškom mukom svršio prvi razred i propušten u drugi.

— Jeste li, mamice, vrlo teško proživjeli ovo vrijeme?!

— Što pitaš, sinko! — promuca ona i zagrca se plačem.

— Pitam samo... Sad će biti sve drukčije...

— Ah! — uzdahne ona glasno i digne prema meni svoj patnički bolni pogled. Nije rekla ništa više, no rekla je sve. Kako će izgledati to »drukčije« bez posla i zarade, kada je prije uz moju plaću bilo onako, da me je dovelo u propast?! Svakako su tada bile prilike nepovoljnije. Svakako, svakako! Sada ne trebamo ići u društva, ne trebamo ići u gostione, manje će se trošiti, pa će biti mnogo lakše. Nastojao sam, da se uzdržim na vršcima optimizma, te da sam sebe uvjerim, kako će sada doista biti lakše. Nastojao sam!

Kad je o podne došla Zlata, briznula je u plač i nije se mogla ustaviti. Uzalud sam je tješio i tetošio. Mamica je samo pogledavala na nju kao da se nečesa boji i šutjela je. Primijetio sam, da joj je tik prije nego što smo sjeli k objedu nešto šanula. Iza toga se je Zlata malko sabrala i umirila.

Majka mi je oronula i postarala se toliko, da se jedva vukla po kući, a lice joj se navoralo, da sam teškom mukom otkrivao u onim brazdama nekadašnje divne crte njezina lica. Nije s mene skidala svoga pogleda, koji više nije bio ni tugaljiv ni plačljiv, nego sama tuga u suzama.

Mala je Slavica neprekidno sjedjela na mojemu koljenu i tepala mi svoje male priče. Opazio sam, da zaostaje i duševno i tjelesno, da se vraća na razinu petgodišnje djevojčice. Nastojao sam da ne gledam u ona bolna mjesta, gdje bi morale biti oči, jer je to bilo preteško, čak teže nego li i prvih tjedana i mjeseci te nesreće. Ništa nijesam osjećao tako bolno, kao tu bijedu svojega djeteta.

Za objed smo imali veoma mali komadić govedine s varivom, koje nije bilo začinjeno, kako je to nekada bio običaj u našoj kući.

— To smo danas priredili tebi u čast — reče mamica i na silu se nasmiješi.

Nikad dotada nijesam bio zapazio, kako je neobično čudan izgled staračkoga lica, kada se razvuče u podsmijeh. Ne znaš, da li plače ili se smije.

— Što misliš, mamice?

— Bolji objed. Ne može se tako svaki dan.

Trnci su me prošli kroz cijelo tijelo. Meni je Zlata slala iz gostione svaki dan bolji objed negoli je ovaj svečani danas moje porodice!

Pregledao sam svaki kutić u stanu, jer me je sve zanimalo, sve mi je bilo novo i tako poznato i tako, tako milo i drago. Mamica je vazda pratila tužnim pogledom moju svaku kretnju, a djeca su me pratila, držala se za moje haljine i čavrljala. Zlata je bila zaposlena. Nastojao sam, da bar na čas budemo sami, da se izgrlimo i izljubimo, no to mi nije uspjelo. Davao sam joj znakove, da dođe za mnom u drugu sobu, no ona me nije razumjela. Ja sam, naime, mislio, da me ne razumije. Zavirio sam i u ormare. Bili su skoro posve prazni. Nešto malo rubenine i nekolike Zlatine i mamine stare haljine. Moga ni jednoga komadića. To me je veoma iznenadilo, no nijesam htio odmah pitati.

Zlata je u dva sata otišla u posao. Bila je i na rastanku tako čudnovata kao da je ona bila u zatvoru, a ne ja, pa tamo odrvenila i umrla za cijeli svijet i život ovkraj brave. Nije ona nikada bila redovno vesela i prpošna, nijesu naše prilike takove, da izazivlju veselje, ali ipak — ja sam došao

na slobodu! To je događaj, koji mami osmijeh i na suzne oči. Na Zlatinim se je očima jedva primjećivao.

XV.

Prvo mi je bilo, da obiđem svoje prijatelje, kojima sam ja nekada — nije tome ni tako davno! — pozajmljivao novaca, kada su god trebali i koliko su tražili. Nijesam im išao u ured, jer bi to bilo veoma nezgodno, a i meni bi samome bilo teško i neugodno, da dođem među svoje stare znance i u prostorije, u kojima sam se upropastio.

Svaki me je primio s velikom susretljivošću, koja je bila izmiješana s iznenađenjem i strahom. Činilo mi se, kao da sam svakome — prerano izišao iz zatvora i svojim dolaskom unio veliku zabunu u njegov redovni, mirni i pošteni građanski život. Nijesam nastupao ni drsko ni uvredljivo, pa čak ni nezgodno. Posve pristojno, ponizno i — to je možda bila jedina pogrješka — malko drugarski. Nijesam osjetio, da je moj zatvor prekinuo sve veze između nas, kada nas je još uvijek vezao moj novac. Oni — recimo: apsolutno sigurno — nijesu znali, da ja kradem, već su vjerovali, da sam pao kao skakavac na izborni tajni fond svoje »partije«, no poslije su doznali pravi izvor novca i zapali u panični strah, koji ih nije ostavljao ni sada, kada sam se ja već izmirio s ljudskim društvom.

Tijekom sam toga prvoga popodneva potražio petoricu, a našao trojicu i skupio u svemu pet stotina dinara. To je malenkost prema mojim potrebama, no ja sam bio posve zadovoljan. Bila je sredina mjeseca, nijednome ne zna žena za taj dug, nijedan nije računao, da ću se ja tako brzo povratiti, a možda se koji nadao, da ću i umrijeti na robiji, pa je razumljivo, da mi nijesu mogli više dati.

Zlatu sam čekao pred dućanom, dok pođe kući. Podalje je od mene stajao jedan stasiti poručnik. Očito je i on nekoga čekao. Kako smo jedan drugome postali napadni, ja sam se smeo i otišao oko stotinu koraka dalje. Veoma me je smetalo, da bilo tko predugo promatra moje upale oči i

obraze i moje izlizano odijelo. Nijesam bio naučen, da tako izgledam, pak sam svakome tuđemu pogledu pripisivao daleko veće značenje, nego li ga je on mogao imati. Stao sam pred izlogom i promatrao zlatninu, dragulje i ostale dragocijenosti. Kraj svakoga je predmeta stajala pločica s oznakom cijene. Kako je to odvratno, kada pred izlogom stoji i to promatra čovjek u poderanim cipelama i izlizanom jedinom odijelu!

Nešto sam rekao poluglasno i odmahnuo glavom i rukom tako, da su me prolaznici počeli pažljivo motriti. Trgnuo sam se i žurno pošao prama bazaru. Onaj je poručnik stajao na istome mjestu, gdje sam ga i ostavio, pa da se opet ne moramo promatrati, prešao sam na drugu stranu ulice i opet stao pred izlogom. Rasporedane su bile krasne ženske haljine, sve jedna ljepša od druge. Krasne i potrebne stvari. Ženska se mora vidjeti, jer inače — zašto je na svijetu! Najzad, mi smo muškarci svemu tomu krivi. Mi volimo raskoš i golotinju na tuđim ženama, a sve su žene nekome tuđe.

— Do đavola sve skupa! Pa, naravno, da se onda ne da pošteno živjeti — prošaptao sam i jedva se, u zadnji čas, svladao, da opet glasno ne reknem. Okrenuo sam se, stao na rub pločnika i gledao prema bazaru, da vidim Zlatu, kada iziđe. Već je bilo vrijeme, da se dućani zatvaraju, pa je mogla doći svakoga časa. Poručnik je kao stup stajao na istome mjestu. Prolaznici su me neprestano gurkali, pak sam se svaki čas morao pomicati i okretati. Kada sam se jednom tako okrenuo, pade mi pogled u njedra jedne stasite plavojke, koja je prolazila. Bila je umotana u skupocjeni astrahan, a grudi gole i duboke. Kada bih ja sada rekao, da je suvišan ili krzneni kaput ili golotinja na grudima, uzelo bi mi se to u boljem društvu kao pomanjkanje odgoja i ako to društvo njoj ne zamjera, što pokazuje svima ono, o čemu je — sramota govoriti. Nešto tu u tim pojmovima nije u redu.

Približio sam se bazaru, jer mi se učinilo, da su prodavačice već izišle. To sam zaključivao po tome, što sam opazio, da je bilo na vratima nekoliko djevojčica, koje nijesu

imale u rukama ništa osim svojih torbica, a zakapčale su kapute i poravnavale odijela. Poručnik je još uvijek stajao na istome mjestu i gledao prema bazaru. Pomislio sam, da i on čeka nekoga, tko je u bazaru. Ne znam zašto, no odlučio sam, da će biti pametno, ako se primaknem k vratima, da me Zlata opazi, čim iziđe. Tako. Tko zna, koga taj čeka, a ne želim nikakovih zapletaja i neprilika. Imao sam već tada dosta na leđima, pa sam trebao samo mira i sloge.

Došla je. Nujna, tiha. Iznenadila se je, kada me je opazila.

— Bio sam u gradu, pa, rekoh, možemo skupa.

— Neka si me čekao.

Nijesmo se ni rukovali. Tako je to nekako došlo. Njezine su velike oči zaokružile, tražeći nekoga. Možda i samo tako, bez razloga.

— Onaj poručnik čeka mene — reče i požuri korake. — Radi drva.

— Radi kakvih drva?

Već smo bili kod njega, pa mi Zlata ne odgovori. Prišla mu je veselije nego k meni. To sam opazio i upeklo me je, no odmah sam je i ispričao. Ne će pred stranim čovjekom razgrtati svoju bijedu i nevolju. To je posve naravno i razumljivo. Poručnik joj je vanredno srdačno stisnuo ruku i stresao je kao da su se drugovi sastali na frontu. Meni se sve činilo, da joj je i rekao neku ljubeznu riječ kao »Zlatice«, »dušice« ili nešto slično, no to nijesam točno čuo, a mašta mi je počela paklenski raditi, čim sam vidio taj srdačni sastanak, pa je moguće, da mi se je samo pričinilo. Zaustio je, da nešto reče, no Zlata mu upade u riječ, pokaza na mene i reče:

— Ovo je moj muž.

Čovjek se odmah snašao, pa se i sa mnom pozdravio neopisivo srdačno i ljubazno.

— Vi ste siromah nevin mnogo propatili! — reče mi i potapše me po ramenu. — Mnogo smo govorili o vama još dok je bila Mara tu, a poslije pogotovu. Jedva smo vas čekali.

Iznenadio sam se, jer nijesam mogao uhvatiti veze, dok se nije umiješala Zlata i sve mi rastumačila. To je Jovan Stefanović, skoro pa zaručnik naše Mare. Čim sam ja zatvoren, upoznao se s mojima. Kad je, međutim, Mara otišla u Beograd, očito za kapetanom Anđelkovićem, koji je tamo premješten, i primila namještenje, on je sa Zlatom ostao u dobrim odnosima i pomagao joj, koliko je mogao. Naravno, on sam nema Bog zna što, ali koliko može, toliko i pomože. On ima pravo da dobiva ogrjev u naravi, a budući da je on samac, pa toga ne treba, odstupa Zlati uz veoma nisku cijenu. I sada ju je čekao, da joj o tome govori. Nijesu drva, doduše, još stigla, ali će skoro stići, pa joj je došao to reći.

Ja sam mu zahvalio na tolikoj pažnji i u istom sam se času sjetio susretaja između Zlate i Dujmovića. Nijesam imao za to upravo nikakova razloga, nijesam vidio nikakove veze između ta dva događaja, ali — sastali su se u mojoj glavi. Očekivao sam, da vidim, da li će nam i ovaj ponuditi svoju pratnju.

Bio je veoma lijep i stasit, crnomanjast i okrugao mladić od kojih dvadeset i pet godina.

— I ne znate — reče on — da sam ovih dana bio u Beogradu.

— Otkuda bih znala?! — odgovara Zlata i pomače se bliže k izlogu, a mi za njom, da ne smetamo prolaznicima.

Stefanović ispriča na dušak, da je službenim poslom morao u Beograd, pa je — posve naravno — potražio i Maru. Služi u nekome baru. Radi dobro i veoma je zadovoljna. Lijepo su se pozabavili i skupa su pohodili — što mislite koga?! Gospodina Dujmovića! Baš njega. Mara je čitala u novinama, da Ljubica i Ivica Dujmović o svojoj krsnoj slavi primaju u svome stanu u Krunskoj ulici, pa nagovorila Stefanovića, da im idu na slavu. Mara je išla kao Stefanovićeva rođakinja, a on — on ima razloga, jer je u Valjevu služio s Dujmovićem kod istoga bataljona.

— Zar i Dujmović ima krsnu slavu? — upitam ja, jer toga nijesam prije znao.

— E, bre, tko je slavi, tome i pomaže! — usklikne Stefanović i zasmije se. — Došli mi tamo, a Dujmović, po

starom srpskom običaju, dočekuje na vratima, uvodi u sobu, nudi goste slatkim i nikako ne sjeda. Ama pravi domaćina! Nitko ne bi na njemu rekao, da i on nije rođen u Valjevu kao i njegova gospa Ljubica. Vidra je to!

Maru je, kaže, primio veoma ljubezno kao Stefanovićevu rođakinju, ali ništa dalje. Nije se ni iznenadio, što je vidi u Beogradu.

Želio sam, da o Mari čujem štogod više, no zatomio sam pitanje na usnama, samo da budemo što prije gotovi. Stefanović je možda razumio moju žurbu, dok je pripovijedanje naglo prekinuo i oprostio se.

Zlati sam pripovjedio, da sam obilazio dužnike i kupio novce. Slušala je s usiljenim zanimanjem, no ja sam vidio, da nije sabrana.

— Ti misliš na nešto drugo.

— Da. Dužni smo stanarinu za osam mjeseci.

— Za osam mjeseci?!

— Da. Rasprodala sam sve, što se dalo prodati, zarađivala sam, kako sam god mogla, pa — jedva za hranu.

Zašutjeli smo. Ja sam računao. To je značilo devet hiljada i šest stotina, a to znači — imetak. Otkuda?! Čudno je, da nas je uopće vlasnik tako dugo mogao i čekati. Glasovir je već otišao za najamninu. Za šest mjeseci. U meni se porodila želja, da odem u stan svoga kućevlasnika, pa da pogledam, kako izgleda sada taj divni predmet. Sjao se je kao da je iz ebanovine, a Zlata ga je voljela i pazila kao oči u glavi. Otišao je, da razveseli srce nepismene gazdine žene! Istina, on ima na to pravo. Stekao je milijune samo preprodavanjem tuđih kuća i mijenjanjem dolara, pa ima pravo, da gleda u glasovir onih, koji nijesu u stanju da plate mjesečno ni tih pišljivih — hiljadu i dvjesta dinara.

Zlata nije znala, što mamica sprema za večeru, ali je bila sigurna, da ne će biti daleko od kave i žganaca, jer je to uvijek za večeru. Drugo se ne može. S toga smo kupili nešto suhog mesa, da bolje večeramo, kad je tatica došao. Zlati je to bilo milo. Pitao sam je, što kažu liječnici za malu Slavicu. Ne zna. Nije ih ni pitala, kad ih nije imala čime platiti.

— Jesi li što platila mome branitelju?

— Otkuda?!

— To je bio velik posao.

— Dala sam mu kao božićnji dar pritiskivač za listove. Lijepoga slona iz našega bazara.

— Ako ništa drugo, bar je simbolično!

Zlata me je malko čudno pogledala.

— Znaš — rekoh joj — mislio sam, da je doista slon, kada me je branio i bez predujma.

— Nisam tako mislila. U bazaru sam to dobila skoro badava, a osjećala sam dužnost, da mu bar nekako pokažem zahvalnost, pak sam mu to dala. Rekao je, da mu je ta pažnja to milija, što je predmet neznatniji.

Nijesam opazio, da se mamica obradovala večeri. Ona je već potpuno otupila za sve, što ljude obično razveseli. Jedva se micala, ali je vazda radila kao navijen stroj, živjela u svojim mislima i šutjela. Za to su se moji mali mišiči to više obradovali. Već dugo ne vidješe butine i kobasica. Željko je motao kao poplava, pa kada je Slavica osjetila, da se tanjur brzo prazni, pokrila ga je objema ručicama. A te male, prozirne ručice...

Što je sva ljudska znanost i mudrost prema neizmjernosti i Svemoći?!

Zlata se počela tužiti, da je boli glava. Skvasila je ručnik i svezala ga oko glave. Kada smo pošli spavati, rekla je, da ju boli želudac i da osjeća groznicu u cijelom tijelu. Bila je doista sva slomljena i utučena, a ja sam bio u strašnoj neprilici. Htio sam ići u ljekarnu po kakav lijek, no ona mi nije dala da idem. Treba samo mira i topline. Ugrijao sam dvije cigle i metnuo joj u krevet. Mamica je vidjela, što ja radim, no nije ni progovorila. Pitao sam je, je li Zlati češće tako zlo.

— Gdjekada — odgovorila je mamica, ne dižući pogleda prema meni.

Legao sam i ja, te počeo Zlatu tetošiti i cjelivati. Zaklopila je oči i mirno ležala kao mrtvac. Neočekivano sam opazio, da joj teku suze niz obraze. Obasuo sam je cjelovima i saletio pitanjima, no ona je odgovarala samo i je-

dino, da joj nije ništa i molila me, da je pustim u miru, pa da će onda biti sve dobro. Njezine su me suze izazivale, da je sve više, sve čvršće tetošim i mazim, uvjeravajući je, da ćemo mi našu nesreću, s pomoću Svemogućega, sretno prebroditi i da ćemo opet biti sretni i zadovoljni kao što smo i bili. Ona je šutjela, uzdisala i plakala, a ja sam bivao sve nasrtljiviji svojim draganjem.

— Kao Boga te molim, pusti me s mirom — prošaptala je ona i okrenula lice u jastuk.

Ja nijesam mogao vjerovati, da je doista samo mir onaj lijek, koji bi u tome času bio spasonosan za nas oboje, a osim toga — i ako sam ja bio slab, mršav, ispijen i ispaćen, bio sam gladan milovanja, umirao sam za njezinom ljubavi. Držao sam, da ću i nju razigrati i rastresti, pa da će joj biti bolje i da će se udobrovoljiti. Nijesam se prevario u svojim očekivanjima. Malo pomalo se razigravala i grijala, no ipak mi je još jednom upravo bolno, vapajem rekla:

— Zaklinjem te, Dragane, poslušaj me i pusti me s mirom. Inače... moglo bi nam biti žao oboma.

To me je još više izazvalo. Gledala me je čudno, smeteno, skoro obezumljeno i ostala neodlučna, a tada se privila k meni i počela mi šaptati kao da svaku riječ izvlači iz dna srca:

— Dragane, ljubim te. Ljubim te neizmjerno unatoč svemu, što je bilo i što biva... Ljubim te! Poslušaj me!

Bio sam blažen od toga njezina vapaja, molitve i himne, pa — baš zbog toga i nijesam mogao da je poslušam.

Bila je veoma tužna. Nije se mogla oduševiti i nije me pogledala onim svojim velikim, nezaboravnim pogledom.

Poslije se opet rasplakala i zaspala sa suzama u očima. Nijesam mogao dokučiti, zašto plače, a ona je šutjela.

XVI.

Bio sam lud od zaprepaštenja i užasa. Liječnik je ustanovio činjenicu, a ostalo znam i sam. Ona je znala, što će slijediti, pa me je zbog toga i zaklinjala, da budem miran.

Sada je opet znala, što će mi liječnik reći, pa je bila sva shrvana i nije se usudila, da mi pogleda u oči. Ni ja se nijesam usudio da započnem razgovor. Dočekao sam je kao i obično oko sedam sati pred dućanom, te smo pošli nijemo jedno kraj drugoga kao sjene.

— Bio sam kod liječnika — rekao sam joj tiho, svladavajući se, da ne bih rekao štogod više, jer nijesam znao, što bih joj rekao. Grudi su mi se razdirale od užasne tjeskobe i bolova, glava pucala od najrazličitijih nesuvislih misli, no ja nijesam znao ni što hoću ni kako hoću. Bio sam mnogo više ožalošćen nego uvrijeđen, mnogo više nesretan nego rasrđen.

Nije mi ništa odgovorila, nije me ni pogledala, pa ja ponovim tiho i neodlučno:

— Bio sam, Zlato, kod liječnika.

— Znam — prošapće ona, ne okrećući pogleda prema meni. — O tome ćemo poslije večere.

Glas joj je drhtao kao napukla žica. Iz njega je izbijala tolika tuga i nesreća, da me je porazila. Radi toga su se u meni počeli osjećaji bistriti i sređivati. Osjećao sam, da stupam ili na optuženičku klupu ili u ispovjedaonicu kao blagi otac, koji je tu samo zato, da čuje, razumije i oprosti u ime Božje. Pognuo sam glavu, oči priklopio i stupao kraj nje kao da idemo sa sprovoda. Sada ne preostaje ništa drugo, nego da budemo jaki, da se tješimo i nastojimo što mudrije snositi svoju sudbinu. Doista, sa sprovoda, no ne znam s čijega. Uostalom, a što mi do sada ne pokopasmo, što nam je jošte i ostalo?!

Nastojao sam, da mamica ne primijeti moju tugu i nesreću, pa sam s njom razgovarao kao i obično, a sa djecom se igrao, šalio i smijao se. Zlata nije cijelu večer progovorila nijedne riječi osim što je tu i tamo kojemu od nas odgovorila na pitanje kimanjem glave. Ja nijesam bio načisto, kako bih tumačio njezino držanje, pa sam s velikim nestrpljenjem čekao, da se spremimo na počinak. Da se malko rastresem, pričao sam mamici, gdje sam sve toga dana bio. Obišao sam desetak raznih poduzeća, da tražim namještenje. Nijesam joj rekao, da su mi na sve i jednom

mjestu odgovorili, da — imaju previše namještenika, već sam kazao, da se moram opet javiti za nekoliko dana po odgovor. To je nekako lakše podnijeti. Ipak postoji tračak nade. Mamica je samo kimala glavom, sluteći istinu. Pričao sam dalje, pravio sam vedre osnove, samo da razvedrim tužna lica oko sebe, a i sebe sama. Sve uzalud. Vesela su bila samo djeca, jer im je sva sreća u tome, što su živa, kao cvijetu i veseloj ptičici u gaju. I mala je Slavka bila vesela. Tapkala je ručicama po meni i čavrljala veselo kao ševa. Po sobi se i po cijelom stanu kretala posve sigurno, jer je točno znala gdje stoji koji predmet, a i osjećaj joj se za udaljenosti bio već neobično izoštrio.

Zlata je spremila djecu na počinak, poredila posuđe i kuhinju, pa smo tada i mi pošli u svoju sobu. Ja mislim, da se je moralo opaziti, kako teturam i posrćem, kako gledam, a ne vidim ništa ni pred sobom ni oko sebe. Sjeo sam na krevet, podbočio glavu rukama i pokrio oči da svojim pogledima ne smetam i ne smućujem Zlatu. Jedno je od nas moralo prvo progovoriti. Ja nijesam mislio, koje će to učiniti. Nijesam više ni osjećao, da bi se moralo dogoditi nešto strašno kao što sam mislio, idući od liječnika, a prije nego li sam se sastao sa Zlatom. U meni je bjesnio orkan, koji se vrtio oko svoje osi, na jednome mjestu, u istoj visini, koji me je lomio i udarao, ali — koji više nema o što da zapne, pa da ga sruši, odnese ili uništi. Tu su samo još moje grudi, u kojima bjesni i tutnji kao u praznoj špilji, ali — nema što da razbije. Grudi ne će da pucaju, a dobro bi i spasonosno bilo, da se razvale. Ne će, ne dadu se, nijesu me još dosta namučile.

Čuo sam, kako se Zlata rasprema. Pomicala se je tiho i nečujno, a od čas do časa je teško uzdahnula. Šutjela je i tiho se zavukla u krevet. Ja sam nepomično sjedio. Otimali su mi se češće duboki uzdasi. Nijesam znao, što bih počeo.

— Svuci se, Dragane, pa lezi — šane Zlata. Učinilo mi se da govori kroz plač, no nijesam rekao ništa, već lagano ustao, raspremio se i legao. Okrenuo sam se k njoj i šutio, čekajući, što će doći. Ležala je nepomično kao kip. I oči su joj bile ukočene i mišići na obrazima okamenjeni, a preko

lica mirna, duboka tuga, koja je zašla u svaki atom duše i tijela.

— Progovori, Zlato! — rekao sam tiho iza duge šutnje. Ja mislim, da smo šutjeli cijelu vječnost. Ona je nepomično zurila u neodređenu točku i nije se ni pomakla osim što su joj usne na sastavcima lagano zatitrale.

— Progovori!

Ja nijesam zapovijedao. Nijesam ni molio. Samo sam rekao neodlučno i neodređeno. Nijesam više mogao šutjeti.

Opazio sam, da su joj potekle suze iz očiju, ali se na licu nije primjećivala nikakova promjena, ni najmanji trzaj.

— Ne plači.

— Ja nijesam kriva! — propištala je ona kroz zube, pokrila oči rukama i naglo se savila u grču plača i jecanja.

I mene je steglo oko srca. Usne su mi potitravale, a oči ukočeno zurile u klupko boli i srama, koje se savijalo preda mnom. Objeručke sam je uhvatio za glavu i povukao je k sebi. Vladao sam se kao da imam posla s teškim bolesnikom, a i sam sam osjećao u sebi samrtne bolove duše i tijela, no u isto vrijeme sam u nekoliko mahova osjetio čudne trzaje u mišićima. Trebalo je samo jedan hip, jedna kretnja, pa da grunem tom divnom glavom o drveno uzglavlje. Osvijestio sam se i rekao, moleći:

— Ne plači. Progovori, pa će nam biti lakše.

— Pusti me još malko — odgovorila je ona i počela glasno ridati.

— Čut će mamica — šaptao sam ja i posve je privio k sebi. — Smiri se. Sada više ništa ne pomaže. Bit će nam lakše, kada se izdivanimo.

Lagano je stišavala jecaje, okrenula lice u jastuk, a da ruku nije s njega digla, i tresla se cijelim tijelom. Ramena su joj poskakivala. Bio sam posve zauzet tim promatranjem. Osjećao sam, kako je meni ta rastužena i rasplakana Zlata neopisivo mila i bliza. Na sve sam drugo zaboravio. Muke su nas i patnje, pregaranja i poniženja toliko sjedinile, da je među nama nestalo predrasuda i prenemaganja. Ostali smo jedno uz drugo gole duše, kakovu je Bog dao.

— Nijesam kriva — progovorila je ona lagano. — Ja te veoma volim i za to mi nije ništa teško.

Jecaji su joj na mahove prekidali riječ u grlu. Ja sam šutio i gledao u njezin potiljak. Očekivao sam optužbu i sa zebnjom i strepnjom. Osjećao sam sve jasnije i jasnije, da sam ja svemu kriv. Ja!

— Ja sam te vazda ljubila — nastavljala je ona lagano i isprekidano. — Mislim, da sam te ljubila još prije nego sam te i upoznala. I sada te ljubim do bola i ludila. A ipak — — sve je to istina. Istina je.

Zanijemila je. Meni je zastao dah u očekivanju, da čujem tu strašnu, groznu istinu.

— Mi smo odgajane — nastavila je ona — slobodno i moderno. Nema razlike u spolovima. Pa, i jest tako! Onda si došao ti, dobar i mek, mekši i bolji od mene. Govorili smo. Vi ste se muškarci vazda rugali bračnoj vjernosti. To kod vas spada u bon-ton.

Pripovijedala je isprekidano i teško, tražeći izraze i loveći riječi. Ja sam postao nemiran i nestrpljiv. Znao sam sve, nijesam više trebao ništa čuti. Uostalom, ja sam to i prije znao, pa uopće niti nije bilo razloga, da je izazivljem da govori. **Držao sam, da će mi biti** lakše, kada sve čujem iz njezinih usta, no sada, kada ona počinje govoriti — meni se magli pred očima. Nije to ni uvrijeđeni ponos, ni oštećeni egoizam. Nešto je drugo to, čemu ja ne znam imena.

— Kada si bio s komesarom u inozemstvu, pisao si mi, da se zabavljaš s nekom Madžaricom.

— Jesam, Zlato.

— Tada sam se upoznala sa tvojim prijateljem Dujmovićem. Na vrijeme sam se trgla i osvijestila. Spoznala sam, da je moja duša jača od moga odgoja. Htijući se tebi osvetiti, bila bih se osvetila sebi.

— Prestani, Zlato! — zavapio sam i povukao je k sebi. — Tvoje će pripovijedanje biti odviše grozno i strašno, da se mirno sluša, ali — premalo, da poveća našu nesreću. Prestani.

— Sada moram govoriti. Pogiboh pod tim strahotama. Moram, a onda — svejedno!

Čas je šutjela, suspregla dah kao da je zamrla, a zatim nastavila polako i oprezno:

— Istom sam upoznala svoju pravu narav. Godi mi društvo. Ni raspojasanost me ne smeta. To je majčino. Međutim — preko toga, dalje u provaliju, ne da tata. Svladala sam želju za osvetom, ali je ostalo poznanstvo s Dujmovićem. Za to zna tvoja mamica. Ona je vidjela, kada smo se jednom sastali. Bila sam odlučila, da ti to sve pripovjedim, no kako je došlo nenadano do tobožnjega upoznavanja s Dujmovićem ono u Ilici, bila sam zatečena, pa više nijesam htjela u to dirati.

— Došao je rat. Ti si otišao, tata umro, a moja majka je htjela na svu silu, da svi skupa živimo. Nijesam znala, što bih počela, a za savjet nijesam imala koga pitati, jer nijesam mogla pripovijedati tvojoj mamici, kako se bojim društva svoje majke i sestara. Željela sam, htjela sam, da sebe spasem, a majku ne uvrijedim. Stoga sam nagovorila mamicu, da sa djecom ide u Gospić. Nadala sam se, da ću tako moći štogod i prištediti, da se nađe, kada se ti povratiš.

— Do jeseni je godine tisuću devet sto i šesnaeste bilo sve u redu. Tada! Tada sam u jednom času duševne i tjelesne omaglice klonula. Nijesam se u njega zaljubila, ali sam postala njegovom ljubavnicom. Više se nije dalo natrag. Mostovi su bili porušeni, a Dujmović je to spretno izrabio. Kada je on ponovno otišao na ratište, ja sam doista bila presretna, te sam vjerovala, da je time ta nesreća i završena, no čim se je opet povratio — nastavljeno je. Što više: nijesam ni pokušala, da se otmem. I tako vazda redom.

Šutio sam, strepio sam i gušio dah, a ona je pripovijedala tiho, šaptom i na mahove.

— Kada si se ti povratio, osvijestila sam se i osovila. Bilo mi je strahovito teško odbijati njegove navale, jer se najteže boriti, kada su na protivnoj strani i rođene navike! Ipak sam izdržala sve i onda, kada smo svi bili u najrazvratnijem raspoloženju. Izdržala sam i onda, kada smo ja i sestra neke noći išle same s njime u njegovu sobu u hotelu, i ako je i sestra skupa s njim na mene navaljivala.

Jedno je samo strašno, a to je, da je meni i ono društvo i ono vječno natezanje — godilo!

— Sve su to bile vode mojega djetinjstva, zrak moje mladosti. Pluća su moja naučena na takove povjetarce. Kada sam se udala — oprosti mi, Dragane: ne kanim ti ništa predbacivati, ali moram reći! — kada sam se udala, nijesam dobila Muža nego samo muško, sa svim manama i odlikama dobre ženske duše. Bez snage, bez odlučnosti, bez vjere. U što ti vjeruješ na ovome svijetu?! Ptice selice sigurno pogađaju svoju zimsku i svoju ljetnu domovinu. Ti nemaš niti toga nagona! Svako pseto sigurno razlikuje prijatelja od neprijatelja i prema tome se vlada. Gdje je tebi taj oprez?!

— — — Tako je to sve išlo do one tvoje nesreće. — — Tada sam morala uzdržati porodicu. I ja sam je uzdržala uz cijenu svih svojih svetinja. Sve je palo, sve propalo, a porodica ipak spasena. Ako to jest spas?!

Naslonio sam glavu na njezino rame i počeo jecati. Nijesam se više mogao svladavati.

— Što sam mogla drugo, kad su take prilike? Ako je zasluga, samo je moja, a grijeh je — ne samo moj, jer me majka nije odgojila za majku, a ti me nijesi odgojio za ženu.

Naglo se izdigne na ruke, uspravi glavu i uperi u mene strahovit, ubojit pogled i skoro vrisne:

— Ti i moja mati upropastili ste moju dušu!

Iza tih riječi opet klone u jastuk i zajeca, da mi se srce paralo, slušajući njezinu bol. Klonuo sam kraj nje i zajecao kao i ona. Dugo smo se gušili u suzama. Ja sam je rukama obujmio i prikupljao je k sebi, kao da je od nekoga otimljem. Nije se ni branila ni popuštala. Bila je posve bešćutna za sve, što se je događalo izvan nje.

U drugoj je sobi nešto lupnulo. To je mamica hodala i gurnula stolac. Sigurno čuje naše vapaje i naše jecaje, pa se i ona uznemirila, a ne može da nas dođe pitati, što nam je, kada zna, da nema muka, koje bi bile od nas daleko. Bog zna, da li je i ovo naslućivala?

Zlata se prva smirila, pridigla se i obrisala oči. Neko me je vrijeme nijemo promatrala, a onda reče mirno i tiho:

— Dosta je, Dragane. Ako želiš, ja idem.

— Kuda bi išla?! — iznenadio sam se ja.

— Kuda bilo. Idem k Mari.

— Zlata?!

— Kako god ti želiš.

Govorila je posve mirno i sabrano, te nijesam mogao sumnjati u iskrenost njezinih riječi.

— Sada, kada smo najnesretniji?!

— Kako god ti želiš.

— Zlato, Zlato, kako je to grozno! — zavapio sam ja, ogrlio je i osuo cjelovima. I ona je mene cjelivala. Oboje smo opet počeli tiho plakati tako, da su nam se suze stapale među priljubljenim obrazima.

Već je bilo veoma kasno. Bili smo oboje shrvani i slomljeni. Ležali smo nijemo i nepomično, netremice zurili u strop i nijesmo ni oka stisnuli. Okamenili smo se. Svijeća je cijelu noć gorjela kraj nas kao kraj mrtvaca.

Trglo nas je mamičino lupanje na vratima.

— Sedam je sati, djeco — vikala je ona.

Prenuli smo se, čvršće se još ogrlili i počeli se cjelivati.

— Je l' ti lakše? — upitao sam je ja, jer sam osjećao potpuno mrtvilo u svojoj nutrinji.

— Malko — odgovori ona, a preko lica joj zavijori mala sjenka bolnoga smiješka.

— Meni je sada posve dobro — reknem ja samo da i nju ohrabrim. — Reci mi, Zlato, sluti li što mamica?!

— Ne! — odgovori ona čvrsto. — Samo zna sve za Jelku i Maru, jer su pred njom bile i nepažljive i bezobzirne.

Ogrlio sam je i tiho joj šanuo na uho:

— Jesi li bila kod liječnika?

Potvrdila je glavom i žurno ustala, izbjegavajući moj pogled. Ja sam bio bez osjećaja i misli. Žurno sam i ja ustao i obukao se. Zlata je otišla u posao, a ja sam otpratio Željka u školu. Poslije toga sam otišao k susjedu u dućan i prelistao u novinama male oglasnike, te pobilježio sve brojeve, pod kojima su traženi namještenici od podvornika do knjigovođe. Skoro sam trčao, jer nijesam imao za tramvaj,

da što prije stignem u uprave listova i uzmem adrese. Svrstao sam ih sve po udaljenosti i ulicama, pa zaredao od poslovnice do poslovnice.

Dok sam izdržavao kaznu, radio sam češće poslije podne u kaznenoj pismari. To su veoma zanimljive stvari za one, koji nemaju s njima posla. Ja sam znao od početka do kraja pročitati spis, koji bi mi se svidio po zločinstvu ili zločincu. Tako sam se jednoga dana u podrumu namjerio na spis, na kojemu je bilo zapisano ime i prezime, koje se je potpuno slagalo s imenom i prezimenom jednog uglednog gospodina. Začudio sam se toj jednakosti i počeo pomno čitati. Osuđeni je bio mladi trgovački putnik. Na putu se u provinciji malko zaboravio i potrošio nešto preko tri stotine kruna. Gazda mu je oprostio, jer je bio sposoban radnik i dotada točan i pouzdan. Ubrzo iza toga pronevjeri on opet osam stotina pedeset i tri krune i ne javi se više na posao, nego otide preko granice zajedno s kolekcijom i kovčezima u vrijednosti od nekoliko stotina kruna. Gazda podnese prijavu. Uhvate ga, dopreme ovamo i sude na godinu dana. Kada je izišao iz zatvora, dao se marljivo na posao i punih pet godina radio pošteno i čestito, te započeo samostalno svoj posao. Za dvije godine pane pod stečaj i opet ga strpaju u tamnicu. Opet ga sude veoma osjetljivo, no stol sedmorice mu je kaznu snizio, te je u svemu odsjedio pet mjeseci.

Stvar me je veoma zanimala, pak sam pitao gospodina Markešića, staroga kancelistu, koji je tu služio već preko trideset godina i poznavao sve važnije spise i po broju i po sadržaju, pitao sam ga, tko je taj osuđenik. Starčić se je dobrodušno nasmiješio, pomakao svoje naočale na čelo i šanuo kao tajno i veoma povjerljivo:

— To vam je danas veliki gospodin!

— Je li to taj isti?! — upitao sam ja iznenađen.

— Da, da. To je on.

Taj je gospodin bio sada velika sila, rodoljub i novčar, vlasnik kuće na ženinu imenu, začasni predsjednik u nekoliko društava i t. d. i t. d. Ja sam to sve znao i bilo mi je, doista, neobično milo, što je dokazao, da čovjek može posrnuti i nekoliko puta, pa se ipak opet ne samo osoviti i

uzdržati, nego i postati bogat i ugledan. Nitko se više nije ni sjećao njegovih skokova, a tko se i sjećao, nije se usudio da spomene, jer kazneni zakon posve opravdano zabranjuje, da se nekom predbaci izdržana kazna. Ja ga nijesam pobliže poznavao, te sam znao samo, da je »naš ugledni, uvaženi i bogati rodoljub«.

I gledajte sreće: baš taj gospodin traži pisarničku silu, koja ne računa na veliku početnu plaću. To znači imati sreću! Ako me nitko drugi ne razumije, taj će me sigurno razumjeti, jer je prošao isti križni put, kojim ja sada prolazim.

Na nekoliko sam mjesta zakasnio. Već popunjeno. Da mi se to isto ne bi desilo i kod ovoga odličnoga rodoljuba, srnem najprečim putem k njegovoj poslovnici. U predvorju sam upitao podvornika za gospodina šefa. Poveo me je kroz nekoliko soba, u kojima su radili namještenici, dok nijesmo došli u jednu sobu, u kojoj nije bilo nikoga. Soba nije velika, no namještena je veoma ukusno i bogato. Podvornik me upita za ime i što želim saopćiti gospodinu šefu, a tada ode, da me najavi. Moram priznati, da mi nije išlo u glavu, da će me primiti baš sam šef, no s druge sam se strane tome veselio i uviđao sam, da je pametno, da On sam bira svoje namještenike.

Za čas se podvornik povratio i rekao mi, da moram čekati, dok gospodin šef svrši neki hitan posao. Kada on pozvoni, onda mogu umići. Podvornik me nije ponudio da sjednem, a ja se nijesam usudio, da to učinim na svoju ruku, pa sam stajao i razgledavao prekrasne uljene slike. kojima su bili zidovi urešeni. Bili su zastupani Bukovac, Tišov i Crnčić. Neko sam vrijeme promatrao s velikim zanimanjem, no postao sam nestrpljiv, kad se zvono nije dugo oglasilo. Pogledao sam na sat. Bilo je dvadeset časaka preko osam sati. Zasopio sam se bio trčeći, a sada sam se već umarao stojeći. Naslonio sam se na kožnati naslonjač i stajao na jednoj nozi. Kad mi je i to doteščalo, stao sam na drugu nogu i nepomično zurio kroz prozor, a nestrpljivost mi se zaigravala žilama kao ždrijebe tratinom. Sjetio sam se, da imam u džepu još desetak adresa, na koje ću sigurno

zakasniti, ako me ovdje odbiju, a i ne znam — nije li već mjesto i ovdje popunjeno. Zaboravio sam pitati podvornika u nekom oduševljenju i ludoj želji, da što prije vidim čovjeka, koji je prošao mojim stazama, koji se ipak podigao i koji će mi — sigurno pomoći. Ja sam u to vjerovao, a da nijesam imao nikakova temelja za tu svoju vjeru.

Bilo je već osam i po, a zvono se nije javljalo. Uzeo sam sat u ruku i motrio, kako se kazaljke pomiču strahovito sporo, lijeno i bezobzirno. Počeo sam razmišljati o tome malome lijenčini i došao do zaključka, da je sat najveći gad među svim strojevima. Samo nam truje živce i ne služi ničemu drugome, jer nam pravo vrijeme pokazuje sunce, pokazuje nam ga naš osjećaj, pa za to ne trebamo još i nekakvu drugu malu nakazu, koja se je pretvorila u luksuzni nakit.

Za četvrt sata devet, a on još ne zvoni! To je već umišljena bezobzirnost. Pravi se važnim, a to znači, da nije važan, nego plitak i šupljoglav. Počeo sam nestrpljivo hodati gore, dolje, a u ruci mi je sve trzalo, da sat bacim na ulicu kroz zatvorene dvostruke prozore. Međutim, počeo sam misliti o tome i odmah sam uvidio, da bi to bila ludost. Nije sat kriv, što je taj tamo — pust i prazan. Spremio sam sat u džep i odlučio, da pobjegnem. Nema tu sreće, kad on tako dočekuje sirotinju. Već sam zakoračio prema vratima, na koja sam ušao, kad zvonce zacilika. Sav sam se stresao i u istom mi se času povrati moj stari optimizam. Malko sam poravnao svoje loše odijelo, pogladio kosu, pokucao i — ušao.

Kod stola je sjedio krupan, ugojen gospodin, s jakim brkom i još dosta bujnom, zalizanom kosom. Naklonio sam se i pozdravio. On je držao novine u rukama i neprekidno, netremice gledao u njih kao da mene Bog nije ni stvorio. Ukočio sam se, šutio i čekao. Stol je bio potpuno prazan osim, što je na njemu bio pribor za pisanje. Tintarnica je bila zatvorena, pero suho, nigdje ni jednoga spisa ni za lijek. U meni je uzavreo bijes. Gospodin je, očito, čitao novine, a mene pustio da čekam kao pseto, i ne pomišljajući, da na moj rad čeka nekoliko gladnih, izgladnjelih usta.

— Što želite?! — upitao je iza oduže šutnje.

Skrušeno sam mu rekao i rastumačio svoju potrebu za bilo kakvim namještenjem.

— Vaše mi je ime odnekud poznato. Nešto je bilo o vama u novinama?!

Protrnuo sam, promijenio boju u licu i šutio.

— Kako se ono vi zovete?

— Dragan Bojanić, gospodine šefe. Zovem se Dragan Bojanić, ali ja ću raditi neumorno, bez prekida, kao marva, samo da prehranim porodicu poštenim radom. Sve poslove! Sve ću raditi.

— Bojanić... Bojanić... Nijeste li vi, čujete, bili namješteni u državnoj blagajni!? — upita on, gledajući neprestano u novine kao da čita.

— Nažalost! — odgovorio sam ja tiho.

— I pronevjerili državne pare?! — reče on povišenim glasom i naglo gurne novine na stranu.

— Vi, nažalost, pogađate. Ja sam taj.

— I vi se još usuđujete tražiti namještenje kod jedne poštene i ugledne tvrtke?! — reče on oštro, odrezano i ustade, gledajući u mene kao jastrijeb.

U tome sam času primijetio, kako mu je trbuh veoma velik i nekako šiljast kao prevršeni čunj. To me je opažanje malko zabavilo i pomoglo mi, da se ne smetem i ne prepanem, pa rekoh:

— Trebam kruha, trebam samo koru kruha i komadić krova, gospodine šefe, za sebe i svoju porodicu. Ja to želim pošteno zaraditi.

— Vi?! Vi, koji ste okrali čak i našu Veliku Državu!?

— Da, gospodine šefe — odgovorim već drsko i odlučno.

— Od tata nikada čovjeka! — reče on mirno, no oštro nastavi: — Gubite se odavlen, jer ću zvati policiju.

— Oprostite, gospodine šefe. Ja vas nijesam kanio ni vrijeđati ni podsjećati. Posrnuo sam, a sada želim pošteno raditi. Uzmite me barem na pokus. Zakljinjem vas ko Boga, uzmite me. Bit ćete zadovoljni.

— S tatom biti zadovoljan! — usklikne on i s visoka se, gospodski i nasilu nasmije.

Ne znam, da li sam se naklonio, ne znam, da li sam što rekao. Ispao sam na ulicu, kao da me je izbacio na nozi.

XVII.

Toga dana više nijesam mogao obilaziti druge tvrtke. Bio sam sav skršen i poražen. Kako će me istom primiti oni, koji su dosada vazda sretno izmakli slijepim a divovskim udarcima kaznenoga zakona?! Kud ću?! Što ću?! Kuda god okrenem, sreta me državna blagajna kao avet, a moja tamnica zvoni oko mene kao ruska trojka, pa se ne mogu ni maknuti, a da se ne zna, što je sa mnom bilo.

Odlučio sam, da unaprijed, kod prvoga susreta, svakome kažem, tko sam, što sam i što se sa mnom zbilo. To je najpametnije, jer ako se gdje i zavučem kao neporočan, za par dana će gospodin šef doznati i baciti me naglavce na ulicu. Kad sam vidio, da svojom snagom ne mogu na zelenu granu, tražio sam sve svoje znance i prijatelje i molio ih za preporuku. Svi su obećavali, ali mi nijedan nije htio dati napisane riječi. Samo puka obećanja i ništa više.

Izgubio sam već mjesec dana, razderao cipele, podbio tabane, stotine puta bio ponižen i popljuvan, ali kore kruha nijesam našao, i ako je valjalo živjeti i — liječiti se. Oboje smo se čuvali, a dijetu smo tako i tako vazda držali, jer naprosto nijesmo imali što jesti, pa je naše ozdravljenje lijepo napredovalo. Valjalo je i plaćati lijekove, trebat će jednom platiti i liječnike, a mi jedva i pekara podmirujemo, koji je svakako najprvi.

Otišao sam kućevlasniku i umolio ga, da se ne srdi, da bude još strpljiv, jer ne možemo platiti, dok ja ne dobijem namještenja. Odgovorio mi je veoma ljubezno i susretljivo, da je čekao taman toliko, na koliko je procijenjeno naše pokućtvo. Dalje ne može, jer nema nikakove sigurnosti. Rastumačio sam mu svoj položaj, no on nije htio da me razumije. Molio sam ga, da me primi za pazitelja kuće. Čistit ćemo stube, prati ćemo ih svake subote, zatvarati i otvarati vrata. Sve ću ja to sam obavljati svojim rukama, samo nek nas pusti s mirom. Nije htio, jer je on zadovoljan

s dosadašnjim paziteljem, a meni je stan otkazan. Ja sam šutio i otišao sav očajan svojemu branitelju i sve mu točno ispričao.

Po njegovu savjetu nijesam htio da iselim, već sam pustio, da mi vlasnik sudbeno otkazuje. Nijesam imao više što izgubiti nego pokućtvo, koje na dražbi ne bi pokrilo ni dosadašnjega duga, pa se možemo parbiti nekoliko dugih mjeseci. Ja time mogu samo dobiti. Dobro sam ja osjećao, da moj postupak nije pošten, ali što sam drugo mogao učiniti?! Nijesam htio ići pod šator sa svojom sirotinjom, dok me poda nj drugi silom ne gurnu.

Međutim sam nastavio traganje za službom. Tako sam se namjerio na direktora jednoga velikog društva. Znao sam, da je špekulirao s istovrsnim vrijednosnim papirima svojim i svojega rođenoga pašanca. Svršetak je te špekulacije bio, da je gospodin direktor postao milijunaš, a pašanac ostao i bez gaća. Nastala je u obitelji revolucija, no gospodin direktor nije kriv, što ta poštovana tazbina nije razumjela, kako je moguće, da su papiri, kada padaju, vazda pašančevi, a kada rastu, vazda njegovi. On kao pametan čovjek nije nikada sve metao na kocku, pa nije kriv, da je on bio dobre, a poštovani pašanac loše sreće. Da se to razumije, nije dosta biti samo pošten. Treba za to i pameti.

Gospodin je direktor trebao u svom dioničarskom društvu podvornika. Ja se opskrbim s nekoliko telefonskih preporuka i pokucam. Uveli su me gospodinu direktoru. Omjerio me je preko naočala kao da traži mrava na zemlji. Ja se učinim još manjim i jadnijim, nego što sam i bio.

— Kako čujem, vi ste svršili kadetsku školu?! — reče on dosta blago.

— Jesam, gospodine direktore.

— I sada se borite za podvorničko mjesto?

— Da, gospodine direktore.

— Zar vas nije stid?

— Ne, gospodine direktore.

— I vi ste bili državni činovnik?

— Jesam, gospodine direktore.

— Pa, gdje vam je ponos?

— Bijeda ima samo želudac, gospodine direktore.

— Što je to bilo sa državnim parama?

— Nesreća, gospodine direktore. Upropastio sam se i sada ne mogu doći do kore kruha, a želim raditi, što bilo. Još nikada nijesam, gospodine direktore, nikoga oštetio ni za jedan filir osim one nesreće. Radio bih neumorno i vjerno. Primite me, gospodine direktore. Učinit ćete dobro djelo mojoj djeci i mojoj staroj mamici.

— Mi nijesmo, moj dragi, ni potporno ni dobrotvorno nego dioničarsko društvo, no ipak ćemo vas primiti.

— Gospodine direktore, Bog vam platio na vašoj djeci! — uskliknuo sam ja i poletio mu ruci, gledajući u tog hladnog, ukrućenog gospodina kao u otvoreno nebo.

— U redu, u redu! — reče on i odgurne me rukom od sebe. — Međutim, s obzirom na vašu prošlost, moramo tražiti, da nam položite kauciju.

— Kauciju?! — zaprepastim se ja. Na tu prokletu riječ nijesam nikada ni pomišljao.

— E, da. Kauciju. Ja ne mogu drukčije opravdati pred ravnateljstvom, zašto sam uzeo vas, koji ste — znate i sami. Ne?! To je bar logično.

Nade su potonule, veselje se pretvorilo u razočaranje i glava mi je klonula na prsa. Smutilo mi se pred očima i spopao me kašalj.

— Položit ćete deset hiljada dinara u uložnici Prve hrvatske štedionice.

Naglo sam se trgnuo, podigao glavu i suludo, bijesno uperio u njega pogled ranjene zvijeri. On se je vjerojatno preplašio toga pogleda i ustao.

— Sigurno ste nešto spremili od onolikih novaca?! — reče on nekako meko i nasmiješi se.

— Trebali ste me, gospodine direktore, odbiti kao čovjek čovjeka! — rekoh ja uzrujano i dosta drsko.

— Ne srdite se, no ja tako mislim. Kada čovjek radi, mora znati, kako radi.

— Da sam uzimao novce, da s njima špekuliram na burzi, ne bih bio sjedio, gdje sam sjedio, već bih bio negdje kakav direktor! — odgovorim ja skoro obezumljen, okrenem se vojnički i odletim van bez pozdrava.

Odlučio sam, da se obratim na kakvo humanitarno društvo, na kakovu javnu ustanovu, jer sa privatnicima ne će ništa biti, ali — na kakovo, na koje društvo?! Postoji društvo za zaštitu životinja, za zaštitu ptica pjevica, za zaštitu ptica selica, za očuvanje zvijeri, a ja nažalost, nijesam ni domaća životinja, ni zvijer, ni ptica, već najobičniji otpušteni kažnjenik, koji ima porodicu i najpošteniju volju, da radom svojih ruku dođe do zalogaja! Naknadno sam, sada ovdje u ponovnom tamnovanju, doznao, da doista postoji i nekakvo društvo za pomoć otpuštenim kažnjenicima, no za njega zna samo nekoliko sveučilišnih profesora i nekoliko odličnih dama iz višega društva!

Tragajući tako za kakvom bilo pametnom humanom ustanovom za ljude, namjerim se na društvo, koje se zvalo »Narodne radnje«. Iz imena nijesam ništa mogao zaključivati, pa otidem da ga potražim. To je bila teška muka, jer se je sigurno već sa samim stanom toga društva htjelo pokazati, kako sve, što je narodno, ima vrlo malo mjesta u gradu, a najmanje blizu središta grada. Našao sam ga iza Božjih leđa! Upraviteljica je bila neka starija gospođa, umirovljena učiteljica. Primila me je srdačno, a kada je čula svu moju bijedu, kada je čula, koga sve imam na brizi, uposlila me je bez ikakovog daljnjeg ispitivanja.

Plaću mi je ustanovila s osam stotina dinara mjesečno. To je bijedno, to je malo, ali da znate, koliko je to više od onoga, što sam imao — do toga časa! Žena mi je imala hiljadu i dvjesta, ja osam stotina, stana naprosto ne plaćamo, pa ćemo nekako prokuburiti.

Moja je Zlata bila sva sretna, kada je čula, da sam našao bar nešto. Veselila se kao malo dijete. Uopće je poslije one noći bila mnogo bolje raspoložena nego prije toga. Pripovijedala mi je o svojim sestrama potanko mnogo i mnoge stvari, koje nijesam ni slutio, jer nijesam bio mogao pretpostavljati, da se je baš oko mene bila splela — »Mesnička ulica« sa mnogo više besramnosti i prostote, nego li ga je bilo u onoj, koju sam gonio kao detektiv kraljevskog redastvenog ravnateljstva u Zagrebu. Tko bi sve to bio mogao slutiti i ujedno biti — naivni i dobri Dragan Bojanić?!

U Mesničkoj su se ulici bar maskirali, pa nijesu znali, tko je s kime, a ovdje je to išlo sve i bez maske. Istina, ovo je poštenije i dostojnije ljudi, ali je to sve grozno i užasno za nas, koji vjerujemo, da je porodica ipak najzgodnija, najčasnija i najvrednija ljudska zajednica. Prešao sam u svojoj bijedi i nevolji preko osjetljivosti, koje bi me, da sam sit i sretan, možda natjerale na umorstvo ili na samoubojstvo, no ipak je kopkalo u meni pitanje, kako se je i Zlata mogla upuštati u te pustolovine, kada se čini, da je više uleđena nego topla. Međutim, ona je bila vazda suzdržljiv i pažljiv posmatrač, dok ne bi alkohol preuzeo maha. Moguće. Ona je tako tvrdila, a ja se nijesam usudio, da je ispitujem, jer sam želio, da znadem što manje. Što manje, to bolje. Bio bih najsretniji, da ne znam ništa, jer nije važno, što je bilo, nego što znamo!

I baš je Dujmović morao biti onaj, koji se prvi našao u mojim vrtovima! Baš on sa svojom divnom sposobnošću, da se snađe u svakoj prilici! On je znao, da se radi o ženi njegova školskog druga, a to je baš ono, što njemu potpuno odgovara. I nije to sve. Zlata mi je priznala, da je Dujmović — još za vrijeme rata — pozivao u svoj stan i druge časnike, pa je htio da kao lopta ide od ruke do ruke, čemu se ona oprla, ali ga ipak nije stoga napustila. Iskrenost je divno svojstvo, no ovo je njezino priznanje tako čudnovato, tako neobično i strašno, da me sigurno samo najveća moja nesreća sili, da ga mirno snosim, a nju opet — da ga ispovijeda. Nije to ni moja snaga ni njezina krepost. To je nešto posve drugo, nešto, što je ispod normale i morala i ljudstva, jer je protivno čak i životinjskim zdravim nagonima. Bolest je to. Ja vjerujem, da bolujem i to teško bolujem od onoga časa, kada sam se povratio s ratišta i utonuo u društvo svojih mnogobrojnih pašanaca i njihovih kurtizana, a mojih svasti. Da, da, i moje žene. Sve tri su one iste krvi. Rođene su one i odgojene za to. Rat im je samo skinuo društvene spone, a poratno im je revolucionarno, nesređeno vrijeme dalo krila.

Na tim su raširenim krilima ponijele i mene, koji sam bio pritisnut velikim potrebama, i još većom neimaštinom.

Zato sam i dospio u — Narodne radove, da uvedem knjigovodstvo i da seoske djevojke uvodim u gospodske

domove, gdje će većinom potonuti i nestati, a da ne će ništa od svojih divnih seoskih vrednota dati ni sebi, ni svojemu narodu. Imao sam pune ruke posla, dok sam sredio sve stare račune i sveo ih u kakav takav sistem. Radio sam neumorno, bez ikakova obzira na radno vrijeme, samo da zadržim taj domadić kruha. Iz raznih sam zapisnika doznao, da je predsjednik društva sveučilišni profesor dr. Praljak, koji je bio najpoznatiji i najčuveniji po tome, što je bio Madžaron još prije navršene dvadeset i šeste godine života. To je bilo čudo, jer su drugi dospijevali na te grane istom poslije trideset i pete, a često i četrdesete godine života. Njemu se žurilo. Drugo, po čemu se pročuo, bila je njegova izjava, koju je dao pred punom dvoranom slušača, a oni prasnuli u smijeh u zboru. Rekao je:

»Plakat će Hrvatska, kada Praljka nestane!«

Đaci ko đaci: mlado, ludo, pa nijesu nikako mogli dokučiti ni osjetiti na sebi, čime je to njihov poštovani profesor toliko zadužio domovinu, pa su ga ismijali.

Gospođa mi je upraviteljica rekla, da on dolazi svakih desetak dana u društvene prostorije, no da ne radi ništa nego samo deklamira svoje mudre izreke, u koje je neobično zaljubljen, malko pogleda i opet odlazi. Ja sam nestrpljivo očekivao, da ga vidim i da on vidi moj rad, jer sam se nadao, ja sam štaviše vjerovao, da će mi taj ugledni i moćni gospodin pomoći do boljega i unosnijega mjesta, kada vidi moj rad i moje sposobnosti, a čuje za veliku bijedu moje porodice. Baš je tih dana dobio visoki orden za svoj veliki nacionalni rad, pa mu je upraviteljica spremala svečan doček. Uvijek je unaprijed bila obaviještena o njegovu dolasku, da sve priredi za pregled, pa je tako i sada bila sigurna, da je ne će iznenaditi. Dan prije su sve prostorije oprane i oprašene, knjige uređene, a radnice poučavane, što će odgovarati na stavljena pitanja. Ta su pitanja bila vazda jednaka.

— Kako ste zadovoljni sa hranom?
— Izvrsno, presvijetli!
— Imate li dosta jesti?
— I previše, presvijetli!
— Imate li kakovu pritužbu?
— Nemamo, presvijetli!

— Hvala vam, gospođo upraviteljice! — završavao je predsjednik redovito. — Ovakav rad zaslužuje svako narodno priznanje.

— Hvala vam, presvijetli gospodine predsjedniče. Nije teško raditi pod vašim mudrim vodstvom.

— Što rekne vaš predsjednik, to usvaja i vlada Njegova Veličanstva.

Ja sam doživio pet, šest takvih pregleda i vazda je teklo sve točno tako, te možda nije promijenjena ni jedna riječ. Kod prvog je posjeta bio samo uvod drugačiji, jer je upraviteljica čestitala predsjedniku na visokom odlikovanju, ističući, kako mu to nije prvo, a sve je i te kako pošteno zaslužio. A to je bila istina. Prije rata je dobio četiri odlikovanja, za vrijeme rata tri, a poslije rata opet četiri u veoma kratkom razdoblju.

— Vaš je predsjednik sretan, što na njegov sitni rad padaju topli zraci Visokog priznanja — odgovorio je on, duboko se klanjao i obratio se djevojkama s pitanjem: — Kako ste zadovoljni sa hranom?!

— Izvrsno, presvijetli! — odgovorile su one, čekajući nestrpljivo drugo pitanje.

Kad je svršio s njima uobičajene litanije, opazio je mene, i ako me je već i prije vrlo dobro vidio. On se tobože iznenadio, kada me je opazio.

— Vi ste taj naš novi činovnik?! — rekao je kao da isteže iz petnih žila.

Ja sam se duboko naklonio.

— Jeste zadovoljni sa hranom?

— Ja se tu ne hranim, presvijetli — odgovorim ja tihim i poniznim glasom.

— Imate li dosta jesti?

— Kako kada, presvijetli — odgovorim ja i nasmiješim se u neprilici.

— E, dragi moj, ne smijete biti nezasitni. Narodni su ovo žuljevi, pa treba štedjeti.

Bilo mi je jasno, da je stari gospodin prečuo moj prvi odgovor, pa teše dalje po starome kalupu. Malo pomalo je prešao na pitanja o mojim obiteljskim prilikama. Rekao sam mu sve i nenapadno se potužio na prenisku plaću.

— Tko ore narodnu njivu, ne smije gledati na plaću — odgovorio je presvijetli.

— To je krasna fraza, ilustrissime, ali moja djeca i mamica ne žive od oranja nego od kruha.

— Oho! — iznenadi se on. — S tim se nazorima ne može ovdje raditi.

Protrnuo sam i osjetio, da sam propao, a gospođa je upraviteljica iskrivila vrat, kimajući mi glavom, da ne govorim. Svladao sam se, ispričao sam se i blejao kao ovca na svako daljnje pitanje. To me je spasilo, da nijesam odmah bačen na ulicu. Kada me je pitao za prošlost, htio sam mu odgovoriti pravu istinu, no upraviteljica me je pogledala tako očajno, da sam u najvećem naletu slagao i zatajio sam sebe. Stari me se je gospodin bio nadovezao kao vrag griješne duše i uvijeno mi rekao, da sam boljševik.

— O ne, presvijetli! Vi se varate — odgovorio sam ja. — Nijesam ja boljševik. Ja sam samo gladan, uvrijeđen i ponižen kao čovjek. Vi se varate.

— Zapamtite, mladiću: vaš se stari predsjednik nije još nikada prevario! — reče on, isprsi se i pogladi svoju dugu, sijedu bradu, pa pođe dalje kao da je htio pokazati, da poslije tih mojih heretičkih riječi ne može više sa mnom raspravljati. Odahnuo sam, spustio se u koljenima i razmaknuo noge iz vojničkoga stava, koji mi je još uvijek u krvi. Obišao je sve prostorije, a zatim se udaljio iz zgrade u dimu tamjana i mirisu skupocjenih masti, što su se kadile i isparivale s upraviteljičina jezika.

Kad je on otišao, upozorila me je, da ne smijem nikada pred njim priznati, da sam bio u zatvoru, jer ću inače bezuvjetno biti otpušten, budući da gospodin predsjednik ne trpi one, koji dolaze u sukob sa zakonima.

— Razumijem — odgovorio sam ja i ogorčen i uvrijeđen — no ne znam, kakav bi morao biti zakon, pa da i on dođe s njime u sukob osim svih prirodnih zakona?!

Što sam tu dulje bio, to sam bio više uvjeren, da ta ustanova služi samo za izrabljivanje neukih i osamljenih, a mimo te zadaće služi za namještanje služinčadi. Ja neobično cijenim kućne pomoćnice, jer one zapravo odga-

jaju nove naraštaje i drže u redu sve gospodske domove, pa sam im išao na ruku, što sam najviše mogao, no — ovakima samo Bog može pomoći. Dok su bile u domu, plaćale su stan i potpunu mršavu opskrbu trideset dinara dnevno, a koja nije imala čim platiti, polagala je za nju njezina poslodavka, koja ju je uzela u kuću, a njoj poslije ustegla od plaće. I ako su plaćale opskrbu, morale su raditi neumorno i savjesno bez ikakove nagrade. Sigurno se zbog toga to i zvalo »Narodne radnje«, jer je tu radio bezimeni, strpljivi narod kao na galiji. Koliki je bio dohodak ili — Bože, prosti — gubitak toga tečevnoga društva, ja nijesam mogao dokučiti, jer nijesam ja knjižio uplate i druge dohotke, no znam, da se upraviteljica vazda tužila i da me je isplaćivala veoma neuredno. Nikada nijesam dobio najednom cijele plaće, nego na obroke, kao milostinju po sto, najviše po dvjesta dinara tako, da nijesam nikada pravo osjetio, da uopće imam plaću. Koliko sam god s početka bio oduševljen, toliko sam ubrzo postao nezadovoljan i ozlojeđen. Činilo mi se, da sam veoma jaki pomagač u izrabljivanju, te bih bio mjesto odmah sam napustio samo da sam se mogao nadati, da ću išto drugo brzo dobiti. Ovako sam morao šutjeti i gutati.

Parnica je međutim tekla za dužnu najamninu i otkaz stana. Ja sam znao, da ću te obje parnice izgubiti, jer drukčije nije moglo biti, no isto sam tako znao, da vlasnik kuće može dobiti samo moje pokućtvo, jer drugo ništa nijesam imao. Posteljinu sam morao spasiti pošto, poto, jer se nijesam usudio ni pomisliti, da bismo i bez toga ostali. Stoga sam se po savjetu mojega odvjetnika morao ili upustiti sa vlasnikom u pregovore i s njim sklopiti prinudnu nagodu, da spasem posteljinu i rubeninu, a izgubim stan ili — pokrasti sama sebe, a uistinu vlasnika, potajno iseliti, izgubiti stan i pokućtvo i očekivati, da li će me vlasnik goniti s policijom, što sam pokrao predmete, koje je on dao založno popisati za dužnu najamninu. Moj položaj nije bio ni lagan ni zavidan, no ja sam morao izdržati, morao sam se izvući i ostati živ. Da je ta moja Narodna radiona bila i malo narodna, bila bi me bar pošteno i redovito plaćala,

pa bih se bar nekako i pomalo izvlačio, a prema poslovanju toga poduzeća i mojim naporima, bio bih morao zarađivati i mnogo više. Ovako je to sve išlo posve naopako, posve nizbrdice i veoma žurno, a s prilikama je raslo i moje nezadovoljstvo. Dotada sam sve udarce, sve nedaće i nesreće snosio prilično mirno, no sada su živci popuštali. Vidio sam, ćutio sam, da stotine i stotine moraju raditi kao stoka i gladovati kao psi bez gospodara, da nekolicina živi udobno i priča, kako — daje zarade sirotinji. To me je počelo progoniti, pa sam kod jednog paradnog pregleda rekao gospodinu predsjedniku, da bi tu našu radnju trebalo posve preurediti. Iznenadio se i — nije htio sa mnom o tome govoriti.

— Hvala! — reče u dubokom basu. — Prepustite te brige svome predsjedniku.

Kad je on otišao, napala me je gospođa upraviteljica i ozbiljno me opomenula, da se ne miješam u poslove, koji se mene ne tiču.

— Od humanitarne ustanove — odgovorio sam — ne smiju imati stotine štetu, a pojedinci i koristi i priznanje za tobožnji nesebični rad.

— Vi ste drzoviti, gospodine Bojaniću! — vikne ona kao da sam je šilom bocnuo.

— Nijesam znao, milostiva, da i vas pogađa ovakova primjedba.

— Još zaudarate po tamnici i već ste bijesni, umjesto da ste mi zahvalni, što sam vam dala u ruke komad pogače.

— Ja sam, milostiva, za svoje krađe polagao bar krivotvorene namire, a neki kradu bez ikakova pokrića.

— Mislite li vi time mene?! — krještala je ona.

— Bože, sačuvaj. To vi mislite, a vi svakako poznate svoj rad bolje nego ja. Međutim, milostiva, da jedno drugome više ne smetamo, dajte mi plaću za prošli mjesec, da mogu ići. Može vaš presvijetli doznati, da sam isluženi robijaš, pa bi me zbog zaštite sirotinje morao otpustiti i možda bi i vama prigovorio, što ste me prikrivali. Postali biste i vi sumnjivi.

Ona je klonula na stolac i hinila, da pada u nesvijest. Htjela je pozvoniti, no ja sam joj izmakao zvonce ispod ruke.

— Za to sam se ja vama smilovala! — stenjala je upraviteljica i stiskala rukama sljepočice.

— Hvala, milostiva. Ja tražim rada, a ne milosrđa, a kada bih i tražio milosrđa, ne bih kucao na vrata — milosrdnih ustanova. Bez srca nema milosrđa!

Dobacila mi je pet stotina dinara i otišla u drugu sobu, a da me više nije ni pogledala.

Kad je moja mamica čula, da sam opet bez mjesta, sva se zaljuljala i skoro pala, no nije progovorila ni riječi.

— Ne boj se, mamice — tješio sam se ja. — Ptičice nebeske niti siju niti žanju, pa ipak su i odjevenije i sitije od svakoga nas.

— Velik je Bog, slava Mu i hvala — reče ona tiho — no hajde ti sa djecom sjedi na drvo, pa pjevaj, da vidimo, kako ćeš svršiti.

— Ja ću sada osnovati vlastito poduzeće.

— Bog s tobom.

— Hoću, hoću, mamice. Kad sam ja mogao raditi za druge, zašto sada ne bi radili drugi za mene?!

Zlata je moju neugodnu novost primila posve mirno. Ona je uopće bila posve hladna i ravnodušna za sve, što se oko nje događalo. Nije ona prije bila taka. Sve je to u nju došlo s iskustvom i vremenom, te sam pomislio, da bi bila dorasla svakom zločinstvu. Zašto sam baš, pomislio na to, nije mi jasno. Malko sam spustio trepavice i promatrao svoga divnoga barzoja u divljem skoku na plijen!

Kako smo računali, da ću ja po običaju svakih nekoliko dana dobiti na račun plaće pedeset ili sto dinara, od kojih ćemo živjeti, Zlatinu smo plaću skoro u cijelosti izdali za obuću i odjeću. Bila je zima u jeku, a Božić na vratima, te je bilo bezbroj potreba. U drvarnici smo još imali svega dobar naramak drva, u smočnici pola kilograma masti i nekoliko kila brašna, a u dućanskoj knjižici prilično visoku brojku duga. Štedi mamica, štedi, ali pet duša hoće da se

najede, pa česa bilo, a svaka i najprostija hrana nadilazi naš dnevni dohodak!

Opet sam počeo obilaziti svoje dužnike i ujedno tražiti mjesto, te tako prenesosmo do svršetka mjeseca. Međutim sam se sjetio, što sam rekao mamici, da ću osnovati svoje poduzeće. Ja sam to njoj tek nabacio, jer mi je naletjelo na jezik, no kada sam vidio, da mjesta ne mogu dobiti, počeo sam ozbiljno misliti, kakvo bih društvo osnovao. Moram priznati, da sam pred očima imao jedan jedini cilj: prehraniti sebe i porodicu, a sve je drugo sporedno. Ako baš bude trebalo i nepoštenja, bit će mi veoma žao, ali — jesti se mora. Preko toga ne tražim ništa osim još nekoliko krpa za nas svako, kada je već običaj, da se oblačimo. Uza sve to i takovo raspoloženje, nijesam imao snage, da se dadem naprosto na prijevare. Ne. To ne. Tako nijesam htio ići pod bravu. Kada neki mogu bez rada zarađivati milijune i biti uz to pošteni, ugledni i vazda izvan zahvata kaznenoga zakona, zašto ne bih i ja mogao tako?! Tako sam ja to samo mislio, ali sam zaboravljao, da za to treba mnogo duha, mnogo zdrava razuma, koji je hladan do ledišta, a i mnogo sreće. Meni je to sve falilo. Toga početnoga kapitala nijesam imao. Ima nas, koji su rođeni da vladaju bilo na kome polju, ima nas, koji su rođeni da živu od svoje podlosti i tuđe nesreće i gluposti, a ima nas opet, koji su rođeni samo zato, da rade za drugoga, da se prebijaju i da vječno čeznu za nečim boljim. Ja spadam među ove posljednje Hrvate s tom razlikom, da mi je pokušaj sa državnim novcem ubio sve nade, a pomalo i čežnje za nečim boljim. Prestao sam živjeti za budućnost. Treba predeverati današnji dan, a sutrašnji će se već pobrinuti sam za se i svoje potrebe.

XVIII.

Trčkarao sam po gradu bez pravoga cilja kao divlja zvijer, kad je poplaše s ležišta, a progonitelja ne vidi. On je tu, on je za petama, ali ne znaš gdje je, pa prema tome i divlje zvijere ne zna, kuda bi, na koju li stranu.

Kod svojih sam prijatelja dužnika našao po koji dinar, no sve je to bilo premalo za naše potrebe, a što je bijeda dugotrajnija, to je crnja i teža. Svaka rupica postaje veća, svaka poteškoća teža.

Uza svu dobru volju i najveći napor nijesam mogao naći namještenja ni za gradskoga smetlara, a primio bih bio i mjesto živodera i krvnika i čistača gradskih kanala. Sve uzalud. Ostala mi je samo dobra volja, a za nju se ne može kupiti ni dječja papučica. Ne da se unovčiti. Nitko ne da za nju ništa. Ni korice kruha!

Svaku sam večer raspravljao sa Zlatom, što bismo i kako bismo, no vrlo je teško stvarati provedive osnove i zaključke, kada nema pokrića.

— Pokušat ću ja nešto — reče mi Zlata.

— Što ćeš ti pokušati?!

— Vidjet ću. Ako uspije, reći ću ti, ako li ne uspije, nije ništa ni bilo.

Nijesam razumio njezina držanja, no više nijesam ni nastojao, da to postignem. Među nama je nastao neki drugarski saobraćaj, koji je bio na mahove veoma srdačan, ali u glavnome posve poslovan. Vežu nas djeca i uspomene, a možda i navika. Radi toga sam ja prestao biti osjetljiv i nije me više zanimalo, što ona radi. Možda je to bilo i umišljanje, možda bih ja bio i osjetljiv, da smo bili u boljim materijalnim prilikama, no ovako su me te brige potpuno iscrpljivale, a meni se činilo, da sam sa Zlatom u drugarskom savezu. Sigurno je stoga i nijesam mnogo ispitivao, što je nakanila.

Mamica je redila kuću, brinula se za djecu, šutjela i uzdisala. Ona je i rublje prala, samo bi joj Zlata u podne i u večer pomogla isprati veće komade. Boljela me je duša, gledajući, kako se moja stara sirota savija preko korita, no šta sam mogao drugo učiniti nego da joj se ponudim, da ću joj pomoći?! Ona je to odbila, pogladila me po licu kao malo dijete i oči su joj se orosile. Bila joj je mila ta moja pažnja, no nije ništa rekla, jer se sigurno bojala, da će joj jecaji zagušiti riječ u grlu, ako pokuša progovoriti. Mala je Slavica bila neprekidno uz baku. Kuda bi god ona

išla i što bi god radila, mala je vazda držala njezine skute. One su i odgovarale jedna drugoj. Obje krhke i nemoćne, obje djeca, obje s istančanom osjetljivošću i anđeoskom strpljivošću. Te dvije zlatne dobre dušice, to su moje dvije teške i neprebolne rane. Kada njih ne bi bilo, ja sve mislim, da bih svoju današnju sudbinu snosio pjevajući.

Otkada sam ostao bez namještenja, opet sam češće išao u večer pred Zlatu. Taj mi je posao godio, bilo mi je milo, da je dočekam pred dućanom, pa da onda idemo zajedno kući. Nijesmo mnogo razgovarali, jer bi to morale biti samo neprekidne tužaljke, pa je onda bolje šutjeti. Dovoljan je i sam pogled.

— Gol si — reče mi ona jedne večeri, kada je izašla iz bazara i pristupila k meni. Sigurno sam bio sav pomodrio u licu, a jedva sam susprezao vilice, da se ne tresu i da ne cvokoću zubima.

Na meni je bio trošan proljetni kaput i posve dotrajalo lagano odijelo. Ruke sam zabio u džepove i stegnuo kaput oko sebe. Nijesam joj ništa odgovorio. Padala je susnježica, no više kiša nego snijeg. Moje su cipele samo s gornje strane bile cipele, dok su ih već dugo na donjoj strani zamjenjivale — poderane čarape. Svaki me je korak vrijeđao na tabanima kao da stupam po stučenom staklu.

— I bos si — reče ona opet iza odulje stanke, gledajući me od pete do glave.

Ja sam stisnuo zube i šutio. Nijesam znao, što bih joj odgovorio. Sve je to bilo istinito, što je ona govorila i trebalo bi bilo učiniti, da bude drukčije, no ja više nijesam imao što da učinim. Bilo mi je neugodno, što joj ne mogu ništa reći, pak sam prevrtao po mozgu kao po starim krpama, e da bih našao bar koju uporabivu misao.

— Otvorit ću prijevodnu pisarnu! — rekao sam nenadano i nepromišljeno kao iz puške.

— Kako to misliš?! — upita Zlata.

— Vrlo jednostavno — odgovorim ja, i ako, doista, nijesam prije o tome i takome poslu ni pomišljao. Rekao sam to samo zato, da bar kakovu nadu bacim u njezinu gladnu dušu, a kada sam već rekao, počeo sam neumorno raspre-

dati osnovu: — Vidiš, ja znam hrvatski, njemački, madžarski i francuski. To je kapital, koji treba iskoristiti. Mnoge tvrtke trebaju dnevno po nekoliko prijevoda, a često ih trebaju i pojedini građani. Dat ću oglas u novine, tiskati male letake i podijeliti po poslovnicama i uglednijim kućama, pa će nešto biti.

— Misliš?! — reče Zlata, a u glasu joj je zvonio mali prizvuk sumnje.

— To će upaliti!

Doista sam se dao na taj posao. Nešto sam morao raditi, kada nijesam mogao dobiti namještenja. Za oglase sam i letake potrošio užasno mnogo, te sam mislio, da ću poludjeti od briga, dok sam skupio svih osam stotina dinara kod svojih dužnika, da isplatim tiskaru. Ne bi to meni bilo zadavalo tolike glavobolje, da je ona meni htjela na vjeru izdati letake. Da sam ja njih dobio u ruke, mogla bi onda glava boljeti gospodina upravitelja tiskare, a ne mene, no moje je vanjsko lice i obličje ulijevalo u njega tako malo povjerenja, da nije htio bez predujma ni početi raditi, i kako je posao napredovao, tako sam morao isplaćivati. Toliki je bio moj kredit!

Kada sam imao u rukama letake, morao sam s njima letjeti od poslovnice do poslovnice, jer nijesam imao ni volje ni mogućnosti, da još trošim za omote i poštarinu, pa da povrh toga pišem i naslove.

Već sam prvi dan dobio narudžbu za prijevod jedne madžarske domovnice, te krsnoga i vjenčanoga lista. To je bio dobar početak. Budući da se radilo o dosta neupućenu privatniku, prilično sam ga zašarafio. Platio mi je tri stotine dinara i, budala, bio zadovoljan, jer sam krasno ispisao, da je doista bila milina gledati.

Tražeći tih poslova, tražio sam usput i stalno namještenje, pa sam tako doznao, da jedna ugledna, stara banka treba podvornika. Otišao sam, da ponudim svoje školovane sposobnosti za taj posao. Primio me je neki naduveni i podbuhli mladić. Činilo mi se, da će se sad na rasprsnuti, no nije se ništa dogodilo. Bio je prema meni veoma susretljiv, lijepo me je saslušao, a zatim ispitao svaku pojedinost iz

moje prošlosti. Došli smo i na državnu blagajnu. Sve ga je zanimalo, a kada je sve čuo, rekao mi je posve povjerljivo:

— Dobro je, što se nijeste namjerili na staroga!

— Koga mislite, gospodine tajniče?

— Generalnog. On bi digao buku i sigurno zvao policiju.

Ja sam ga u čudu gledao.

— Da, da. Njegovo je poštenje i osjećaj pravde toliko istančan, toliko osjetljiv, da ne podnosi ni blizine čovjeka, koji pogriješi.

— To je krivo — rekao sam ja bojažljivo. — Nijesu iznimke Saul i Magdalena. Svaki čovjek može posrnuti.

— On je takav i tu se ne da ništa promijeniti. Meni vas je neopisivo žao, no ne smijem vas primiti, jer bi već sutra u vašoj osobnoj listi vidio istinu i vas potjerao, a mene maknuo odavde. To se ne isplati.

— Ne isplati se, gospodine tajniče — odgovorio sam mu tužno, naklonio se i otišao.

Ne znam, je li slučaj ili je neki zao duh namaknuo, da je ta ugledna, stara i jaka banka za nepuna dva mjeseca napravila nekakov čudan posao s jednom drugom bankom i — nestalo je iz popisa protokoliranih tvrtki! Razumije se samo sobom, da gospodin generalni ravnatelj tome krahu nije kriv, jer je on uopće i prepošten i presposoban za tako mali posao kao što je jedna banka, pa je možda to i njegova jedina pogrješka. Trebao je biti ministar francuskih ili engleskih financija, a ne ravnatelj jedne male banke nekoga nepoznatoga naroda! Tada bi se vidjelo, što on može i zna, a ovako — to su obavljali drugi, manji i upropastili tu kramariju od par stotina milijuna što domaćih, što iseljeničkih uložaka, pa nikom ništa. Zašto su ulagali svoje žuljeve u banku, umjesto da sami s njima rade, pa nekoliko puta propanu, dok ne zarade?! Tako rade poslovni ljudi.

Nekoliko je ravnateljevih prijatelja podiglo buku u novinama, tvrdeći, da su materijalno upropašteni, da su im propale sve dionice i okrivljivali su gospodina ravnatelja. Za kratko se je vrijeme sve sleglo i smirilo, sve je prošlo u ljubavi i prijateljstvu, te niti tko od njih prosi nit rešet-

kama drma. Opet je iznijelo pobjedu, kako se moralo i očekivalo, legendarno poštenje i sposobnost gospodina generalnog ravnatelja.

Moram priznati, da sam zlobno uživao, što je tako i taj pretjerani poštenjačina ostao — bez mjesta. Znao sam, doduše, da se ja i on ne ćemo gurkati na tuđim vratima, nudeći svoje sposobnosti i tegleću snagu, no ipak je bilo ugodno čuvstvo za odrpanca mojega kova, kada doznade, da se može ostati bez službice — i bez krivotvorenja namira i krađe novca.

Tih sam dana bio nešto živahniji, te sam mamici ponovno spomenuo, kako je bez mjesta i nekoliko bankovnih ravnatelja baš kao i ja. Nju nijesam tom viješću utješio, a nažalost, ni samoga sebe. Lavina je ubrzavala svoj razorni trk u dolinu.

Ponudio sam kućevlasniku nagodu, predlažući mu, da mu ostavim za dug svoj namještaj u blagovaonici, koji je bio vrlo lijep. Iza dugog oklijevanja i cjenkanja najzad je pristao uz uvjet, da platim i troškove njegova odvjetnika. Na to nijesam mogao pristati, jer nijesam imao nikakova izgleda, da ću mu moći isplatiti ma i jedan filir, a obvežem li se, pa ne platim, vodit će mi ovrhu i prodati preostatak moje sirotinje. Kada nijesam nikako htio da pristanem, opsovao mi je tatskoga oca i pristao on na moj prijedlog, ali uz uvjet, da se obvežem, da ću iseliti za mjesec dana.

Za mjesec dana?! Zašto ne bih iselio za mjesec dana?! Moram samo otići na stambeni ured, da mi dodijeli drugi stan i ja ću iseliti već sutra ili prekosutra ili — eto, čim dobijem stan. Ja nijesam nepošten čovjek, pa što rečem, ne porečem. Na što se obvežem, to i držim.

Kada sam rekao Zlati, da moramo ostaviti vlasniku kuće namještaj u blagovaonici, ona je počela plakati. Nije se protivila, jer je vidjela, da nema drugoga izlaza, nije ni prigovarala, ali — suze su tekle.

— Idemo sve niže i niže! — bilo je sve, što je kazala posve tiho i kroz plač — Moram pokušati.

— Što to?!

Nije mi odgovorila, a ja je nijesam više htio pitati. Bio sam sretan, da se sve to odvija sa što manje tumačenja i razjašnjavanja.

U stvari je bilo to, da je otišla našem prijatelju Wetteru, kako mi je sutradan sve sama ispripovijedala.

— Maks, ti možeš pomoći, ako hoćeš. Došli smo u takav škripac, da se ne da dalje.

Primio ju je neopisivo ljubezno.

— A gdje si, Zlato, dosada bila? — upitao je on bez žalca i oštrice. — Zar je trebala tolika bijeda, pa da dođeš k meni?! Ja više, doduše, nijesam, što sam bio, ali još uvijek imam toliko, da mogu pomoći svojim dobrim prijateljicama.

Dao joj je hiljadu dinara i pozvao je, da mu opet dođe za par dana. Zlata nije bila ni vesela ni tužna. Kao i prije. Tu smo hiljadu dali mamici, da nam je spremi za seljenje.

Obvezao sam se, da ću iseliti za mjesec dana i predao molbu stambenom uredu, da mi dodijeli drugi stan od dviju soba. Ja nijesam prije išao u taj stambeni ured, pa niti nijesam znao, što on znači, i ako sam čuo mnogo vike i prigovora na njega. Kada sam došao u Opatičku ulicu br. 6., našao sam već u dvorištu nekoliko skupina žena i muškaraca, koji su raspravljali veoma uzrujano i žučljivo. Tako je bilo u svim tim grupama i kod svih su se ponavljale i isticale riječi: tat, prevarant, gulikoža.

Iznenadio sam se, sve ih omjerio i pošao na tamno stubište dvorišne zgrade. I tamo sam našao sve po dvoje stisnute na obje strane stuba tako, da sam se jedva progurao kroz taj živ zid ljudskih tjelesa. I ako je bila zima, tu je bio vruć, kiseo i težak zadah. Stepenice sam sretno prešao, no kroz predvorje sam se trebao upravo probijati prema sobi, na kojoj je bila izvješena krpica papira s natpisom, da se tu predaju podnesci. Tik kraj vrata je neka žena osrednjih godina, obučena siromaški, ali još uvijek sa sjenkom gospodstva — tu je ona prijetila šakama i siktala na jednog gospodina. On se u neprilici vrtio, bacao pogled na sve strane, a onda ga najzad oborio poda se, a žena je blagoslivljala.

— Dok su moja djeca ginula po ratištima, vi ste narod trovali smrdljivim mesom, pa sada hoćete da nas i dalje trujete lihvarskim stanarinama!

Ona je očajno siktala i govorila sve glasnije i glasnije tako, da je najzad počela vikati, a gospodin je nastojao da se udalji, ali nije mogao probiti ljudskoga nasipa, koji se nabio oko njih. Nijesam znao, o čemu se radi, a kako me je zaprepastila već ta množina ljudi, još više psovke i svađe na sve strane, nastojao sam, da se što prije provučem u sobu i predam molbu.

I tamo je bilo sve puno, te sam negdje dvadeseti bio na redu. Kad sam i to preživio, preuzeo je činovnik moju molbu i zatražio biljege. Dao sam.

— Pred vama ih je — reče mi — za dvije sobe oko pet stotina.

— Kako to mislite?

— To ide redom. Neko već moli po nekoliko godina, a vi sada prvi put.

— Pa, kada ću ja onda dobiti stan?

— To Bog zna. Morate svaki dan dolaziti na sve rasprave i vazda se za svaki raspoloživi stan priključiti, pa možda jednom pogodite.

— Možda jednom?! — iznenadio sam se ja.

— Nego što vi mislite?! — dobaci mi neka ostarija žena srdito i siktavo kao da sam joj na oca išao sjekirom. — Nijeste nego privirili i već hoćete stan, a ja sam već pola godine u drvarnici s bolesnim čovjekom i petero djece.

— Oprostite, gospođo! — rekao sam ja iznenađeno i bojažljivo. — Pa, ja ne diram u vas. Ne tražim ja vašega stana.

Žena se nasmijala nekako neobično, duboko kao da su joj grudi posve prazne. Prepao sam se toga smijeha i trgnuo se.

— Nitko ne dira u moj stan — nastavila je ova povišenim glasom — jer ga ne mogu dobiti, a ne mogu ga dobiti, jer ne mogu platiti.

Ostali se nijesu ni osvrtali na nju, a ona je nastavljala:

— Nijesam ni ja vazda bila ovakova. Milostiva sam ja

bila i klanjali su mi se, dok je Bog po zemlji hodao, a sada — smeće. Čovjek mi izbacuje pluća, djeca udišu sušicu, a ja se dvije godine gonam na stambenom uredu za krov nad glavom.

— Sirota! — šane mi činovnik, koji je preuzimao molbe i zavrti malko prstom na čelu.

— Da! Kapetanica, pukovnička kći, dama — sve je to istina, ali mi muževa mirovina ne dotječe ni za kruh i mlijeko — govorila je ona sve mirnije, najzad skoro šaptala kao da vuče iz petnih žila i klonula na stolac, koji je stajao kraj nje i podbočila se rukama.

— Zar je luda? — upitam činovnika.

— Luda, luda, al je sve istina, što govori — potvrdi on.

Otišao sam u sobe, da čujem i vidim, kako se održavaju rasprave. Tri sobe, tri mravinjaka, koji su se pobunili. Čovjek do čovjeka, bijes kraj srdžbe, otrovnica kraj otrovnice. Za stolom sjede tri čovjeka, ispituju, pišu, nešto šapću i opet pišu. Koga ispituju, on odgovara. Stajao sam podulje u svakoj sobi i u svakoj sam čuo isto s malim promjenama. Kada govori vlasnik kuće, onda su stanari hajduci, koji hoće da besplatno izrabljuju tuđu muku, tuđe žuljeve, tuđe suze. Kada govori stanar, onda su vlasnici kuća krvopije, škorpioni i udavi, koji se tove na tuđoj sirotinji i traže, da im ubogarski groševi podignu nove trokatnice. Kada govori netko, tko nije ni stanar, jer je u kakvoj drvarnici, taj poravnava i stanare i vlasnike kuća. Po njegovu bi trebalo pregledati sve stanove, pobrojiti sve obitelji, pa rekvirirati sve do zadnje špiljice i pravedno porazmjestiti ljude u stanove. Svi smo slika i prilika Božja, nitko se nije rodio s kućom na leđima, pa je ne treba ni imati, ali smo svi došli na svijet s osjetljivim tijelom, koje treba zaštite.

Nikada u životu nijesam čuo toliko uvreda i toliko pogrda, a opet tako malo — uvredljivosti kao tu toga jutra! Sve je to primano kao nešto, što se razumije samo sobom, pa ako i nijesu padali prostonarodni izrazi, ni za jedan naziv nije moglo biti sumnje, što on znači i kuda se cilja. Pogođeni ga je sočno uzvratio natrag, i — rasprava je nastavljena.

Čim se čulo, da je neki stan proglašen raspoloživim, odmah se po četrdeset, pedeset javilo, koji ga žele dobiti i svaki je isticao svoje jako pravo, da ga baš on dobije. Najobičnija su dokazala: dvije godine tražim stan, oženjen, šestero djece, plaća jedva za kruh, pa — koji ured na svijetu ne bi takoj sirotinji dodijelio stana?! Kućevlasnika nitko i ne pita, da li je on sporazuman, jer kada bi njega pitali, nijedan ovaj siromah ne bi nikada vidio krova nad glavom kao ni bogataš lica Božjega.

— To je komunizam! To je čisti komunizam! — brekće jedan mršavi, dugoljasti gospodin i nervozno steže šake. — Ja sam cijeloga svoga života otkidao od usta, da to kućice zbijem za stare dane, a sada mi trpate unutra radnika bez posla, koji nema za što ni jesti, a kamo li da bi i stan platio.

— Možete mu uz stan davati i hranu! — dobaci netko iz gomile, a svi ostali prasnuše u smijeh, kao da su jedva dočekali veseliju notu u toj tužnoj i odvratnoj melodiji.

— Kada bih imao, ne bih žalio! — vikne mršavi gospodin, za koga sam poslije doznao, da je umirovljeni učitelj. — Ne mogu ni sam živjeti od svoje sramotne mirovine, pa ću jednoga dana i kućicu zapaliti. Neka gori, neka plamti, a stambeni ured može onda izaslati komisiju, da podijeli stanove.

Starčić se je sav izobličio, a ostali su se rugali i glasno se smijali.

— Svi se vi grozite, ali nijedan ne će da pali! — dobaci neka mlada žena, koja je držala na rukama sitno, zamazano djetešce.

— Bar bi se sirotinja ogrijala! — dobaci drugi.

— Varate se! — vikne treći. — To je centralno grijanje samo za policiju i vatrogasce.

Svi su se počeli grohotom smijati toj čudnoj duhovitosti, a ja sam unezvjereno gledao oko sebe i nijesam više mogao da prepoznam tu nasmijanu gomilu ispijenih, poderanih i bijednih, koji su čas prije bili gotovi, da se međusobno iskrve.

Još sam neko vrijeme slušao i promatrao taj neobični prizor, koji je davan u tri sobe, pred tri povjerenstva, s istim tekstom. Samo su drugi glumci i drugi predmet krvave svađe, podrugivanja i pljuvanja na sve, što je do nedavno bilo sveto i tim istim ljudima, koji su sada tabanali po njemu nogama.

Zlatu sam u podne počekao pred bazarom, da joj odmah ispričam, kuda sam zapao. Pred dućanom sam čekao neko vrijeme, kad stiže i poručnik Stefanović. Prolazio je Ilicom, pa se slučajno sastadosmo. Njemu je bilo veoma drago, što me je opet vidio iza duljega vremena, pa se upustismo u razgovor. Prvo mu je bilo, da mi rekne neke neobične novosti o Dujmoviću. Svi su očekivali, da će on, kako je pošao, u trku sjesti na generalskog konja, kad eto ti nekog jada iznenada! Na silu je morao oboljeti i sada tako boluje, a što će dalje biti, to će se vidjeti.

Zlata nas je zatekla u razgovoru. Sa Stefanovićem se je srdačno pozdravila i rekla mu:

— Već te dugo nijesam vidjela.

Ja sam se malko iznenadio.

XIX.

Vlasnik me je kuće dnevno drmao za šišak i pitao, kada ću već jednom iseliti i ujedno mi je prijetio, da će zatražiti deložaciju, ako dobrovoljno ne iselim. Molio sam ga, da me pusti s mirom bar preko Božića, a to znači samo još tri tjedna, pak ću iseliti odmah poslije Nove godine.

On se nije nikako dao na to nagovoriti, a u rukama je držao kao malj moju obvezu, da ću iseliti za mjesec dana. To je značilo petnaestoga prosinca. Nije mi on kriv, što sam se na to obvezao, a — ako baš gledamo i na poštenje i na uviđavnost! — dosta me je već trpio kao gosta u svojoj kući.

Imao je potpuno pravo i bio sam posve nemoćan protiv njegovih tvrdnja, no ja sam opet bio u užasnoj bludnji, držeći, da će mi stambeni ured sigurno dodijeliti stan, čim

ga zatražim. Zna sam ja, da je velika nestašica stanova, da se za svaku sobicu vodi krvava borba, ali nijesam ni sanjao, da bi ta neprilika mogla biti doista tolika, da ja za jedan dugi mjesec, za punih trideset dana ne bih mogao dobiti kakav takav stan. Ne moraju baš biti dvije sobe. Dosta je i jedna malo poveća, da smjestimo krevete. Ne će nam biti teško, da se odrečemo raznih udobnosti, koje u našoj općoj bijedi znače za nas veliku blagodat, jer smo već naučeni na pregaranja. Neka mi dodijele što bilo, samo da sklonem djecu pod krov.

Bio sam dnevni posjetilac predstava stambenog ureda. Prije početka rasprava mogli su k referentima samo odvjetnici. Što su oni njima govorili, to ne zna nitko, ali se zna, da sa predsjednikom ureda nije nitko mogao govoriti. Vazda je bio nakostrušen kao da bi cijeli svijet popio u kapi vode, i ako je stvarno bio vrlo čestit i dobar gospodin. Samo narav neobična i nepristupačna, pa što ga je god tko molio, svakom je odgovarao jednako i s posve jednakim, okamenjenim izrazom na licu:

— Sve će biti u granicama zakona.

Tako je jednog dana došla preda nj neka sirota i dovela petero odrpane i zamazane djece sve ispod sedam godina i molila ga, da joj odmah odredi bilo kakvu prostoriju, jer su na ulici, a već snijeg zapao, pa će joj djeca pomrijeti od studeni.

— Sve u granicama zakona, draga moja! — odgovori gospodin predsjednik. — Bez rasprave se ne može nikome stan dodijeliti.

— Ma, gdje ti je tu zakon, gospodine, kada mi djeca crkavaju na ulici kao štenad?! — zapišti očajna žena.

— Po zakonu, draga moja! — odgovori predsjednik svojom starom frazom, a da nije u svojoj birokratskoj ukrućenosti ni mislio, što govori.

— Prokleti bili vi i taj zakon, po kojemu je to pravedno! — vikne očajna žena i kao luda poleti na ulicu, ne osvrćući se više ni na predsjednika ni na svoju siročad. Nitko se nije usudio, da je zadrži, a ona je trčala, čupala kose, lamatala rukama i vikala u sav glas:

— Djecu svoju, da Bog da, jeli! Zmije vam se gnijezdile u kolijevkama i u vašim paragrafima, bezdušni hajduci!

Dječica su počela očajno tuliti i zavijati, zazivajući svoju majčicu, da se do neba čulo, ljudska se je gomila u svim prostorijama zazibala, a predsjednik skočio na noge, prvi put u životu promijenio boju u licu i suludo buljio preda se.

— Stan joj dajte! — prekine zaprepaštenje i prvu paniku neki sijedi, časni starac, a iza toga spasonosnoga krika prelomi se urnebes po svim prostorijama:

— Stan joj dajte!

Ja sam šutio, pritisnut sa svih strana zagrijanim tjelesima, i nijesam mogao, da se u prvi čas pravo snađem, no kroza me je na tu kriku i viku prostrujalo neko ugodno čuvstvo i osjećaj više pravde, pa se i ja izderem, što me je grlo nosilo:

— Stan joj dajte!

Žene su podigle dječicu na svoje grudi, počele ih miriti i tetošiti, no ona se nijesu dala umiriti, te ih nekuda iznesoše. Za desetak je časaka službeni stroj opet normalno valjao naše bijede i nevolje, odvijale su se jadikovke, ponavljale psovke i padale prostačke doskočice.

Poslije smo čuli, da je ona sirota odjetjela k velikom županu, no kada je nijesu htjeli pustiti pred njega, jer nije bio dan primanja, napala je na trgu redara najvećim pogrdama i dospjela u zatvor. Naravno, kako ona može napadati organa javne vlasti i to baš — onoga najmanjega sirotana na ulici?! Stvar je ipak uređena i izravnana, pa je odmah puštena na slobodu, da ide po svoju siročad i — dobila je stan.

Meni je to sve bilo jasno i logično. Dok šutiš i moliš, svatko vjeruje, da još možeš čekati, a kada ti dogori do nokata, prestaje molitva i ljudi ti počinju vjerovati. Pomišljao sam, ne bih li i ja upotrijebio sličnu strategiju, no to je bila samo jedna jedina pomisao, nesvijesni nalet ideje. koju sam odmah zabacio, jer sam vidio, da ima još uvijek i veće bijede, nego li je moja.

Raspravljalo se o stanu od dviju soba, tamo negdje na Podolju, koji bi baš meni odgovarao. Obrazlagao sam svoje teške porodične prilike, isticao sljepoću svoje zlatne curice, starost i nemoć svoje mamice, pa svoje neuposlenje i govorio tako uvjerljivo, tako meko i čuvstveno, da sam očito bio ganuo i referenta i građane priseżnike, kada mi zaori iza leđa kao paklena trublja glas neke vještice:

— A gdje su pare iz državne blagajne?!

Osjetio sam, kako propadam u zemlju, no prije nego li sam propao, skupio sam svu snagu, teškom se mukom okrenuo i razvezao zaušnicu, što sam jače mogao, prvoj, koja je stajala iza mene.

Nastao je tajac, samo što je ona vrisnula. Šutio sam i ja, okrenuo se kao stroj k povjerenstvu, naklonio se i kao sa drugoga svijeta, kao u kakvome turniru rekao:

— Oprostite, gospodo moja!

Nijesam znao, da li sam ćušnuo onu pravu, no bio sam zadovoljan. Nitko nije počeo na mene vikati. Čuo se samo neki potpuno prigušeni žagor, pritajeno mrmorenje, dok se nije opet jedan glas izvio iz toga zujanja i rekao:

— Pa i jest to već bezobrazluk, što se tu sve laje. Pravo je imao.

Lakše sam odahnuo, no nijesam više imao snage, da nastavim svoj govor o stanu. Čas, dva sam šutio, a zatim sam se posve nepromišljeno i toliko nenadano, da sam iznenadio i samoga sebe, opet naklonio pred povjerenstvom posve vojnički i rekao:

— Hvala, gospodo. Odustajem od molbe. Ja ću sebi sam tražiti i naći stan.

Ponovno sam se naklonio, okrenuo se i pošao van. Iznenadio sam se, kada se je preda mnom otvorio hodnik u ljudskoj gužvi kao pred Izraelom u Crvenome moru. Svi su šutjeli i ja ne mogu ni slutiti, kako su ocjenjivali moj postupak. Izletio sam na ulicu i dugo lutao bez ikakova cilja, a u nutrinji mi je neprekidno ječalo kao u pećini:

— A gdje su pare iz državne blagajne?!

Gdje su?! Odnio ih je nečastivi, a s njima i moj mir i moju sreću i moju porodicu. Sve je otišlo. Uostalom, možda

te pare i nijesu uzrok propasti, nego istom posljedica propadanja?! To sam jutro prvi put počeo o tome razmišljati. Apsolutno sam siguran, da je tako, a bilo je na Strossmayerovu šetalištu, u deset sati prije podne osamnaestoga prosinca. Stajao sam kraj istočne ograde šetališta i promatrao stolnu crkvu, kako mirno i dostojanstveno sa svoja dva ticala pokazuje put u vječnost. Pomislio sam, gdje je početak moje propasti, kada sat na katedrali odbi deset udaraca. Preda mnom se stvori u paradnom odijelu, sa svim odlikovanjima na grudima — i ratnim i poratnim! — moj odlični prijatelj Ivica Dujmović.

On?! On, on. On je pomogao mojoj Zlati, da prvi put preskoči bračni plot, a dalje je išlo samo sobom. Sestre su dobro došle u vodu, koja je bila izvrsno temperirana za njihove udove. Međutim — ja, ja, ja... Da sam ja bio Ja, otišle bi seke svojim putem, umjesto što smo svi skupa udarili istom provalijom. Zlata bi sigurno bila drukčija, da se nije umiješao taj moj dobri prijatelj, koji se tako divno privikne na svaku klimu, no ni ovako nije ona kriva, što sam ja pošao strmoglavce. Vapio sam za slobodom, pa je sad imam!...

Tu je početak, a vidjet ćemo, gdje će biti svršetak. Državna blagajna je samo nužna i prelazna postaja. Lavina je pošla davno prije krivotvorenih namira i nije se nipošto ustavila na njima i na rešetkama zagrebačkoga sudbenoga stola.

U džepu sam još imao nekoliko dinara, pa sam ih počeo prometati po rukama. Božić na vratima, porodica gola, stan otkazan, a u džepu — par dinara! Hvala Bogu, pomislim i uputim se pred izlog jednog jutarnjeg lista, da pregledam mali oglasnik. Možda se oglašuje kakav stančić u novogradnji. Moram uzeti što bilo i gdje bilo, jer više ne ću da se borim ni sa vlasnikom kuće ni sa stambenim uredom. Nemam za to snage, pa ako se mora — moram propasti. Najzad, moramo istom vidjeti, kuda će kola okrenuti, kada bez rude udare nizbrdice u ludom i vrtoglavom trku.

Bilo je dosta oglašenih stanova, no cijene sve iznad hiljade dinara po sobi. Dugo sam i pomno pregledavao, e

da bih našao štogod povoljnije. Nenadano mi zape oko za oglas, u kome se nudi soba i kuhinja u dvorištu za osam stotina dinara. Novogradnja. Pomozi, veliki Bože! To je, doduše, čak tamo na Trešnjevci, no tko pita, gdje je?! Podbrusim tabane i žurno na označenu adresu.

Potrošio sam skoro cijeli sat, dok sam našao tu jazbinu. To je cijela samostalna kuća za osam stotina dinara! Sobica malena, kuhinja još manja, sporedne prostorije u blatnom dvorištu, pristup do te »kuće« pogibeljan za život, jer nema ni puta, a kamo li ceste. Kraj te kućice je druga, nešto bolja, u kojoj stanuje sretni vlasnik i jedne i druge. Našao sam samo gospođu kod kuće. Priprosta, jednostavna i mila ženica. Rekao sam joj, što želim. Nekako je čudno promatrala moju ljetnu kabanicu, no kako nije naučena, da joj ispred kuće prolaze gospodske bunde, nije se čudila. Stan se iznajmljuje, samo ako ga mogu platiti. Plaća se unaprijed. Prihvaćam bez daljnjega i mašam se za lisnicu, da dam kaparu, no tada se ko tobože sjetim, da sam je zaboravio kod kuće, te se obvezujem odmah poslije objeda doći i platiti za cijeli prosinac. Sporazumjesmo se, da to iznosi tri stotine i dvadeset dinara. Vlasnik je kočničar na željeznici, no njegove su samo zgradice, dok je zemlja nekoga seljaka iz Gračana.

Čudio sam se, što gradsko poglavarstvo ne gradi cesta. Gospođa se nasmiješi i reče:

— Mi vam živimo kao da nijesmo u Zagrebu. Nit se tko za nas brine, niti se mi koga bojimo. Radimo, kako možemo, probijamo ulice, gdje nam se svidi i dajemo im imena po brojevima kao u Americi. Oni nam na gradu ne dadu dopuštenja ni za parcelaciju zemljišta ni za gradnju kuća, ali nas ni ne smetaju, pa mi i parceliramo i gradimo.

— Što će biti, ako poglavarstvo odredi, da morate rušiti kućice? — upitam ja.

— Prije će padati glave nego naši krovovi! — reče gospođa s odlučnošću, koja nije dopuštala, da se posumnja u iskrenost njezine izjave.

Kada sam stigao kući, bila je već i Zlata došla iz posla. Rekao sam im, da moraju odmah sve spremiti za seljenje.

— Hoćemo li moći smjestiti stvari, kada je stan tako malen? — upita Zlata.

— Sporedno! Moramo seliti. Što ne stane, to ćemo prodati.

Nagruvali smo četiri kreveta jedan kraj drugoga kao sardelice, a ostale stvari pometali samo da su pod krovom. Vidio sam, da je bilo dobro, što nam je namještaj za blagovaonicu propao za dug. Nikada ga ne bismo bili bolje unovčili.

Mamica je bila mnogo tužnija nego ikada prije. Primijetio sam, da su joj se svaku večer, kada bi se svlačila, tresle suhe kosti od jecaja. Više je nije ništa ni bilo nego samo kosti, a drage su joj, svete grudi, koje su mene othranile sa mnogo majčina ushićenja, visjele kao dvije pocrnjele duhankese. Taj se prizor svlačenja, jecanja i sjećanja na djetinjstvo i duhankese ponavljao svake večeri i svaki put sa prepuno tuge i bolova. Moja stara svetica nije prigovarala, ona se nije bunila, ona je samo ginula, ali nije mogla da ugine, starinska seljačka korenika!

Zlata je počela češće donositi novaca mimo svoje plaće i to redovito po par stotina dinara. Gdjekada mi je rekla, da je dobila od Wettera, jednom je spomenula Stefanovića, a ja je nijesam nikada pitao, otkuda joj novac. Kojim pravom, da je pitam i zašto bih je pitao?! Sve je već prekasno i sada mora ići svojim prokletim kolosijekom. Možda je i krala u dućanu, a možda je i drukčije zarađivala. Što sam ja znao i što sam mogao učiniti?!

Tim smo novcem najprije obukli moju mamicu i djecu, a i Zlata je sebi nešto kupila. Meni je rekla, da idem na sajmište, e da bih sebi našao jeftino zimski kaput. Jednom sam otišao. Obišao sam sve one bake, sve one obješenjake i fakine, što trguju s tim starim stvarima i sjetio se svoje policajske prošlosti. Znao sam, da je pola tih stvari pokradeno, pa mi se zgadilo, no ja bih ipak bio obukao tuđi kaput za nisku paru, da se nije u meni probudio — časnik. Zanimljivo je, kako se djetinje navike ne dadu izbrisati. Ja sam sada bio skoro prosjak, bio sam bez ikakove zarade i kore kruha, no kada sam pomislio, da bih se ja, Dragan Bojanić,

carski i kraljevski kadet, opskrbljivao odijelima kod staretinara, na marvenom sajmištu, i to još vrlo vjerojatno — kradenim odijelima, oblio me je znoj i u meni se sve zbunilo toliko, da sam pobjegao glavom bez obzira.

Zlati sam rekao, da nijesam ništa povoljno našao, i ako me još i danas srce boli za jednim krasnim crnim kaputom. Bog zna, tko je za njim jaukao i podnosio prijave policiji?!

Već sam se bio naučio na studen, a nijesam se ni sramio, da idem po ulicama u laganom kaputiću. Svatko nosi ono, što ima. Svojim sam rijetkim prijateljima govorio, da sam se toliko istrenirao, da bih i po najljućoj zimi mogao ići bez ikakova kaputa.

Zlata je za Božić nakupovala raznih malenkosti, nabavila je i mali borić i nakita za njega tako, da smo blagdane proveli prilično ljudski. Samo tijesno, tijesno do Boga, pa se nijesmo mogli ni micati slobodno. Strašno je to, kada si četvorici na putu, pa gdje stao da stao. Za malu je Slavicu ta promjena stana bila najteža. Prvih dana se uopće nije usudila ni maknuti, a da ne bi ručice ispružila daleko preda se. Sve joj je bilo usko, kratko, tijesno i neobično. Željka sam morao izvaditi iz škole, jer mu je k sv. Duhu, kamo je dotada išao, bilo predaleko, a u Horvate još dalje. Za tolike je napore bio preslab i premalo hranjen, pa smo ga radije zadržali kod kuće. Najzad — za gladovanje i ne treba škole.

XX.

Moje je prevodilačko poslovanje bilo jadno i kukavno. Jedva sam zarađivao toliko, da platim potrebni materijal. Šetao sam na sve strane, nudio se, moljakao, kumio i zaklinjao, no sve uzalud. Ni namještenja, ni posla za prevođenje.

Osjećao sam, da živci popuštaju i snaga malakše. Svijestan sam ja bio svojih grijeha, znao sam ja, da nijedno zločinstvo ne može proći bez teških posljedica, no nije mi išlo u glavu, da ne bi bilo spasenja, da nema izlaza, da nema oproštenja. U ljudskom se društvu ne možeš maknuti od kojekakvih dobrotvora, altruista, dobrotvornih društava, požrtvovnih dama, umišljenih staraca, koji deklamiraju, da

živu samo za korist svojih bližnjih, i kada je na dnevnom redu dijeljenje časti, počasti i odlikovanja, ne možeš od takovih mumija ni priviriti k stolu izabranih, ali kada padneš u bijedu, kada ti sudbina sjedne na grbaču kao mora — gdje ste, braćo ljudi?!

Gdje ste, gdje ste, braćo ljudi, zaštitnici slabih i nejakih, gladnih i ubogih — gdje ste, dobrotvori?!

Zlata je opet oboljela. Rekla mi je to bez oklijevanja. Išli smo iz grada. Ona s posla, a ja sa dnevne trke za poslom. Nastojao sam, da je dočekujem svaku večer, osim kada bi mi ona rekla, da ima u dućanu više posla, te da mora dulje ostati. Taj bi njezin posao potrajao redovno do devet sati. Tada bih je vazda čekao kod tramvajskoga spremišta. O toj njezinoj zaposlenosti nijesmo nikada razgovarali. Čemu?!

Te sam je večeri dočekao pred bazarom. Bila je šutljiva i zamišljena kao i obično.

— Mara dolazi — reče mi nenadano i bez uvoda.

— Mara?!

— Da. Dobila sam pismo. Javlja mi, da je Dujmović umirovljen, pa da seli s porodicom u Zagreb. Ne znam, da li baš s toga i ona dolazi.

— Dujmović umirovljen?!

— Da — odgovori ona kratko. — Još je nešto novo. Nemoj se srditi, Dragane.

Posljednje je riječi izrekla meko, sestrinski i moleći. Zaboravio sam i na Maru i na Dujmovića, te se odmah raznježio, da sam sav uzdrhtao.

— Nemoj se srditi, Dragane — ponovila je ona i uzela me ispod ruke, pa se pripila uza me. — Naš bračni život i tako stvarno ne postoji, pa je onda svejedno. To je prokletstvo.

— Reci, što se desilo?! — upitao sam je posve blago, i ako su me njezine riječi malko pogodile. Istina je, da sam se ja sav sasušio i da čudnovato kašljem i da je naš bračni život skoro posve umro — sve je to istina, ali opet, opet! Jest nešto, što se i mrtvo buni. Sve se je moglo buniti, svatko je imao pravo na bunu, pa čak i zadnja baka na stambenom uredu, samo — samo ja ne! Ja nijesam imao

prava ni na bunu ni na bračni život, pa ni na to, da budem — čovjek. Propalo sve, lagano, tiho, neopazice.

— Reci, Zlato: što se je desilo? — ponovio sam tiho.

— Oboljela sam — odgovori ona.

Osjetio sam, kako joj je klonula ruka, kojom me je držala.

— Opet?! — izrekao sam ja tako neodlučno i neodređeno, te ni sam nijesam znao, je li to začuđenje, iznenađenje ili prijekor.

Ona je šutjela i više nijesmo do kuće ni riječi progovorili. U meni su se počeli buditi zamrli osjećaji i rovali su mojom utrobom kao uznemireno klupko otrovnica. Sve je vrelo, kipjelo, bjesnilo, ali — neodređeno. Proti Zlati ne. Bio sam svijestan, da nju žalim i da ne bih mogao, da joj učinim štogod nažao. I sebe sam žalio, pa ne bih nipošto znao reći, proti komu se je to razlijevala moja žuč, ali je taj netko svakako postojao, on je tu, on je uzrok, on je začetnik svega zla. On je tu, ali ga ja ne vidim, ja ga ne određujem i ne pogađam. Ja ga, što više, i ne tražim.

Za večeru smo imali pečene krumpire i mali, veoma mali komadićak maslaca, kojega je mamica dala djeci. Ja sam pojeo samo jedan krumpir, a Zlata nijedan. Rekla je, da je boli glava.

— Nemoj reći mamici, da dolazi Mara — šanula mi je, kad smo bili na čas ostali sami u kuhinji.

Sada više nije donosila novaca osim svoje plaće. To me je veselilo, jer sam tu vidio dokaz, da moja Zlata ne krade. To je bilo za mene veliko veselje i zadovoljstvo. To je bila sreća za našu nesretnu djecu. Ona nije krala!

Bili smo u mjesecu siječnju. Zima je žestoko pritisla, a stan slab. Na sve strane puše, na sve strane vuče. Mi smo veliki dobro odolijevali, no bosa su i gola dječica stradavala. Bakica ih je po cijeli dan zamatala u gunjeve, a djeca se razmatala.

Ja sam malo pomalo ali sigurno i stalno bivao sličan prosjaku. Na studen sam se doista i privikao, no nijesam više mogao u grad među ljude. Gdje bih možda i dobio posla, čim su me vidjeli, bio sam odbijen. Taki su ljudi!

Neki je moj znanac, bivši časnik od generalnog stožera, imao trgovinu drva, pa je nabavio i motornu pilu, s kojom je svojim mušterijama drva i rezao. Umolio sam ga, da me uzme k sebi. Pilit ću drva. Ispričavao se, da ima svoje stalne radnike, a kada se nijesam nikako dao odbiti, rekao mi je posve otvoreno, da ne vjeruje, da moj skelet može podnijeti takove napore. Molio sam ga, da me uzme na pokus. Na to sam ga najzad nagovorio. Počeo sam raditi, ali ni mamici ni Zlati nijesam rekao, da sam se dao na taj posao. Zarada je bila deset dinara po izrezanom, iscijepanom i složenom hvatu drva. To je bila izvrsna nagrada, samo da je bilo dosta posla.

Prvi dan smo izradili osam hvati. Ja sam s početka dodavao pilaru cjepanice. Prva su dva hvata išla lako. Kod trećega su me krsta toliko zaboljela, da sam počeo zakašnjavati s dodavanjem, pak se pilar ljutio i psovao me. Gubili smo vrijeme i stroj je letio badava. Uzeo je drugoga momka, a mene odredio, da iscijepana drva ubacujem u podrum i slažem. I to je naporan posao, jer se treba neprekidno naizmjence sagibati i dizati, no podrum nije stroj, pa može i čekati. Došao sam kući satrven. Nijesam se mogao rukama ni prekrstiti. Ovo nije fraza, nego točna oznaka mojega umora. Kada sam se prignuo da se sazujem, jedva sam se opet uspravio.

Mamici sam rekao, da sam pomagao slagati robu u jednom dućanu, pa da sam se tamo toliko izmorio. Tamo ću dulje vremena raditi.

Posao je tekao jednolično iz dana u dan, kad s većom, kad s manjom zaradom. Moji me drugovi radnici nijesu voljeli. Govorili su, da imam prefine, gospodske ruke, i ako sam ih ja uvjeravao, da sam obični slavonski seljak. Nijesu mi vjerovali, tvrdeći, da sam sigurno kakav pisar ili — kakav drugi gospodski tat, koji je došao, da sirotinji otimlje kruh. Branio sam se i uvjeravao ih, kako svaki čovjek ima pravo na rad, ako već ni na što drugo, no sve badava. Aristokracija rada je zatvorenija, ekskluzivnija nego srednjevjekovni nosioci plave krvi.

Moji bi se suradnici bili još nekako i smirili, jer su vidjeli, da je gazda prema meni ljubezan i susretljiv, no čim je pila zazvrčala, odmah se kao iz zemlje stvorilo po pet, šest besposlenih odrpanaca, kao što sam i sam bio, i nudili se, da pomažu. Pilar je, kao šef naše eksepdicije, odbijao sve bez iznimke, jer je s nama petoricom bila dosta jaka postava. Ti su razočarani bijednici tada redovito napadali mene. Odmah su im se oči ukočile na mome prozirnome licu i bijelim rukama, pa su me darivali raznim nazivima, među kojima je »gospodska uš« bio vrlo fin i otmjen epiteton.

Kada bi ti došljaci navalili, moji su im se drugovi priključivali, i ako ne pred njima, ali čim bi se oni udaljili, ovi bi nastavili. Radio sam desetak dana i više nijesam bio načistu, da li je strašnija i okrutnija umišljena nebriga, neshvaćanje i podmuklost raznih dobrotvora, pojedinačno i udruženo, ili zloba i zavist malih, slijepih prostaka.

Odlučio sam, da se nipošto ne dam izgristi, pa me ne znam koliko grizli. Tu je sigurna korica kruha, a ja je trebam kao duševno spasenje i ne mogu je pustiti.

Od ove sam zarade prije svega kupio drva, da mi se mamica i dječica ne smrznu, a za buduće sam pravio osnove, kako ću se obući. Međutim, nijesam izdržao u poslu nego petnaest dana, jer sam obolio. Ne znam, što mi je bilo, jer liječnika nijesmo zvali, no držim, da je to bila živčana groznica. Uostalom, sporedno je, što je bilo, a glavno je, da sam odležao puna tri tjedna. Jedina je bila sreća, da smo imali drva.

Zlata je jedne večeri došla kući po prilici jedan sat kasnije. Mamici je rekla, da je imala posla u dućanu, a meni je kazala, da je bila kod Makse Wettera, no da joj nije ništa dao.

Ja sam šutio. Nijesam mogao o tome ni da progovorim, jer sam sve razumio.

— Na svu je silu htio — pričala je ona — da dulje ostanem, pa kada sam to odbila, ne htjede mi ništa dati. Životinja luda.

Ja sam šutio, a oči sam bio priklopio, da se ne gledamo.

— Putem sam požalila — nastavljala je ona — što nijesam ostala, kada je takav. Zapamtit će me! Uvijek mi laska i uzdiže me u nebesa iznad sviju žena, a kada su ovake prilike — pustio bi nas da pocrkamo. Srećom mu nijesam rekla, što je na stvari. Zapamtit će me!

Iznenadio me je način, kako je ona to govorila. Doduše, nijesam se nikada prije usudio, da razmišljam o njezinu duševnom raspoloženju, no onako sam naprečac uzimao, da je to sve s njezine strane samo teška, ružna i odvratna žrtva, a kad tamo — i ženka je tu živa!

Čvršće sam zaklopio vjeđe i zaronio u svoj kostur, koji još jedva da zatvara i drži golu dušu, a kamo li da bi sadržavao i još štogod, što je u nama samo za buduća pokoljenja. Zlata je, naprotiv, još uvijek divna, krepka žena tridesetih godina, u rascvatu svoje snage, svoga ženstva i sposobnosti. Nešto je omršava, no ona je takova još zamamnija i ljepša. To je čini još divnijom, još privlačljivijom i poželjnijom.

Barzoi! Divni moj barzoi! Žensko si ti, potpuno, divno žensko, koje je upropastio — tko?! Ja?! I ja, i ja svojom slabošću. Rođena si, da nosiš krunu divne žene i ponosne majke, a sada — tapkamo, dušo, po blatu, da bismo nabasali kojom srećom na koricu kruha.

Čim postavim pitanje krivnje, pojavljuje se preda mnom u punoj paradi, u stajaćem odijelu s odlikovanjima moj dragi Ivica Dujmović! Dok ja kao lovno pseto ili kao torni garov čuvam poglavara zemlje, taj se carski službenik pod maskom prijateljstva kuša uvući u moju ložnicu! Bio bih nepravedan sam sebi, kada bih rekao, da sam tada išao dalje od ove misli. Ne. Samo sam utvrdio činjenicu i ništa više, kako sam uopće tada činio u svim pitanjima. Nijesam stvarao zaključaka, jer mi je manjkalo tlo pod nogama.

Iduće večeri je Zlata došla kući istom u jedanaest sati. Bila je umorna i skršena, a radila je tako dugo, jer tobože prave u dućanu popis i godišnju bilancu. Svi su radili tako dugo. Dobila je dvije hiljade dinara nagrade osim što je dobila i trinaestu plaću. Mamičino se je lice razvedrilo,

odmah je življe prohodala i veselije pogladila dječicu po kosi. Nekoliko je puta duboko uzdahnula i poluglasno rekla:

— Dobar je Bog!

Na taj njezin pobožni uzdah, šanula mi je Zlata, da je taj novac izmamila Wetteru. Nije ni bilo nužno, da mi to istom rekne. Dok je tako dugo nije bilo kući, ja sam odmah znao, da se radi o nekom posebnom poslu. Sjedio sam kraj štednjaka, skupio se sav u svojim krpama, priklopio vjeđe i kunjao dušom i tijelom. Nijesam postavljao pitanja ni samu sebi, a kamo li Zlati. To nijesam ni poslije činio, jer smo vazda svi skupa. I u kuhinji i u sobi. Nema kod nas zgode, da se netko s nekim porazgovori, a da ga svi drugi ne slušaju. Bio sam zadovoljan, što je donijela nešto novaca, da se bar koji put bolje najedemo. Sve je predala mamici, jer je ona vazda bila naša domaćica.

Djeca su nas izljubila i pošla u krevet. Prije se nijesu nikako dala pospremiti. Čekali su majčicu svoju. Morali su je dočekati i vidjeti. Promatrao sam Zlatu, s koliko pažnje i nježnosti redi malu Slavicu; gledao sam, kako joj pere i cjeliva ručice i lice, a mala se sva pusti na nju kao da je sva nemoćna i uzeta. A ona ista usta, koja su pred koji sat sa gnjušanjem zanijemila pod usnama prijatelja Wettera — ta ista usta cjelivaju sada moje nesretno dijete. I to je isto tijelo čas prije rasađivalo otrov, da dođe — do novaca.

Za nas sve!

Nenadano sam zavagnuo na stolcu i sigurno bih se bio stropoštao na pod, da to nije primijetila Zlata, pritrčala mi i zadržala me — onim istim rukama, koje su prije koji sat izmamile dvije hiljade dinara. Natrljala mi je sljepočice octom i tako mi razbistrila svijest. Tada je kleknula preda mnom i dugo me gladila rukama po licu, promatrajući me uporno zamagljenim pogledom.

Da nam je tada bilo moguće zaplakati!

Al nije bilo ništa. Nagnuo sam se na njezino rame i kao u pijanstvu šanuo:

— Sad je i on gotov!

— To sam i htjela! — odgovori ona isto tako šaptom i doda kao krvlju išarano: — Životinja!

Ja nijesam razumio, zašto ga je toliko mrzila. Možda zato, što je izrabljivao našu bijedu, no i ona je hajdučki izrabljivala njegovu pohotu, pa su jednaki. Ne vidim nikako razloga onakvim osjećajima.

Ja se još nijesam bio pridigao, kad je jedno poslije podne Mara banula u kuću. Kada ju je mamica opazila, pala joj je iz ruku zdjela, koju je baš u tome času držala. Mara je vjerojatno razumjela taj događaj, no nije se nimalo smela. Žurno je prišla mamici i izljubila je, a zatim je uzela na ruke oboje djece i neprekidno ih cjelivala. Ona je uopće neobično ljubezna djevojka, milokrvna kao pijavica, pa joj je takovo vladanje bilo prirođeno.

Najzad se je obratila meni i bučno me izljubila.

— Dobri moj Dragane, kako si propao! — rekla je s toliko sućuti i topline, da su i njoj i mamici potekle suze.

Mala Slavica je tetku poznala po glasu i neprestano tapkala oko nje. To je Maru veselilo, pa je sjela kraj mene i uzela malu na krilo. Ona joj odmah počela govoriti naizust Preradovićeva Putnika. Govorila je glatko i bez zapinjanja, no nerazgovijetno, jer je mnoga slova teško izgovarala. Ostajala je vazda nezrelim djetetom, i ako su godine odmicale.

— I ja sam takav putnik — reče Mara, kada je mala svršila. — Vratila sam se — — —

Mamica ju je letimično pogledala, a zatim rekla kao posve slučajno:

— Pretijesno nam je. Nemamo se gdje ni sami okrenuti.

— Imaš pravo, mamice — odgovori Mara bez ikakova prizvuka. — Ja sam sebi već našla stan u gradu.

Ta me je vijest veoma obradovala, jer sam već bio u velikoj brizi, kako će se razvijati ponovno zajedničko živovanje.

— A od česa ćeš živjeti?! — upita mamica odrezano i suho.

Mara se nasmije u sav glas i odgovori pola u šali, pola ozbiljno:

— Od česa i mnogi drugi!

Ja ne znam, da li je moja dobra mamica dobro razu-

mjela, ali znam, da više s njom nije progovorila ni jedne riječi osim najobičnijega i najkraćega odgovora, kada bi je Mara štogod upitala.

Bila je ljepša nego kad sam je posljednji put vidio, vrlo njegovana i uhranjena. Obrazi su joj bili svježi i glatki, a oči sjajne kao dvije žeravice.

Već sam bio zaustio, da je upitam, čim se je bavila u Beogradu, no u pravi sam se čas sjetio, da je to nezgodno pitanje, pa sam se svladao i upitao je, da li zna, zbog česa je Dujmović umirovljen.

— Ne trebaju ga više! — odgovori ona kratko.

— Nešto su ga kasno upoznali.

— O, znali su oni izvrsno od prvoga časa, s kim imaju posla! U Zagrebu je već kupio kuću i najzad će za mjesec dana doseliti u Zagreb.

Nijesam prije znao, da je već postao i vlasnikom kuće u Zagrebu, pa sam se iznenadio.

— Tast mu je dao — nastavljala je Mara — dva milijuna dinara pod uvjetom, da sva djeca slijede majčinu vjeru, a poslije smrti njezinih roditelja dobivaju njih dvoje sav ogromni imetak u Valjevu. Otac im je dao već sada ugljenokop u Bosni. Nosi prilično, ali Ivica nije oduševljen tim poslom, pa ne će da tamo živi.

— Koliko imaju djece?

— Dva sina i kćerku. Zlatna djeca kao jabuke.

— Jesi li ti vazda dobra s njima? — upitao sam je, i ne misleći, što je zapravo pitam.

Mara se alčački osmjehne, neprimjetljivo mi namigne i reče:

— S Ivicom kao i prije, a s milostivom po potrebi službe!

Ustala je i rekla, da mora ići u grad, da uredi stan. Djeca su joj se uhvatila za skutove i molila je, da ostane kod nas.

— Teta ima posla, pa mora ići! — dobacila je mamica i dalje radila svoj posao.

Ja sam jasno osjetio, kako bi je željela što prije izbaciti iz kuće. Ne znam, da li je to i Mara osjetila, no potvrdila

je mamičine riječi i spremila se za odlazak. Obučena je bila jednostavno, nenapadno i veoma ukusno. Reče, da je kod Zlate već bila, no da se mora još svratiti k njoj, da je nešto upita. Kako sam bio obuven i obučen, izišao sam s njom desetak koraka.

— I Zlata nastradala?! — reče mi prostodušnije nego da me pita, gdje mi je zimski kaput.

Ja sam samo buljio preda se i nijesam joj ništa odgovorio. Čas je šutjela i ona, pa nastavi:

— Ja sam u tome sretna! Vazda sam kao ribica. Al da! — trže se ona kao da se je nečemu dosjetila. — Nije tebi više do toga.

Njezina mi je svaka riječ padala na mozak i na grudi kao udarac ogromnoga malja, no šutio sam i snosio sve mirno i nijemo. Nije više bilo za mene ni iznenađenja ni poniženja. Sve je to prošlo, a preostalo je samo životarenje s nešto trzaja i sjećanja.

— Sve će to platiti vrlo poštovani Wetter! — reče ona iza odulje šutnje.

— On?! Što bi on platio?

— Liječenje i koješta drugo — reče ona i nasmije se.

Nijesam razumio, što misli, no nijesam je htio ni pitati. Želio sam, da se što prije rastanemo, da ostanem sam sa svojom bijedom. Mara je očito primijetila, da je ne razumijem, pa reče:

— On ju je zarazio, pa mora i platiti.

— On?!

— Da, da. On.

— No, čuješ, Maro!... Ta, to nije istina.

— Zar on može dokazati, zar on smije dokazivati, da nije?! — reče ona povišenim glasom i opet se zasmije.

XXI.

Lagano sam se oporavljao, no Zlata mi nije dala, da izlazim u grad i tražim posla. Rekla je, da će u dućanu obavljati svaku večer neke poslove preko svoje redovite duž-

nosti i dobivati za to posebnu nagradu, pak ćemo već nekako preživjeti.

Mamicu je molila, da me nipošto ne pušta iz kuće, što je ona veoma zdušno vršila. Češće mi je znala reći:

— Kako je, da je, naša je Zlata dobra.

Ja sam bio iskreno veseo, kada sam to čuo, jer mi je bila iznad svih mojih muka, briga i bolova najveća briga, da moja majčica što lakše snosi tu odvratnu zbilju života, u koju nije zapala bez moje krivnje. Vidi ona sve, sigurno pred njom nema tajne, jer je mudra, iskusna i razborita žena, a ipak uviđa ili bar dopušta, da je moja Zlata dobra duša.

To mi je neopisivo godilo, jer sam svoju ženu ljubio od prvoga časa našega poznanstva, pa do dana današnjega. Kada bih se duboko, mirno i savjesno zadubao u prekapanje cijele prošlosti, vjerojatno bih našao kao prvu pogrješku svojega života — svoju ženidbu, no uza sve to, nijesam se nikada usudio, da o tome razmišljam. Napustio sam vojničku karijeru, da stupam stazama najsitnijega intelektualca, a uza se kao mlinsko kolo privezao divnu ženu, koja je rođena za krupna novčara i velike časti. Je li to pogrješka?! Možda i nije, ali — moguće da i jest. Ona, svakako, nije tome kriva.

Pustimo to, da idemo dalje.

Čini se, da se Wetter doista dao uvjeriti, da je on kriv zlu, koje je tištalo Zlatu, jer joj je i dalje davao novaca. Nijesu, doduše padale hiljade, ali je ipak kanula po koja stotinjarka osim što je platio liječnika i lijekove. Zlata mi nije o tome ništa govorila, ali sam znao. I Mara mi je spomenula još jednom poslije onog prvog razgovora.

Ona se nastanila u Šenoinoj ulici. Ja ne znam, čim se je bavila. Nekoliko je puta i Zlata kod nje noćila. Pozvala ju je, da joj pomogne nešto sašiti. Meni nije bilo pravo, no nijesam prigovorio. Ni mamici nije bilo pravo, al je i ona šutjela.

Istom sam u mjesecu ožujku opet izišao u grad. Prvo mi je bilo, da pohodim svojega prijatelja drvara. Nije me mogao ponovno primiti u posao, jer je trgovina opala, pa je morao otpustiti i neke druge radnike. Promatrao me

je s velikom sućuti i nije skidao pogleda s moga ispitoga lica. Ja sam se u neprilici vrtio pred njim i kašljucao iz dna utrobe, osjećajući strahovitu prazninu i u sebi i oko sebe.

— Ja to samo tako kašljucam, ali to nije opasno — rekao sam ja, tumačeći sam sebi njegov pogled. — Tako ja kašljucam već petnaest godina.

— To se razumije, da nije ništa — odgovori on i pruži mi deset dinara. — To vam za vino, kada vas već ne mogu uposliti.

— Ja ništa ne pijem. Hvala vam — odgovorim mu, ne primajući novca. Bio sam iznenađen i osupnut njegovim činom. — Hvala vam. Ne mogu primiti.

— Nemojte biti smiješni — reče on i turne mi novce u džep.

— Hvala vam — rekao sam posve tiho i otišao. Nijesmo se rukovali, jer ni on nije pružio ruke meni ni ja njemu.

— Hvala vam — ponavljao sam kao stroj nebrojeno puta, stupajući blatnom Koturaškom cestom i ne pazeći, kuda stajem. — Hvala vam... Hvala vam...

— Udijelite, gospodine, siromaku beskućniku Boga radi.

— Hvala vam, hvala vam — šaptao sam ja još uvijek kao navijen stroj i zastao pred blatnom šakom, koja mi je stajala pred nosom. Lecnuo sam se pred tim glasom, koji mi se učinio poznatim. Pogledao sam u lice, no nijesam vidio ništa od sijede brade i kose do dva pomućena velika oka. Oko njih je bilo nešto crne, navorane kože, a drugo sve u gustim dugim čekinjama. Preda mnom je stajao pogružen starac, sijed kao ovca, u dronjcima i prnjama.

— Udijelite, gospodine! — ponovi on plačnim glasom i malko se uspravi, no kada je vidio, da nepomično stojim, skoro se u istome času ponovno još više privije nego li je bio prije toga. Malko se izmakao natraške i počeo me promatrati. Kako ja nijesam ni progovarao niti se micao, on se posve uspravi, pogleda mi ravno u oči i reče skoro veselo:

— Aj, k vragu i takav posao! Nas dva ne možemo jedan drugome pomoći!

Glas mi je poznat. Negdje sam ga čuo. Na to bih mogao priseći. Strelovitom sam brzinom prekapao prošlost, no nijesam mogao nigdje naći toga sijedoga, pogruženoga starca. Promatrao sam ga netremice i bez riječi, pa je on sigurno već pomislio, da sam sulud.

— Što me tako gledaš?! — upita on kao u neprilici, a zatim nastavi odrešitije. — Nijesi ni ti Zagreb zakupio za sebe. Smijemo i mi drugi pružiti ruku.

Ja sam se sigurno posve nesvijesno počeo s visoka smijuljiti, dok se je starac nenadano nakostrušio i otkresao:

— Metni ti svoju kapu na koljeno, pa se s njom rugaj, a ne sa mnom!

Iza tih se riječi lagano okrenuo i pošao u protivnom pravcu od mene.

— Stanite, starče! — rekoh ja posve prijateljski i uhvatim ga za odrpani rukav. On se lecne i stane.

— A što bi ti sa mnom?

— Da te nešto pitam.

Opet sam zašutio, jer sam se sav zanio i zadubao u prošlost, tražeći taj lik i taj glas. Pogledao me je s velikim zanimanjem i počeo se opet smijuljiti kao da se udobrovoljio.

— Morda, da idemo u suvez?! — reče on.

— Šta je to?

— Tako — u kumpaniju — odgovori on i nasmije se. — Ja ću biti kljast i slijep, a ti ćeš me voditi, pa ćemo skupa više zaraditi.

Oko mene se okretao cijeli svijet od užasa i bolova, ali ja uistinu nijesam dospio da mislim na išta drugo, osim da ga tražim u svojoj prošlosti. Nijesam ga mogao naći, ali je on sigurno u njoj bio. Već smo se negdje vidjeli i on mi je rekao nešto, što me je duboko potreslo.

— Kako se ti zoveš? — upitam ga ja.

— Bi l' me puliciji predao?! — upita on podrugljivo. — Jer pitaš?!

— Nas smo se dvojica već negdje sreli i razgovarali, a sada se nikako ne mogu sjetiti, kada je to bilo. Zato te pitam.

Počeo me pozornije promatrati.

— Ne znam. Mnogo se nas ovaki' sastaje, pa nikako ne znam.

— Jesi li ti Petar Blažević?! — izleti mi nenadano i apsolutno nesvijesno pitanje iz usta kao hitac. On se malko trže i upita:

— A otkuda ti mene poznaš?

Zamaglilo mi se pred očima.

— Jednom si mi se krvavo nasmijao — govorio sam ja tiho i kopajući svaku riječ iz podsvijesti — kada sam ti ja kazao, da rada nađe svatko, tko ga traži. Za taj sam ti smijeh tada dao zadnji svoj groš, a sada ti dajem zadnjih deset dinara.

Pružio sam mu novac, koji je on primio i začuđeno blenuo u mene.

— Ja, striče Petre, još ne prosim, ali već uzaludu — tražim rada.

Pobjegao sam, što sam brže mogao, a da se nijesam ni osvrnuo na začuđenog starca. Taj zna, kako se živi. On pozna ljude, on je zavirio na dno čovječje duše, i ako je, bez sumnje, nepismen!

Bilo je blizu podne, pak sam osjetio veliku želju, da počekam Zlatu tu kod spremišta. Ne ću ja njoj ništa reći, nemam joj što pripovijedati, nego samo želim, da budem što prije s njom. Ne da se pripovijedati to, što se u meni događa i odigrava. To nijesu priče za samrtna usta. Melodije su, koje čuje samo ispaćena duša.

Stao sam kraj jednoga kestena i podbočio se, da lakše stojim. Noge su mi drhtale, a i u cijelom sam tijelu osjećao veliki umor. Jedva sam se držao na uzgoru. Na drvo sam naslonio ne samo trup nego i glavu. Tako mi je bilo mnogo lakše, jer mi se činilo kao da ležim.

Bog zna, kako se je Petar Blažević odlučio na prosjačenje? Sigurno je i on dugo uzalud tražio rada, pa kada je vidio, da mu braća ljudi ne dadu, da korisno posije svoju snagu, stavio im je zahtjev, da ga hrane i bez rada. On je dužan da živi, dok su ga izbacili na zemlju, pa onda ima pravo na zalogaj kruha. Ako mu ga ljudi ne dadu, on će ga uzeti. Nije to, doduše, moralno, ali je svakako moralnije uzeti komad kruha svome bližnjemu, nego uzeti sebi život.

Dok sam ja tako lamao mozak i misli, podboči drvo s druge strane Petar Blažević i reče:

— Evo i mene, da ti pomognem stajati.

Veoma sam se iznenadio, pa se uspravim.

— A pošao si bio na drugu stranu?!

— Meni su sve strane jednake. Vidio sam te, gdje stojiš, pa rekoh — da ne budeš sam.

Opet sam se naslonio i šutio.

— Htio sam te pitati, kada ti to meni dade posljednji groš? Tako, rekoh, da znam, a ne sjećam se. Svašta ja ovako vidim, pa i zaboravim. Trideset je godina dugo vrijeme, pa tko bi sve pamtio?!

Nijesam mu mogao odgovoriti, pa je on sam nastavljao očito, da me izazove.

— Al nije vazda bilo ovako. Barabio sam ja kao veliki do svoje četrdesete, a onda me presjeklo u krstima, pa više nijesam bio ni za skok ni za boj, a bez toga se ne lomi pandža! Bacio sam koplje u šaš, a štap u ruku, malko se iskrivio, malko najerio, malko iskreveljio, pa: »Udili, gospodine!« i, da vidiš, dade se ovako. Lakše je ići od vrata do vrata nego tući kamenje na cesti, a kada općina voli ovako — i nama je milije. Mnogo tu čovjek svašta vidi, pa kako bi' se ja onda sjećao tvoga groša?!

— Davno je to bilo — odgovorim ja.

— E, da! — potvrdi on. — Davno, davno. To i ja velim. Prosiš li već dugo?!

— Rekao sam ti, da još uopće ne prosim.

— A mogao bi, brate. Slab si i kukavan, pa bi dobro prošao. Nemoj ti gledati na svijet. Ne ispravi ti krive Drine. Ne valja ovo ništa, al nek ide k vragu.

— Ne da mi se, striče, prositi — odgovorim ja i pogledam ga oštro u oči. On se malko trže.

— Ne velim ja ništa. Tebi nije ni nužda, al ko velim, prije prositi nego krasti, a prije i krasti nego ubijati. A, ovaj, da ti pravo kažem, ako je crkavati, neka drugi prije crkavaju. Radije na podušje nego na nosila. A ne velim ja tebi ništa, nego, ako si gladan, ja imam u torbi svakoga Božjeg dara. Evo, ko bratu, kad vidim, da si ko i ja.

— Hvala, striče. Nijesam gladan.

— Ne velim ja ništa, al vidim na tebi, da i najzad ne ćeš dobro svršiti — reče on i lagano otetura niz Savsku cestu, govoreći: — S Bogom, sinko! S Bogom.

XXII.

Dujmović se je doista naselio u Zagrebu i živio udobnim gospodskim životom. Ja se nijesam s njime sastajao, al mi je Mara sve pripovijedala. Nije mi ga ni Zlata spominjala, a ja je nijesam htio pitati. Kako bilo da bilo, s njome nijesam mogao o njemu govoriti, i ako sam prešao preko svega, jer sam sve razumio i, ja sam mislio, već sve i zaboravio.

Ipak — volio sam, da o njemu ne govorim i kada mi je Mara štogod pripovijedala, ja sam šutio i slušao, a pretvarao se da ni ne slušam. A slušao sam. Želio sam, da sve znam, da sve čujem.

Otvorio je poslovnicu za svoj rudnik i prodavao ugalj. Pravio je dobre poslove, jer je imao dobre veze na sve četiri strane. Vazda je nastojao, da bude sa svima u dobrim odnosima, te se to da dobro unovčiti, pa ugalj i ne bio najbolji. Mara mi reče, da češće pita za mene.

— Što je njega briga za mene?!

— Tako! Stari prijatelji i znanci, pa ga zanima — odgovori ona. — Zanima se za sve svoje prijatelje. I za Wettera.

— Sve bolje društvo.

— Pa, Wetter i jest čestit čovjek. Zato je i propao, pa sada opet kupuje blago za drugoga.

— Došao je taman na svoju glavnicu. Tamo i spada — odgovorim ja, osjećajući, da iz mene govori srdžba i bijes. Pred očima mi se pojaviše baterije šampanjca, hiljadarke u rukama raznih ljepotica, mršavo bosansko blago, ispijeni seljaci i ratni invalidi. Ta šarena kolona proleti ispred mojih očiju u času, kada defilira pred bijesnim gospodinom pretrglijom. On se cinički smije i puši debelu cigaru.

— Prije ili poslije, svatko dođe na svoju glavnicu — ponovio sam ja. Usta su mi bila suha, a i u grlu me stezalo, pa me je napao kašalj. — Tako će i Dujmović.

— Nije on zao — branila ga Mara. — Meni je dosada bio vazda iskren i pošten prijatelj.

— Sa ženinim novcima!

— Sporedno.

— Nije sporedno, nego vrlo važno.

— Varaš se. Da je on kakva ništarija, bio bi rekao samo jednu riječ i ja bih bila naglavce letjela iz Beograda.

— Ej, Maro, Maro...

Kada kod prijatelja drvara nijesam mogao naći posla, počeo sam obilaziti druge tvrtke baš kao i prije bolesti i s jednakim uspjehom. Da lakše izlazim u grad, Zlata mi je donijela još skoro novo odijelo. Bilo mi je preširoko, no to me nije nimalo smetalo. Rekla mi je, da je platila za njega pet stotina dinara, no to joj nijesam vjerovao. Ili ga je dobila badava, što je najvjerojatnije, ili je platila za njega preko hiljade dinara. Kako bilo da bilo, sada sam bar bio pristojno obučen i da me je Blažević opet sreo, ne bi me više zvao u suvez. Kako je već bilo udarilo proljeće, gornjega kaputa nijesam ni trebao, pa je bilo sve u redu osim cipela. Zlata je to i sama vidjela, pa mi je i njih kupila, ali zato nije na prvoga platila stanarine. Vlasnik je kuće rogoborio, no nije nas mogao na prečac baciti van. Obećali smo, da ćemo platiti, čim ja dobijem namještenje, a to će biti — eto, za par dana.

Malko sam se oporavio, no sada je Zlata propadala. Išla je nekoliko puta k liječniku, ali se nije dalo ustanoviti, što joj je. Samo je kopnila i nestajala. Bojao sam se, da će pasti u krevet, pa da ćemo onda svi pomrijeti od gladi. Stoga sam podvostručenim marom i pažnjom tražio posla, ali — kao prokleto! Ne samo da nijesam mogao dobiti stalnoga namještenja, nego se nijesam mogao namjeriti ni na bilo kakovu prigodnu zaradu. Nigdje ništa, pa da je upravo za spasenje duše. Nijesam nikada očajao, no sada mi je već bilo dosta i postao sam užasno nestrpljiv i nemiran. Pred

očima mi je neprekidno lebdjela još crnja i užasnija bijeda, koja nam je prijetila sa Zlatinom bolešću. Njezine su posebne zarade posve presahnule, a od one se kukavne plaćice nije dalo i živjeti i oblačiti se i još plaćati stan. To je bilo isključeno.

Kada sam se posve pomirio sa sudbinom, kada sam uvidio, da se redovnim putem, po zakonu tražnje i ponude, ne može dobiti namještenje, sjetio sam se svoje uvažene i svemoćne »partije«.

Mislio sam ja još i prije nego li me je na to nagnala skrajna bijeda, da izravno otiđem predsjedniku naše zagrebačke organizacije i da tražim namještenje. Jednostavno tražiti! Nema tu moljakanja i prosjačenja. Tražiti. Nijesam se ja bio uzalud izložio porugama, a i preziru, kada sam se među njih upisao! Valjalo je to sada svakako unovčiti. Tada sam se ipak predomislio. Nijesam htio pokazati, da sam stupio u stranku sa stanovitim računima, kada to uistinu niti nijesam bio učinio. Otišao sam iz nepromišljenosti, ako hoćete, i bedastoće, jer nijesam bio dosta jak, da se oduprem nagovaranjima svoga privremenoga pašanca Anđelkovića i njegovih prijatelja, otišao sam, jer sam bio preslab da ne otidem. Međutim, sada je sporedno pitanje, koji su me razlozi odveli onamo. Otišao sam i sada mi nije bilo u računu, da otpanem i ne iskoristim svoju stranačku legitimaciju. Moje prilike nijesu više dopuštale, da se kitim koječim kao što su obziri, čednost, sramežljivost i još kojekakva slična roba iz dućana sitih i ugojenih.

Otišao sam k tajniku i razložio mu svoje prilike. Unio me je u knjigu molitelja, čas nešto razmišljao, tuckajući važno prstima po stolu, a tada me upitao:

— Hoćeš ići za sreskoga načelnika u Južnu Srbiju?

— I preko svijeta, a kamo li ne u Južnu Srbiju! — odgovorim ja veselo i malko se uspravim, osjećajući, da izgledam odviše jadno i kukavno i za pisara, a kamo li ne za načelnika.

Gospodin me je neko vrijeme promatrao, a zatim opet progovori:

— Da. Preslab si, a u Makedoniji vlada malarija, pa bi te pokosila. Moramo ti naći zdraviji kraj. Mogao bi u Bosnu ili u Banat.

— Meni je pravo, samo da je kora kruha.

Dao mi je iz dispozicionog fonda dvjesta dinara i rekao mi, da dođem pitati za desetak dana. Dotada će sigurno stići odgovor iz Beograda.

— Gledaj, da se malko udebljaš i oporaviš! — reče mi na rastanku.

— S ovih dvjesta dinara?!

Više mu nijesam htio reći, a i to je bilo previše, jer su me i prije smatrali nepouzdanim, a sada, sigurno, još i više. Nijesam se nadao mnogo, ali ne smijem reći ni da se uopće nijesam nadao, jer su i gori od mene zauzimali i te kakove položaje, pa zašto ne bih i ja?!

Za dva tjedna sam otišao pitati, da li je stigao kakav odgovor za mene, no tajnik mi reče, da je zasada nemoguće misliti na ovakove sitnice, kada je buknula kriza vlade. Treba najprije spasavati one veće, a oni će onda već spasti nas male. Treba čekati, dok bude imenovana nova vlada i vidjeti, da li će ministar unutarnjih djela biti naš.

Tražio sam opet potporu u novcu, no nije mi je dao, ispričavajući se, da je sav raspoloživi novac već potrošen, a daljnje svote ne mogu iz Beograda dobiti, dok ne bude riješena kriza. Vjerovao sam, da mi ne govori istine, no to mu nijesam mogao reći, jer se još nijesam kanio s njime posvaditi.

Kušao sam i na drugim stranama, e da bih štogod našao, ali bez uspjeha. Prolazili su tjedni i mjeseci, a kod nas ostajalo sve pri starome osim što smo najamninu ostajali dužni iz mjeseca u mjesec.

Vlasnik je kuće već bjesnio na nas, no ja nijesam mogao pomoći ni sebi, a kamo li da pomožem i njemu. Kušao sam ga umiriti obećanjima, no on je bio tvrd i neumoljiv. Tražio je, da iselimo i platimo. Ja nijesam htio iseliti, a platiti nijesam mogao. Uvjeravao sam ga, da je dovoljno osiguran našim pokućtvom, pa da mu i godinu dana ne platimo, no on je odgovorio, da ne treba naše »stare krame«

nego novce. Najveća je nesreća bila u tome, što smo stanovali jedan kraj drugoga, pa mi je svakoga dana po nekoliko puta kljuvao mozak, a kada ne bi on dospio, izvrsno bi ga zamijenila njegova poštovana gospođa. On se bavio zakutnom trgovinom i tvrdo je vjerovao, da su svi ljudi lopovi i prema tome se i vladao. Ja sam kušao, da ga primirim, vjerujući, da će se već naći neki izlaz, a kada ga nijesam mogao primiriti, odolijevao sam njegovim navalama upornom šutnjom. Nije bilo drugoga izlaza. On je pitao, ja sam šutio, on je molio, ja sam šutio, on je psovao, ja sam šutio, on se je grozio, ja sam šutio. Šutio sam tvrdo i uporno, jer mi je u tome bila jedina i sva snaga.

Jednoga sam dana dobio sudbenu otpovijed. Budući da je ta njegova siromašna kolibica bila novogradnja, jer je poslije rata izašla iz zemlje, otpovijedao mi je ne preko stambenog ureda nego preko redovitoga kotarskoga suda, a tu smo mi stanari bili jaki kao divovi. Postupak se je vukao u najgorem slučaju godinu dana, a uz vješta zastupnika, koji voli zapetljati, pa da sud i protivnik razbijaju glavu, kako bi otpetljali, može se zavući i dvije, tri godine.

Stvar sam predao mome zastupniku i dao mu na račun predujma stotinu dinara, da vidi bar dobru volju. Za mene je to bio golem kapital i on je to znao, pa je tako i primio.

Moram iskreno priznati, da me ta otpovijed nije osobito uzrujala. Na vazi mojih muka i patnja ova je samo mali uteg. Postao sam bio prilično ravnodušan prema svemu, što se oko mene događalo. Zlata je bila još ipak osjetljiva. Ona je plakala, kada sam joj rekao, da smo u prvom stanu ostavili namještaj blagovaonice zato, da ovaj sadašnji naš stanodavac dobije samo namještaj spavaonice. Ja sam to rekao kao neku bolnu doskočicu, no Zlata je osjetila samo da je to bolno, a od doskočice nije ništa našla.

Kušao sam, da je utješim i da joj rastumačim svoje stanovište, ali nijesam uspijevao. Ona je još uvijek bila žena, dok sam ja već davno postao samo patnik, samo sjena bivšega čovjeka. Kada pođeš blatnom cestom, paziš na svaku lokvicu, da se ne zamažeš. Kada se već zamažeš, kada su već i noge mokre, a pljusak udara, više ne paziš

ni na jaruge. Više nemaš što čuvati. Samo basrljaš kao slijep, gaziš kao sulud i srćeš naprijed.

Već sam tad bio takav, dotučen do korjena, smlavljen do zemlje. Moj se je divni barzoi još uvijek držao. Nju je, očito, krijepila i uzdizala činjenica, da je od njezine zarade živjela cijela naša porodica. Koliko je god to tragično, toliko je ujedno i vrelo velike snage i neslomljiva otpora. Samo tako mogu tumačiti njezinu snagu. Zdravlje joj se poboljšalo i odmah se opet počela debljati, te je malo pomalo dobivala svoj prijašnji oblik, svoje lijepe crte i zaobljene forme. Molio sam je i zaklinjao, da se čuva, a ona se je samo tugaljivo smiješila. Ne znam, da li je razumjela, na što sam ja mislio, ali nijesam mogao da budem jasniji.

— Nešto se mora učiniti! — rekla mi je.

— Ne da se glavom kroz zid — odgovorio sam ja i promatrao suznim, nemoćnim očima svoju ljubav.

Da se je pojavio kakav Mefisto, ja bih mu bio bez premišljanja zapisao i dušu i tijelo samo da spasem, da uzdignem tu dragu, divnu ženu na visinu, za koju je ona rođena, i da joj omogućim pristojan život građanke i majke! Nažalost, tu sam moć mogao očekivati samo od čuda, a čudesa se vrlo rijetko događaju. Mefisto je fantazija, a glad i bijeda su krute činjenice.

Ja sam mogao samo trčkarati po gradu i tražiti rada, kojega nijesam nigdje nalazio, a kada sam se vraćao kući, mogao sam samo nemoćno plakati nad sudbinom svoje zakržljale djece, iznemogle majke i ponižene žene, koja je morala, da pošto, poto — prehrani cijelu porodicu.

Već je i ljeto nastupilo, a naše su prilike samo išle na niže. Jedino je dobro bilo u tome, što više nijesmo trebali toliko ogrjeva, pa je mamica kroz cijeli dan mogla zračiti mokri stan. Prištednja se na ogrjevu nije opažala ni na čemu drugome, jer od malih i premalih dohodaka izlazi uvijek premalo za podmirenje svih kućnih potreba.

Zlata mi reče jednoga dana, da je bila s Dujmovićem. Kada mi je spomenula njegovo ime, opazio sam u njezinim očima onaj karakteristični, tajanstveni blijesak. Možda to i nije bila istina, možda je to bila samo utvara moje bole-

sne fantazije, ali — ja sam ga vidio i počeo sam vjerovati, da ona njega voli i da su se opet našli. Po stoti put moram isticati, da sam već davno bio obamro za sve osjećaje mužjaka i muža, ali ipak — nije to istina. Ja danas vidim, da to nije istina, a osjetio sam to i u onome času, kada mi je spomenula Dujmovića. Vidio sam, da je ona pomalo i vesela, što se je s njim opet srela, pak sam odmah pomislio, da to sigurno i nije njezin prvi susret iza njegova povratka u Zagreb.

Nijesam joj ništa rekao, jer sam još smogao toliko snage, da mogu šutjeti, ali je nipošto ne bih bio mogao skupiti toliko, da joj reknem bilo što, što je u tome času ne bi bilo povrijedilo.

— Imamo izvrsnu osnovu — nastavila je ona iza odulje šutnje. — Ako uspije, bit će divno!

Ta me je vijest veoma uzbudila, no izdržao sam, da i dalje šutim. Zlata je očito čekala, da joj štogod reknem, da je štogod pitam, no ja nijesam progovorio.

Za nekoliko me dana upita Zlata, da li bih ja mogao voditi gostionu.

— Samo kada bih je imao! — odgovorim ja, i ne pomišljajući, što to znači voditi gostionu.

— Dobro — odgovori ona.

Pitao sam je, što misli s tim, no ona mi nije odgovorila. Reče, da će istom vidjeti.

— Nešto se mora učiniti. Ovako se ne da dalje — govorila je ona.

— Naravno. Ovo je grozno. Meni je već došlo da padnem u očaj — potvrđivao sam ja i očima hvatao lake trzaje njezinih usana, e da bih ulovio koju riječ razjašnjenja. Šutjela je.

To je bilo jedne subote u večer. Idućega se je jutra Zlata rano spremila i pošla u grad, što inače nedjeljom nije činila. Rekla je, da mora otići u dućan, da složi nekakav obračun. Ja joj to nijesam vjerovao, ali je nijesam ništa pitao. Neka ide. Štogod radi, radi samo za svoju djecu, za moju majku i za mene. Neka ide.

Kraj naše je kućice velika tratina, po kojoj se cijeli dan igraju djeca, kokoši i nekoliko pasa. Slavica se vazda držala blizu kuće, gdje pozna svaki busen, a Željko bi neko vrijeme bio s njom u društvu, a zatim utekao među ostalu djecu ili bi se zaigrao s kojim psom. Mala bi ga onda dozivala, najprije ljutito, a onda tužno i sve tužnije. On se ne bi povraćao, dok ona ne bi zaplakala. Tada bi odmah u trku doletio, jer je znao, da se ja ljutim, kada je ostavlja samu.

Ja sam toga jutra obukao svoje staro odijelo i valjao se s njima po travi i pijesku. Godilo mi je, da opet budem bar na čas dijete i bila mi je velika potreba, da se rastresem i pozabavim, jer sam nestrpljivo očekivao, da se Zlata povrati, i ako je bila istom otišla. Nešto se događalo, ona je nešto snovala, ona je nešto spremala, a ja nijesam nikako mogao dokučiti, što bi to moglo biti. Radi se o gostioni, ali kakvoj, pod kojim uvjetima — sve je to bila tajna, koju je ona čuvala. Sigurno je iza svega toga kakva ljubavna pustolovina ili — ja ne znam, što i kako. Uopće, sve je to bilo grozno, tajnovito i čudno!

Igrao sam se sa djecom, a pogled mi se je neprekidno otimao prema zapadu, otkuda će Zlata doći. Izgledao sam je, iščekivao sam je, a nje nije bilo, jer nije bila nego istom otišla. Kašalj me je mnogo mučio i napadao. Sigurno me je na nj dražila prašina, koju smo dizali, valjajući se po zemlji. Brzo sam se umorio, pa sam poslao Željka, da mi donese iz kuće stolac. Sjeo sam i gledao zagrebačke tornjeve, zagrebačke divne brežuljke i Zagrebačku goru ali — u glavi mi se nije porodila ni jedna misao, ni jedna ideja, jer sam samo očekivao Zlatu.

Vratila se istom pred podne i našla me na onom istom mjestu, na koje sam bio sjeo još u jutro. Sav sam se bio ukočio. Ja to ne razumijem, nije mi jasno, kako je to moguće, kada znam, da sam bio veoma nestrpljiv i nemiran. Sigurno me je bila umrtvila groznica u čvrstome zagrljaju s posvemašnjom iscrpenošću. Mislim, da je u meni već bila u visokom stupnju razvijena i sušica, pa je i ona okivala moje mršave udove.

Zlata je bila veoma vesela i raspoložena.

— Sve je gotovo! — bile su joj prve riječi, koje mi je još izdaleka rekla.

— Što je, Zlato, gotovo?! — upitao sam je, nastojeći, da mi glas bude posve neodređenog i zvuka i boje.

Pružila mi je arak papira, koji je sadržavao ugovor između Ivice Dujmovića i Zlate Bojanić. Počeo sam ga žurno čitati, osjećajući, kako mi srce mahnito lupa. I u grudima mi je počelo variti kao u kotlu, pa me je opet napao kašalj. Čitao sam gladno i halapljivo.

Dujmović ima u svojoj kući gostionu »Bakač«, koja se sastoji od triju velikih soba za goste, točione, velike kuhinje i podruma. Kraj tih su prostorija dvije sobe za gostioničarev stan. U gostioni je potpun inventar, koji je posebno popisan, a stan je namješten svim potrepštinama osim posteljine.

Sve to prodaje Dujmović Zlati za stopedeset tisuća dinara, koje će mu otplatiti mjesečno po deset tisuća. U toj je svoti i najamnina za tih petnaest mjeseci, koja poslije toga iznosi mjesečno samo tri tisuće dinara. U gostioni se troši naše jelo, pivo, likeri i kisele vode, a Dujmovićevo vino i rakija. Od svake istočene litre vina ima Zlata jedan dinar, a od svake istočene litre rakije pet dinara. Za Dujmovićevu sigurnost namješta on u gostioni svoju blagajnicu na Zlatin račun.

Kada sam pročitao, spustio sam ruku, u kojoj sam držao ugovor, i nijemo zurio u Zlatu. Nije mi samome bilo jasno, što mislim i osjećam, no ne smijem reći, da nijesam bio veoma ugodno iznenađen.

— Ti ćeš biti poslovođa! — rekla je Zlata i nasmijala se.

— A ti?! — upitao sam ja bez osobitog izražaja.

— Kuharica. Ja sam skuhala i ovo, kuhat ću i dalje.

XXIII.

Ostali smo bez pokućtva na račun dužne najamnine i primili od vlasnika kolibice još u gotovom dvije tisuće dinara.

S tim smo kapitalom počeli novi posao. Ja sam odmah kazao Zlati, da bismo trebali bar deset puta toliko gotovine, pa da se posao valjano uvede. Ne možemo odmah početi uzimati na vjeru i u mesnici i u trgovini i u pivovari.

U posao nas je uveo sam Dujmović. Bio je po svom običaju veoma ljubazan, sve je hvalio, sve je obećavao, ali je premalo davao. Ja sam mu rekao, da nam mora dati i nešto gotovine na raspolaganje, ako doista želi, da nam pomogne. On je to odbio, tvrdeći, da će nam on svuda otvoriti vjeresiju. Opazio sam, da je namještaj strahovito precijenio i to sam mu rekao. Za te bismo novce dobili novo sve ono, što smo tu zatekli u prilično lošem stanju. Ta ga je moja opaska uvrijedila, pa mi je nabusito odgovorio, da sa mnom nije ni pogađao, pa da nemam ni prava da prigovaram.

Liznuo mi je plamen srdžbe i bijesa kroz cijelo tijelo, a pesnice su mi se same skupile u tvrde čvorove, kojima bih mu bio najradije već tada smrskao glavu. Uzrujavala me je već sama njegova blizina, a njegova me je drska primjedba oblila hladnim znojem. Udaljio sam se samo zbog toga, da ne ugasim pred očima svoje ispaćene porodice tračak svijetla, koji je pokazivao put do pune zdjele. Prepustio sam Zlati, da ona sama sve uređuje i određuje.

Kada je sve preuzela, rekao sam joj, neka ide k Wetteru i traži zajam od dvadeset hiljada dinara, da budemo dužni samo njemu umjesto na dvadeset raznih mjesta.

— Gdje ti živiš?! — upita ona i nasmiješi se.

Nijesam je razumio, dok mi nije rekla, da naš prijatelj Wetter ne stoji slabo, već da je potpuno propao tako, da živi iz dana u dan, a porodica u Sarajevu gladuje. Štaviše, čini se, da je on već malko i umom šenuo. Te su me vijesti doista iznenadile, jer nijesam ni slutio, da je Svemogući često tako brz i na zemlji, slava Mu i dika i na nebu i na zemlji!

Počeli smo i bez zajma, kako se najbolje dalo i moglo. Zlata je vodila kuhinju, a ja sve ostalo. Mamica se bavila većinom sa djecom, koja su sada bila prikovana za one dvije sobice. Posao je išao i bio bi se dao lijepo razviti, da je

vino bilo bolje. Ovako je to išlo teško. Dujmović je htio jeftino kupiti, pa je dobio samo loše vino, a skupo prodati, pa su gosti malo pili i počeli izostajati. Upozorio sam ga na to i tražio, da nam dobavi bolju vrst vina. Nije htio, tvrdeći, da je dobro i ono, koje smo imali, te da moramo najprije njega istočiti. Posljedica je bila, da već prvi mjesec nijesmo isplatili svih deset hiljada dinara. Dujmović je bio nezadovoljan, ali se nije dalo pomoći. Vidio je po računima, da se sve do filira troši u posao, da ništa iz njega ne vadimo za svoje lične potrebe i da svi radimo kao mravi od rane zore do pola noći, ali kada ne ide, ne ide. Bez dobra vina nema dobre gostione!

Dujmović je dolazio skoro svaki dan i najviše se zadržavao u kuhinji. Mene je to veoma smetalo, ali sam morao podnositi, pak sam se pretvarao, da to i ne vidim i da ne polažem na to nikakove važnosti. Mamica se nije mogla svladati kao ja, pa mu je nekoliko puta rekla, da ljudi ne spadaju u kuhinju. Ona je to rekla naoko posve bezazleno, kao slučajno, i dalje gulila krumpire.

— Ne brundaj, stara! Tko tebe još za što pita? — bio je njegov redoviti odgovor, koji me je ujeo za srce. A ja sam tako, tako dobro vazda čuo svaku njegovu riječ! Nijesam ja tobože pazio, gdje je on i što radi, ali sam neprekidno bio s jednim uhom na kuhinjskome prozorčiću, da mi ne izmakne nijedna njegova riječ.

Mamica je šutjela, tužno kimala glavom i pratila ispod oka svaku njegovu kretnju, koje nijesu bile nikada predaleko od Zlate. Prema njoj se vladao meko i slatko kao kakav zaljubljeni gimnazijalac. A ona prema njemu?! Na to pitanje ne bih znao odgovoriti, jer su mi oči bile vazda zamagljene, kada sam je promatrao u njegovoj blizini. Sav sam se preobrazio, sav se preporodio i povratio u svoje mlade, zdrave i sretne godine ljubavi, unatoč svojoj tjelesnoj slabosti. Postao sam osjetljiv i ljubomoran.

Ni drugi mjesec nijesmo mogli podmiriti cijele otplate, a povrh toga smo bili već i u mesnici dužni nekih sedam hiljada dinara.

Dujmović je tvrdio, da gosti izostaju stoga, što svi vide, da sam ja sušičav, pak se boje zaraze. Ja sam bio svijestan, da sam bolestan, no nijesam ozbiljno pomišljao, da sam sušičav, pa me je njegova primjedba više prestrašila nego upekla. Pitao sam Zlatu, kada smo bili nasamu, što ona misli o mome kašlju, je li to doista sušica.

— Ne daj važnosti Dujmovićevim riječima — odgovori ona samo da izbjegne odgovoru.

Mamica mi je na to isto pitanje odgovorila, da mi je i pokojni otac tako kašljao. Tko dugo kašlje, dugo živi. I sam sam sebe uvjeravao, da nijesam sušičav, i ako sam osjećao, da slabim iz dana u dan. Možda ipak nije sušica. Kašljem teško i suho, kašljem često i dugo, ali radim neumorno, pa kada iza ponoći panem u krevet, ne znam ni za jedan dio svojega tijela. Sav sam obamro od umora i ne mogu se nikada odmoriti.

I Zlata radi do iznemoglosti. Mjesto je u bazaru, razumije se, napustila, čim smo preuzeli gostionu, pripasala bijelu kecelju i radila kao crv. I mamica je pomagala. Svi smo bili neumorni, ali — bez pravoga uspjeha. Sigurno je tome bilo krivo osim nestašice novca još i to, što mi nijesmo bili vješti tome poslu. Mi smo, doduše, vjerovali, da smo rođeni gostioničari, no Mara nam se vazda smijala, kada bi god došla. Ona je našla namještenje u jednoj tvornici, gdje ju je gospodin ravnatelj veoma cijenio i vazda upotrebljavao kod sebe za sve najpovjerljivije poslove, pa nije imala vremena da često dolazi, no kada bi došla — rugala se našoj nespretnosti.

Jednom je zgodom to učinila i pred Dujmovićem. On se isto tako podrugljivo nasmiješio i rekao:

— Moje je tvrdo uvjerenje, da sušičavi, babe i djeca ne spadaju u gostionu.

— A što hoćeš da s time kažeš?! — viknuo sam ja kao mahnit i unio mu se u oči, držeći u razmanutoj ruci vrč za pivo.

— No, no, Dragane! Nemoj se zbog toga toliko uzrujavati — poče me on brzo miriti. — Nijesam ja mislio zlo, kako ti to tumačiš.

— Ništa ja ne tumačim — promucao sam, klonuo i udaljio se. Par časaka iza toga oblila me je krv.

Počeo sam posao zanemarivati i lunjati po gradu više nego je bilo potrebno. Nešto me je gonilo iz te proklete kuće, neka mi je nejasna bojazan i slutnja vazda lebdjela pred očima, pa sam bio sretan, kada bih par časaka proveo na svježem zraku. Osim tih slutnja gonilo me je i to, što sam bio potpuno načistu, da mi s tim poslom ne možemo dobro svršiti. Možemo se razapeti brigama, možemo se ubiti poslom, ali s dohocima i troškovima ne možemo doživjeti ravnoteže. Meni je bilo jasno i to, da je prijatelj Ivica Dujmović našao lude, koje će mu robovati neko vrijeme za koru kruha, a zatim ostaviti i namještaj i uplaćene svote samo da spase gole živote s te galije. S toga sam upotrijebio svaki slobodni čas, da tražim kakovo bilo namještenje. Neka Zlata radi, dok može, jer nema što izgubiti, no ja moram osigurati koru kruha i porodici i sebi, kada budemo bačeni na ulicu. To treba spremiti unaprijed, pa sam stoga i tražio.

Kuda sam god došao, našao sam ili zatvorena vrata, jer su mjesta popunjena, ili zatvorena srca i duše, jer je moj glas stigao u poslovnicu prije mene. Razumije se samo sobom, da pošten poslodavac ne može pružiti koricu zarade čovjeku, svojemu bližnjemu, svojemu bratu, koji je pogriješio i dospio na robiju, ali kao čovjek milosrdna srca mora biti član društva za zaštitu životinja i unapređenje zvjerinjaka. Meni doista nije nikada bilo jasno, na temelju česa zaključuju ta moja braća ljudi, da su bliži svakome psu, svakome konju, nego čovjeku, slici i prilici Božjoj, koji je pogriješio, jer je — svaki čovjek pogrješiv?!

Moja je osuda počela vazda oko mene titrati kao sablast s milijun pandža i svaki sam čas osjećao, kako me grebe, para, dere, izobličuje. Ja sam osjećao, da klizi za mnom kao paklensko gnijezdo guja ljutica i nastoji, da me dostigne, da mi splete noge, da me obori i ubije. Moja se je osuda pretvorila u polipa s milijun sisaljkâ, koje se stotinama pripijaju na svaki moj živac. Postajao sam nemiran, preplašen, ustravljen i kada bih primijetio, da nema nikoga

blizu, počeo bih žurnije hodati, skoro trčati, trgati rukama, omahivati trupom i plačno vapiti, moliti i zaklinjati:

— Ljudi, braćo, braćo moja rođena, spasavajte, ako Boga znate! Pomozite radi moje siročadi! Pomozite! Ja nijesam zločinac, ja nijesam opasan za vaše društvo! Spasavajte! Bio sam samo slabić, lakoumnik, budala, a sada žderem sam sebe u kajanju i žalosti. Dosta sam kažnjen! Spasavajte radi Boga, spasavajte radi svoje djece! Ne znate, što njih čeka. Pomozite im već unaprijed. Možda će trebati pomoći.

— Jao, braćo nebraćo!

Bio sam slomljen, ubijen, uništen. A to nije bilo jedan sat ili jedan dan, nego iz dana u dan, sve gore i teže. U poslu sam se svladavao, kušao sam, da zaboravim, no čim sam primijetio, da dva gosta tiše govore, jer pristojni i pametni ljudi nikada ne viču, ja sam vjerovao, da jedan drugome priča o mojoj nesreći. I prije sam ja bio osjetljiv, no uvijek sam se nadao, da ću se smiriti i popeti na ljudsku visinu, a sada je to okrenulo vratolomnom brzinom u provaliju. Između mene je i ostalih ljudi zijevala bezdana provalija kaznene osude, preko koje sam kušao prebaciti most, no oni su mi ga s druge strane vazda nemilosrdno odgurnuli. Ja ne znam, da li bi to učinili i onda, kada bih taj most napravio od svoje lešine?! Ja ne znam!

I prema Zlati sam postao nepovjerljiv. Ona nije nikada prigovarala Dujmoviću, pa je sigurno bila zadovoljna sa svim, što je on određivao i radio. Nju nije smetala visina, s koje je on gledao na mene i na cijelu moju porodicu; nijesu je smetale ni njegove poruge, ni njegovi prigovori, ni bezdušno izrabljivanje, koje je prema nama sistematski provodio. Ništa je nije smetalo, a ja sam divljao od nemoćnoga bijesa, srama i užasa, pa kako ne bih onda gubio povjerenja i u nju?! Ostala mi je jedina moja majčica i nerazborita dječica. Često sam sav očajan utekao među njih u sobu i legao na divan, da dječica gaze po meni, a mamica sjedi kraj mene i hladi mi polumrtvo čelo svojom osušenom staračkom ručicom. Ona bi me gladila kao malo

dijete, bez i jedne riječi, bez treptaja oka, a ja bih osjećao, da još ipak ima i ljudi!

O Svemogući, ali — tako, tako malo ljudi?! Zar ne bi dobro došao Vječnoj Pravdi opet kakav mali potop, kojemu bi izmakao samo jedan jedini, najpravedniji par ljudi?!

Kada je posao sve dalje i dalje nazadovao uhvaćenim mahom, pokušao je Dujmović da uvodi svoje preinake. Najprije je htio, da njegova blagajnica svaki dan predaje njemu cijeli utržak. Ja sam na to pristao pod uvjetom, da on preuzme jamstvo kod svih obrtnika, od kojih nosimo robu na vjeru. On je to otklonio, pa sam i ja odbio njegov prijedlog, ali je on ipak naložio blagajnici, da mu predaje sav novac. Ona je to jednu noć učinila, jer mi je jednostavno utekla, te idućeg jutra nijesam mogao kupiti ni kutije šibica za gotov novac. Kada je došla u posao, izbacio sam je van. Ona je otišla, da se prituži gazdi i došla natrag skupa s njim.

Ja sam bio sav izmučen od bijesa, te sam sjeo kraj jednoga stola, podbočio rukom glavu i buljio u neodređenost. Dujmović mi je počeo nešto ljutito govoriti. Ja sam nepomično sjedio i buljio preda se. Kada je rekao, da će nas sve pobacati na ulicu, ja sam skočio na noge, podbočio se rukama na stol i zagledao se u njega, a da jedne riječi nijesam progovorio. Sigurno nijesam izgledao ljubazno i privlačljivo, dok je Dujmović naglo ustuknuo i spustio glas. Štaviše, počeo je posve pristojno govoriti i nuditi mi, da nađemo sporazumno pametan i pravedan izlaz.

— Slušaj, Ivice! — rekao sam ja odlučno, odmjereno i važući svaku riječ. — Ti si vukodlak, koji se u koži dobroga prijatelja uvukao u krv moju i sve moje porodice. Siši, pij! Ja ti ne branim, ja se ne ću ni buniti, ali nas nemoj ujedati, da moramo vriskati od bolova i gađenja! Budi oprezan, prijatelju. Mi imamo još neuređenih računa. Ja ih ne kanim predložiti na obračun, ali nam omogući, da ih mirno mogu tajiti!

On je bio od vajkada kukavica i podlac, pa se ni sada nije usudio da otvoreno zatraži obračun. Drugim će putem on meni doći pod kožu.

Počeo se smijuljiti kao da ne zna, o čemu ja govorim, i ako mi je Zlata pričala, da mu je rekla, da ja znam sve. Trljao je dobrostivo i prijateljski ruke, prišao mi bliže, potapšao me po ramenu i upitao me, kakav izlaz ja predlažem. Rekao sam mu, da pristajem na to, da on ubire dnevno utržak vina i rakije zajedno s našim postocima i polovicu utrška naše robe, pa koliko bude, neka mu je to otplata. Vazda ćemo na svršetku mjeseca vidjeti, da li mi možemo još štogod dati na račun otplate. Ako možemo, dat ćemo rado bez obzira, da li je on već ubrao više ili manje od deset tisuća.

Po njegovu sam držanju vidio, da pristaje, no pokušao je, da se još cjenka, ali bez uspjeha. Na kraju je glumio toliko zadovoljstvo, da smo toga dana skupa večerali i napili se. Njegova gospođa nije došla ni te večeri kao ni inače kada, te sam je ja poznavao samo po viđenju. On je sigurno mislio, da je to pametno držanje, jer se bojao, da bi mogla štogod primijetiti ili da bih joj mogao štogod u navali bijesa reći ja ili možda čak i mamica. Međutim, meni to nije bilo nikada ni na kraj pameti i ni danas ne vjerujem, da bih i u najslabijem času mogao biti tako slab i kukavan. Dosta sam to bio i bez toga čina!

Dujmović je glumio sretnika samo nekoliko dana, a vjerojatno samo dotle, dok sam se ja posve smirio i zaboravio na naš sukob. On nije mogao u svojoj jednostavnoj glavi ni pomišljati, kako je ljudska duša neobično složen stroj, pa da bi pojmio, što se po meni vije i vitla.

One sam kobne večeri primijetio, kako Zlati u kuhinji nešto živahno dokazuje. Nijesam mogao uhvatiti ni jedne jedine riječi, pa uđem k njima. On se malko smeo, no ipak mi reče:

— Govorim Zlati, kako bi se posao mogao dignuti.

— Da čujem.

— Bilo bi najpametnije, da ti uzmeš kakvo namještenje.

— Da uzmem?! — rekoh ja i gorko se osmjehnem. — A tko mi ga nudi, da ga mogu uzeti?!

— Naći će se.

— Smjesta ga uzimljem!

— A dotle — nastavljao je on lagano i oprezno — možete ti i majka sa djecom uzeti negdje drugdje stan.

— Bio bih sretan, da majku i djecu izvedem iz ovoga zatvora — odgovorio sam ja posve mirno — samo se pita, čime ćemo platiti stan, od čega ćemo živjeti?! Pokućtvo smo već ostavili za stanarinu, a ovdje ćemo ostaviti i košulju.

— Naći će se.

Zlata je sjekirom tukla ugalj kraj peći, pa kako se uspravila, metnula je sjekiru na stolac tako, da je držalo naslonila na naslon stolca. I ja sam bio naslonjen na taj isti stolac.

Bio sam posve miran. Dujmovićev mi je prijedlog posve odgovarao, pa sam s bolom u duši pomišljao, kako je on ipak neizvediv. Razmišljao sam. I Zlata je šutjela, pa nijesam znao, što ona o tome misli, no to mi je bilo prilično svejedno.

— Kako bilo da bilo — nastavljao je Dujmović — vi morate van. Ti sa svojim sušičavim kašljem rastjera sve goste, a ona se stara tuda vuče kao vještica, te se čovjeku gadi stupiti u sobu.

Ja sam se strahovito trgnuo, no još sam smogao snage, da se svladam.

— Ko Boga te molim, Ivica, nemoj nikada više tako govoriti o mojoj mamici — govorio sam teško, isprekidano, sustežući jedva provalu divljega bijesa. Uspravio sam se i oštro mu gledao u oči.

— Oprosti! Ja ne mislim zlo — lecne se on i uzmakne. — Sve ćemo mi to urediti. Stan će vam plaćati Zlata, a hranu će vam odavde slati gotovu.

Bilo mi je jasno: on treba tu samu Zlatu. Da smo tu svršili razgovor, možda bi danas bilo sve u redu. Ja ne bih bio nimalo bjedniji, nego što sam već onda bio, a drugo bi bilo sve mnogo bolje, ali — u zvijezdama je drukčije pisano! On je morao nastaviti razgovor!

— Možete — reče — i pokućtvo odnijeti.

Ja sam ga začuđeno pogledao.

— Tu ćemo metnuti novo pokućtvo — odgovori on na moje čuđenje.

— Za koga? — upitam ja.

— No, naravno: za Zlatu! — usklikne on i halapljivo je pogleda.

— Za Zlatu samu dvije sobe?!

— Naravno. Uostalom: što se to tebe tiče?!

— Što se to mene tiče?!

— Da!

— Ivice — — — nemoj tako sa mnom o toj stvari...

— Ta, molim te, pusti s mirom bedastoće — reče on ili u šali ili s prevelike visine. Ne znam pravo. — Ako baš hoćeš da sve znaš, onda znaj: namjestit ću jednu sobu za Zlatu, a drugu za sebe.

— Ivice — — Ne pleši mi po živcima. Oni su već previše izdržali. Mogu lako pući, a ja ne znam, kuda ću onda udariti.

— Držim, da nije nužno, da se nas troje i dalje pretvaramo — reče on kao da bi popio čašu mlijeka, a meni pade pogled na sjekiru i u istom mi času sijevnu kroz mozak tako, da su mi pred očima poletjele varnice. Bez spremanja i razmišljanja rekoh veoma bolno i potišteno:

— U redu! Učinit ću sve, što Zlata zaželi!

— Ti ništarijo! — krikne ona kao zvijer i uzdigne obje šake na njega. Ja uhvatim sjekiru i izmaknem se.

Udarila ga je po licu, uspravila se i stajala između nas velika i uzvišena, a obasjana veličanstvenom tugom i bijedom.

On se iznenadio. Takav rasplet nije očekivao baš kao ni ja. I ja sam bio zablenut njezinom svjetlošću i veličinom.

— Tako dakle?! — promuca on iza kratke, teške šutnje. — Tako se meni vraća moje dobročinstvo?!

— Tako se plaća podlost! — protisne Zlata, nekako klone u sebe, te se izmakne kao da će opet navaliti na njega. — Kakvo ćeš poniženje još tražiti od toga čovjeka?!

— A tko je taj čovjek?! — upita on ironično, isceri na mene zube i pokaže prstom.

— Ljubavnik tvoje žene! — reče Zlata tako mirno, tako savršeno hladno kao da se godinu dana spremala na tu izjavu.

— Šta?! — krikne on, sav izobličen. Velika mu se donja usna objesila odvratno nisko, a oči iskočile iz šupljina, krvave i mutne.

Skočio je prema njoj, držeći se za stražnji džep na hlačama.

— Ne usudi se, da nju takneš! — viknem ja neobičnom snagom, osjećajući, da bih za nju takovu dao i deset života. Zlata ga je gledala s visoka i posprdno se na silu smiješila, a ja sam se rinuo između njih dvoje.

— Bludnica!

To je bila riječ, koju je on izustio mojoj Zlati u času, u kome sam ja opazio svu njezinu veličinu, svu tragičnu čistoću njezinih groznih žrtava i svu plemenitost njezine ljubavi, koja ju je vezala za mene slaba, jadna i uboga.

Osim praska te riječi, zabljesnuo je i revolver. Ja ne znam, da li je on kanio u nju pucati, ili je samo htio da je preplaši, ili je možda u onoj smetnji i nehotice povukao oružje, no meni je bilo dosta.

Ja više nijesam imao što izgubiti osim Zlate, moja majka i moja djeca nijesu imali nikoga na svijetu, sposobna za život, osim nje!

Zamahnuo sam nadčovječnom snagom i smjerio ravno po glavi.

Čuo sam mukli udarac, krik, pad, hroptanje i Zlatin jauk.

— — — — — — — — — —

Sjedio sam u sobi i nepomično zurio u svoju desnicu, koja je bila poškropljena krvlju i mozgom. Mamica je očajno jaukala na divanu, Slavica je užasno zapomagala, jer sigurno nije znala, što se je desilo, a čula je urnebes i zapomaganje, dok je Željko u jednom ćošku klečao, sav šćućuren kao uplašena zvjerčica.

Ja sam to sve vidio i to je sve, što mi je svježe ostalo u pameti od onoga časa, kojega je pokojnik izustio onu strahovitu riječ, pa dok su došli po mene.

— Nemojte me okovati — molio sam ih ponizno i skrušeno.

— Moramo. Takav je zakon.

— Zakon?!

XXIV.

Ponovno su lupnula vrata na tamnici iza mojih leđa. Pao sam na gole daske i zaspao kao zaklan. Kada sam se probudio, slabe su zrake male električne žarulje kroz staklo nad vratima jedva probijale tamu u mojoj samici.

Bio sam u groznici i sav slomljen i satrven. Nijesam se mogao ni pružiti ni okrenuti, a udove svojega tijela nijesam ni osjećao. Pokušao sam da se okrenem, ali mi to nije uspjelo. Pao sam u neki polusan, u kojemu nijesam bio ni o čemu svijestan, niti sam išta osjećao ili čuo osim sablasnih udaraca sata na policijskoj zgradi.

Nijesam mogao misliti na te udarce niti sam mogao skupiti snage, da ih očekujem, pa su me vazda iznenadili. Poslije svakog sam se udarca trgnuo i uleknuo kao da mu želim izmaći, a on je već ležao na mome mozgu.

Kada je ključar u zoru otključao ćeliju radi čišćenja, samo sam se trgnuo kao da ću ustati, no nijesam mogao ugoditi svoje sile da udovi složno rade, pa se nijesam ni maknuo. Rekao mi je nekoliko jutarnjih pozdrava i blagoslova, no ja sam ostao nepomičan. Bio je iznenađen, pa je prišao k meni i zdrmao me.

— Jesi li ti crkao?! — upita me on prijazno i sućutno, podboči se rukama o koljena i nagne se prema meni. Posve mi se unio u lice i promatrao me veoma zabrinuto. — Koji ti je vrag?!

— Nije mi ništa — odgovorim ja tiho.

— Onda se diži.

— Ne mogu. Ukočio sam se.

— Vraga bi se ukočio! — odgovori on posve mirno, uzme me za obje noge i protegne. — Boli li te to?

— Ne — odgovorim ja i skupim svu snagu, da ustanem. Posrnuo sam na stražara. On me je objeručke dočekao

i pridržao. Bio je u neprilici i nije znao, što bi sa mnom počeo, a ja sam opet počeo razmišljati, nijesam li to udaren od kapi, pak sam ispitivački počeo pojedinačno pomicati ruke i noge. Učinilo mi se, da je sve u redu, ali sve potpuno pretrnulo i nemoćno.

— Koji ti je vrag?! — upita stražar, pusti me, izmakne se i stane me opet promatrati. — Da ti ne simuliraš?!

Trpko sam se i nasilu osmjehnuo tome naivnom, dobrodušnom sinu matere zemlje.

— Simulant si ti! — reče on sigurnije.

— Od jučer više ne — odgovorim mu ja i pokušam da hodam. Išlo je teško i sve mi se činilo, da stupam po istučenu staklu.

Događaj mi je neprekidno lebdio pred očima, ali ne kao zbiljski događaj već kao neka utvara, kao sablast ili ružan, mučan san. Svaki sam čas pogledavao na desnu ruku, da vidim, jesu li na njoj još tragovi krvi i mozga. Nije ih bilo, pak sam se kušao dosjetiti, kada sam ih saprao, no to nijesam nikako mogao dokučiti. Ni danas ne znam, kada i kako se je to dogodilo, a neprestano me muči to pitanje.

Na porodicu nijesam nikako ni pomišljao, kao da je uopće i nema. Iščeznula je iz moje svijesti moja draga majčica, nestalo je male mučenice Slavice, izgubio se Željko i potonula Zlata. Činilo mi se kao da su to bili kroz neko vrijeme moji slučajni suputnici baš kao Petar Blažević ili kao onaj izmučeni kudrov, što sam ga davno već jedne zimske noći sreo u nekom bjelovarskom predgrađu. Sada sam bio posve sam sa svojom sudbinom bez ikakove, i najmanje bojazni bilo za svoju bilo za njihovu sudbinu. Riješeno je, svršeno je sa svim tim tricama i glupostima dnevnoga života. Sada smo načistu sa svim, sve je uređeno i pročišćeno.

Kada više nema ni povratka ni popravka, tada vidimo, kako je život jednostavna tvorevina, te kada ne bi bilo ljudske gluposti, koja ga komplicira, morao bi on biti lak i ugodan svim stvorovima na zemlji.

Čemu sam ja trebao prolaziti sve ove muke, sva ova poniženja, sve ove rugobe i propasti?! Zar samo zato, da ubijem čovjeka i dođem na vješala?! Zar je to dostojna

cijena za nekoliko probećarenih noći, za nekoliko upropaštenih žena, djevojaka i ljudi?! A sve te slasti i lasti, sav taj gospodski razvrat, raskoš i obilje nije poslužilo ničemu drugome, nego da nas jedno po jedno dovede do postaje, s koje se više ne može natrag.

Što sam ja sve pokušao, a na što sam sve još bio spreman samo da se povratim u one dane, u onaj položaj, u one prilike, u onaj duševni mir, u kojemu sam bio, kada sam svojoj zadovoljnoj majčici brojio na krilo svoje krune male detektivske plaće?!

Jelka? Za nju ne znamo. Možda je iz kojega noćnoga zabavišta prešla u dvorac kakva propaloga baruna, ali je mnogo vjerojatnije, da negdje grca u kalu i močvari, dok se ne zaguši.

Wetter se bori i grca, dok su se ostali moji pašanci sretno izgubili u vrtlogu života. Netko ima jača, netko slabija pluća.

Svršeno je i meni više nije preostalo ništa drugo nego da jadikujem i plačem, ali ja ni za to nijesam više bio sposoban. Postao sam posve jednak svakoj drugoj životinji, koja je slučajno znala govoriti, i koju su vodali s preslušanja na preslušanje. Nijesam znao dati nikakova obrazloženja ni razjašnjenja o svojem vladanju.

Nije to bilo pretvaranje.

Još ni kod sudbenog stola nijesam vidio pred sobom čiste slike, te je dugo trebalo, dok sam osjetio zamašitost svojega čina. S početka nijesam ni pomišljao na to, da sam svojim udarcem zatvorio gostionu, koja je hranila moju porodicu, a nitko nije dolazio k meni, da mi kaže, što se odigrava oko moje rastjerane siročadi.

Tek poslije dugog vremena, sve malo pomalo, doznavah svu tragediju slabih i nevinih.

Zlata tu i tamo dođe, no s njom se više ne da razgovarati. Ja ne znam, je li luda ili nije, ali se razgovarati s njom ne može. Svojim dubokim, krupnim očima gleda iz nepojmljive daljine, lice joj se prevuklo maglom, ruke utanjile i produljile kao kostur, te je ne mogu ni prepoznati, dok ne progovori.

Ne znam, što se odigrava u njezinoj duši, ne znam, što se sve u njoj već slomilo i porušilo, a što jošte stoji i čeka čas svojega pada, ali vidim, da se je sva preobrazila. Na glavu je metnula crni rubac, te mi se pričinja kao ukleta udovica iz priče, a možda je samo luda — — —

Kada mi dođe, skoro i ne razgovaramo. Samo se gledamo i držimo se za ruke, a naši se prsti isprepletu, podrhtavaju i šapću.

— Valja da ne ćemo pomrijeti od gladi — rekla mi je jednom zgodom, gledajući nekuda u daljinu kroz prozor sudbene razgovornice.

Eto, čini se, da je to jedino, što ostaje, kada se ostruže suvišno i neukusno mazivo. Da se ne umre od gladi. Imamo li bar na to pravo?!

Kod zadnjeg mi je pohoda turnula Zlata u džep ovo pisamce:

Slatki, jedini moj Dragane!

Teška je naša sudbina, no još uvijek nije takova, da ne bi mogla biti i gora. To nije velika utjeha, ali je svakako izvor snage. Ja ću izdržati borbu, da prehranim mamicu i djecu. To vjeruj i to znaj.

Nesretna sam, što sam baš ja bila povod ovoj groznoj nesreći, ali bih bila neiskrena, kada ne bih priznala, da sam ujedno i ponosna, što si bar jednom u svome životu umjesto kompromisa upotrijebio — sjekiru.

Nemam pred Tobom tajna. Sve sam Ti ispovjedila, pak Te molim, usrdno i toplo, da radi naše djece vjeruješ, da ja nijesam ono, što je bila posljednja riječ pokojnoga Dujmovića.

Za vrijeme rata sam posrnula kao i mnoge druge, inače čestite žene, olakšana slobodnim odgojem, a povučena — Tvojim prijateljem, koji je tu vezu i povjerenje izrabio, da se sa mnom poigra. I u toj bari — ostala je netaknuta moja ljubav prema Tebi. S toga sam i bila i nesretna i potištena.

Ovo, Dragane, što je poslije došlo — to je trgovina duša za suhu koru kruha. Pogledajmo oko sebe, pa da izbrojimo, koliko ih je, koje nijesu na pazaru?! Dragane moj

zlatni, sve je ovo samo trgovina dušama. Neka ide u ovom, neka u onom obliku. Duše se kupuju — — —

Sve mi oprosti, dobri moj Dragane, i budi miran.

Ljubi Te Tvoja Zlata.

*

Sada već ovdje sjedim punih pet mjeseci i čekam sudbenu raspravu.

Kada sam počeo pisati ovu svoju ispovijed, vjerovao sam, da ću je bar u odlomcima moći pročitati na glavnoj raspravi. Međutim, majčica će priroda prištedjeti tu muku i gospodi sucima i meni. Ja već sam i posve svijesno osjećam, da su moja pluća na domaku, a sigurno je i u grlu nešto, što će ubrzati svršetak. Da li je to rak ili sušica, prilično je sporedno pitanje. Već sam prikovan za krevet.

Svršavamo i putujemo za Mošom Kakhitelachwilli! On je otišao ravno pred pola godine, da iz nebeskih visina podrugljivo pogleda na svoju dragu Georgiju i njezine sestre. Ja ću ubrzo za njim.

Teško mi je. Strahovito mi je teško, te bih najradije jaukao i vikao u sav glas, da me čuju svi odbačeni i poniženi. Jecao bih, da isplačem iz sebe sav otrov i sav jed.

Teško mi je, ali ne radi sebe.

Ja mogu ići samo na bolje.

Primiče se divni, cvjetni svibanj, a tada ću, ja to ćutim, kada jorgovan pokrije mrko lice moje domovine, šanuti posljednji pozdrav svojoj dječici, svojoj izmučenoj majci i svojoj divnoj Zlati.

*

Tu je Bojanić završio svoje zapiske, kojima je namijenio zadaću, da posluže, kao uputa njegovu branitelju. Osim toga je pomišljao, da možda ne će biti dovoljno jak, da na glavnoj raspravi odgovara na postavljena pitanja, pa da bi mogao čitati iz ovih bilježaka pojedine odlomke, koji bi odgovarali na postavljena pitanja. Najzad — pisao ih je, jer je osjećao potrebu i želju, da se ispovjedi potanko i na tenane...